

SOCIO 5 LOGICKY ČASOPIS

SOCIOLOGICKÝ ÚSTAV ČSAV

ROČNÍK 27 1991

Výkonná rada:

Josef Alan

Lubomír Brokl

Jan Hartl

Lubomír Kotačka

Petr Matějů

Jiří Musil

Miloslav Petrusek

Jan Řehák

Jadwiga Šanderová

Jan Vlášil

Alena Vodáková

Šéfredaktor:

Jiří Večerník

Výkonný redaktor:

Jiří Ryba

Redakční kruh:

Ivo Možný, předseda

Václav Bělohradský

Michal Čákr

Ivan Gad'ourek

Jan Hajda

Michal Illner

Jiří Kabele

Jaroslav Kapr

Jan Keller

Pavel Machonin

Jiří Nehněvajsa

Martin Potůček

Juraj Schenk

Jan Sedláček

Dragoslav Slejška

Zdeněk Strmiska

Jaroslav Střítecký

Zdeněk Suda

Jiřina Šiklová

SOCIO LOGICKÝ ČASOPIS

SOCIO LOGICAL REVIEW

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Sociologický ústav ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 231 91 15 (linka redakce 331, 333), fax 235 78 88. Rozšiřuje PNS. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS - ústřední expedice a dovoz tisku Praha, Kovpakova 26, 160 00 Praha 6. Objednávky ze zahraničí vyřizuje ARTIA a. s., Ve smečkách 30, 111 27 Praha 1. Tisknou Jihočeské tiskárny, sdružený podnik České Budějovice, provoz 8, Strakonice. Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého čísla je 16 Kčs, roční předplatné 96 Kčs. Distribution rights in the western countries: Kubon & Sagner, P. O. Box 340 108 D-8000 München 34, BRD.

Sociologický časopis

ROČNÍK XXVII - 1991

Sociologický ústav ČSAV, Praha

Úvodem.....	543
-------------	-----

STATI

<i>Gösta Esping-Andersen: Tři politické ekonomie sociálního státu.....</i>	<i>545</i>
<i>Jan Hartl: Stará a nová témata sociální politiky.....</i>	<i>568</i>
<i>Jiří Večerník: Úvod do studia chudoby v Československu.....</i>	<i>577</i>
<i>Zuzana Miková: Domácnost, ekonomika a reforma.....</i>	<i>603</i>
<i>Nicholas Barr: Sociální příjmy v období přechodu.....</i>	<i>631</i>

ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ

<i>Luděk Kubička, Ladislav Csémy, Jiří Kožený: Sociální kontext konzumu alkoholických nápojů u pražských žen.....</i>	<i>637</i>
<i>Jiří Kabele: Chronická nemoc jako součást rodinného dění.....</i>	<i>653</i>

ZPRÁVY A INFORMACE

<i>Zasedání Výzkumného výboru pro sociální stratifikaci ISA v Praze (P. Matějů, P. Machoniň, J. Večerník).....</i>	<i>666</i>
<i>První evropská sociologická konference 1992 (M. Illner).....</i>	<i>670</i>

RECENZE

<i>H. Häussermann, W. Siebel: Neue Urbanität (L. Kotačka).....</i>	<i>672</i>
<i>D. Donnison, A. Middleton (eds.): Regenerating the Inner City: Glasgow's Experience (L. Kotačka).....</i>	<i>677</i>

DOKUMENTY

<i>Počátky naší sociální politiky.....</i>	<i>681</i>
--	------------

Úvodem

Toto číslo se dotýká hlavně problémů sociální politiky. I když jen málokdo pochybuje o jejich důležitosti, sociologie zůstává poněkud ostýchavá. Zatímco v západních zemích jde o permanentní diskusní téma, do něhož jsou zapojeny univerzitní katedry, nezávislé i státní výzkumné ústavy, publicisté i vládní úředníci, u nás zřejmě stále panuje přesvědčení, že jde jen o reziduum reformních kroků, které postačí řešit rutinně a pragmaticky. Zatímco politická a ekonomická doktrína tohoto státu byly poměrně jasně nasměrované, sociální koncepce se doposud beztváře rodí. Ukázalo to třeba "nedopatření" týkající se konstrukce a valorizace minimální mzdy i jalová debata okolo negativní příjmové daně, v níž ani jeden z diskutujících nedovedl přesně popsat její princip.

Nicméně v těchto diskusích byly vlastně po prvé vážněji dotčeny doposud skryté problémy. Ano, také my se budeme potýkat s ekonomickou nerovností, řešit problémy chudoby, zabývat se otázkou efektivity mzdových diferencí. Názory, že vše vyřeší mechanismus trhu, že sociální politika by měla jenom pokrývat tzv. sociální dopady reformy, že ekonomie jako věda a činnost se zabývá výhradně výrobními faktory, nebo že sociální nerovnost a diferenciace nejsou než sociologická rezidua, jsou nejen jednostranné, ale i nebezpečné. Naléhavě potřebujeme - jinde už dávno existující - ekonomii nerovnosti, sociologii chudoby, teorii sociální politiky, analýzu chování domácností. Stejně jako naše ekonomie musí vstoupit do zatím neznámých vod sociální sféry a chování domácností, také sociologii nezbude než sestoupit z akademických výšin a zabývat se i ekonomickou materií - sblížení obou disciplín je nutností dne a podmínkou toho, aby ekonomicko-sociální propletenec bývalé "společnosti sociálních jistot" byl konečně nějak rozmotán.

Není důsledkem šefredaktorské zvůle, že v tomto čísle dominují texty vzniklé v jeho pracovním minitymu pro ekonomickou sociologii, popř. z jeho zahraničního "zázemí". Těžko vyčítat univerzitním kolegům, že zatím u nás neplatí zásada "publish or perish" nebo ministerským kolegům, že jsou zahlcení úkoly urgentní naléhavosti. Všichni byli o příspěvek požádáni (v některých případech jej i poskytli, nezbyl však čas na dopracování). V daném prostoru jsme chtěli poukázat na širí problematiku, sérii různých typů a poloh otázek (v dikci Jana Hartla), jež se k sociální politice mohou vztahovat.

Cením si - dnes už světoznámé - typologie sociálních států prof. Esping-Andersena (vyučujícího na Evropské univerzitě ve Florencii) především proto, že uvádí různé režimy sociální politiky do nejužší souvislosti se sociální strukturou. Ani formulace naší sociální doktríny nemůže nebýt nespojena s konstrukcí nového systému stratifikace a nerovností. Cesta ekonomické změny a reformulace sociální politiky je i cestou vytváření nové sociální struktury, nových vrstev a třídních aliancí. Z druhé strany to ukazuje spíše "operativní" příspěvek Nicholase Barra (nyní experta Světové banky): ohlušení svistem kyvadla můžeme zapomenout na historickou kontinuitu a sledující jen jeden cíl můžeme opominout podstatné souvislosti. Ekonomické nejsou jen úspory nákladů, ale také investice do lidského kapitálu, do kvalifikace pracovníků a motivace zaměstnání a výkonu. Sociální nejsou jen "dopady", ale také struktura zájmů a subjektů, kteří jsou nositeli ekonomických čin-

ností a kteří mají být zárukami hospodářské prosperity. Křehkou rovnováhu mezi dostatečnou motivací pro uplatnění na trhu práce a dostatečným sociálním zajištěním není lehké udržet.

Nerovnost je vždy holí o dvou koncích: ten první představuje funkční diferenciaci nutnou k motivaci výkonu a ten druhý přehnané rozdíly vedoucí k chudobě a dezintegraci společnosti. Subjekty hospodaření nejsou jen podniky a mafie, ale také domácnosti a příbuzenské klany. Nejde o problémy neznámé, nicméně přece jen zasuté. Zuzana Miková se zabývá ekonomickou subjektivitou domácnosti, její aktivitou v rychle se měnícím prostředí. Měli bychom připustit, že pohlížet na domácnosti jen zvenku, pouze optikou "prahů tolerance" je riskantní. Sám jsem se pokusil uvést do širšího kontextu tematiku chudoby, řešenou zatím jen v jedné poloze příjmového minima. Nebylo dostatek sil, abychom i v jiných polohách zpracovali výsledky již tří výzkumů "Ekonomických očekávání a postojů", zabývajících se vějířem obecných názorů a specifických reakcí na nové problémy. Tento dluh splatíme jinak.

Jsou však i další témata, v nichž se sociologie dotýká sociálních problémů a sociálního zdraví. Proto jsme do tohoto čísla zařadili článek Jiřího Kabeleho (pocházející ještě z předrevolučních dob jeho působení ve zdravotnictví) a výzkumné výsledky čs. psychiatrů Kubičky, Csémyho a Koženého o alkoholismu žen. Upozorníme i na zprávu ze zasedání Výboru pro sociální stratifikaci ISA v Praze, kde problémy sociální politiky sice nebyly přímo dotčeny, kde však fungovala sekce věnovaná ekonomickým nerovnostem a mj. byl formulován pokus pevněji propojit sociologická data a výzkum s ekonomickými. Iniciativa měla své pokračování na konferenci věnované příjmové nerovnosti v komparativní optice (Lucemburk, červenec 1991), kde byla sociální politika jedním z nejdůležitějších témat. Z této konference ostatně pochází i Barrův příspěvek. Na jiný aspekt sociální problematiky, otázky rozvoje měst a bydlení, poukazují recenze knih, které získává knihovna pro sociologická a sociální studia z nadace Rockefeller Brothers.

Nechť je toto číslo výzvou k pokračování a diskusi problémů sociální politiky, k většímu angažmá sociologie do této tematiky.

Jiří Večerník

Tři politické ekonomie sociálního státu¹

GÖSTA ESPING-ANDERSEN

The three political economies of the welfare state

Abstract: The protracted debate on the welfare state has failed to produce conclusive answers about the nature or causes of welfare state development. This article has three aims: 1) to reintegrate the debate into the intellectual tradition of political economy, thus putting into sharper focus the principal theoretical question involved; 2) to specify the salient characteristics of welfare states, because the conventional ways of measuring welfare states in terms of their expenditures will no longer suffice; 3) to "sociologize" the study of welfare states. Most studies have assumed a world of linearity: more or less power, industrialization or spending. This article insists that we understand welfare states as clusters of regime-types, and that their development must be explained interactively.

Sociologický časopis, 1991, Vol. 27 (No. 5: 545-567)

Úvod

Vleklá diskuse o sociálním státu zatím neposkytla jasné odpovědi na povahu a příčiny jeho vývoje. Tento článek má tři cíle: 1) znovu napojit tuto diskusi na intelektuální tradici politické ekonomie a postavit její základní teoretické otázky do centra pozornosti; 2) stanovit hmatatelné charakteristiky sociálních států, neboť již nelze vystačit s konvenčním způsobem jejich hodnocení podle vynaložených nákladů; 3) "sociologizovat" studium sociálních států. Většina prací vycházela z předpokladu linearity světa: více nebo méně moci, industrializace či spotřeby. V tomto článku chápeme sociální státy jakožto určitá seskupení typických režimů, jejichž vývoj je nutné vysvětlovat interaktivně.

Odkaz klasické politické ekonomie

V současné diskusi o sociálním státu jsou kladeny dvě otázky. První otázka zní: mizí třídní vyhraněnost sociálního občanství? Jinými slovy, může sociální stát zásadně transformovat kapitalistickou společnost? Druhá otázka: jaké kauzální síly ovlivňují vývoj sociálního státu? Tyto otázky nejsou nové. Zformulovali je již političtí ekonomové 19. století, tedy sto let před tím, než se dá vůbec o vzniku jakéhokoli sociálního státu hovořit. Klasičtí političtí ekonomové - ať už liberální, konzervativní nebo marxistické orientace - byli příliš zaujati vztahem mezi kapitalismem a

¹) Článek byl poprvé otištěn v *Canadian Review of Sociology and Anthropology*, č. 2/1989 a přejat jako kapitola do knihy *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Polity Press 1990. Redakce vyslovuje svoji vděčnost paní J. Rosemary Vanderkamp, Production Manager of the *Canadian Review of Sociology and Anthropology*, University of Guelph, Ontario, Kanada,

blahobytem. Jejich odpovědi se obvykle rozcházejí, nicméně jejich analýzy nedvojsmyslně směřovaly ke vztahu mezi trhem (a vlastnictvím) a státem (demokracií). Jejich otázka byla převážně normativní povahy: jaké je optimální rozdělení odpovědnosti mezi trhem a státem?

V současném neoliberalismu jsou patrné příspěvky klasické politické ekonomie. Pro Adama Smitha byl trh hlavním prostředkem odstranění tříd, nerovností a privilegií. Necháme-li stranou nezbytné minimum, státní intervence spíše potlačuje vyrovnávací proces daný konkurenční směnou a naopak vede k monopolům, protekcionářství a neefektivnosti. Krátce řečeno, stát uchovává třídy, zatímco trh může potenciálně vést k odstranění třídní společnosti [Smith 1961/II: 232-6]².

Liberální političtí ekonomové nebyli nezbytně jednomyslní v obhajobě politiky. Nassau senior a později manchesterští liberálové zdůrazňovali Smithův poukaz na "laissez-faire" a odmítali každou formu sociálního ochranářství. J. S. Mill a "reformovaní liberálové" naopak směřovali k minimu politické regulace uplatňované na trh. Avšak všichni byli jednotní v tom, že cesta k rovnosti a prosperitě by měla být dlážděna maximem volného trhu a minimem státního vměšování.

Tak nadšené pojetí tržního kapitalismu se nyní může zdát neoprávněné. Musíme ovšem vzít v úvahu, že stát, se kterým byli konfrontováni tito raní političtí ekonomové, byl poznamenán dědictvím absolutistických privilegií, kupeckým protekcionářstvím a byl prostoupen korupcí. Napadali systémy moci, které potlačovaly ideály svobody a podnikání. Jejich teorie byla tudíž revoluční a z tohoto hlediska můžeme pochopit, proč Adam Smith někdy píše jako Karel Marx³.

Pro mnoho liberálů byla demokracie Achillovou patou. Jejich ideály svobody a demokratické participace vycházely ze světa malých vlastníků, nikoli z rostoucích nemajetných mas. Liberálové se obávali principu všeobecného volebního práva, neboť boj o přerozdělení je živnou půdou pro neefektivnost a zvrhnutí se trhu. Mnozí liberálové došli k názoru, že demokracie bude v rozporu s trhem.

Tento rozpor chápali jak konzervativní, tak marxističtí ekonomové, navrhovali však zcela opačná řešení. Nejkoherentnější konzervativní kritika nezasahování přišla z německé historické školy, zvláště od Friedricha Lista, Adolpha Wagnera a Gustava Schmollera. Tito ekonomové odmítali věřit, že kapitalistickou výkonnost nejlépe zajistí status dělníků jako čisté komodity. Naopak se domnívali, že patriarchální neoabsolutismus poskytne takový právní, politický a sociální rámec, který zajistí kapitalismus bez třídního boje.

Jedna prominentní konzervativní škola navrhla "monarchistický sociální stát", který měl bezprostředně zajistit sociální jistoty, třídní harmonii, loajalitu a produk-

která prosadila bezplatnou možnost přetištění článku v Sociologickém časopise. Z nedostatku české terminologie překládáme "welfare state" jako sociální stát (pozn. překl.).

²) Adam Smith je často citován, ale málo čten. Bližší vhled do jeho díla odhaluje nuance a řady omezení vůči delirickému nadšení pro pozhledání kapitalismu.

³) V díle "Bohatství národů" [Smith 1961/II: 236] pojednává o státech, kde přetrvávají privilegia a ochrana majetných takto: "...státní moc, v rozsahu v jakém je zřízena pro ochranu vlastnictví, ve skutečnosti hájí bohaté před chudými, ty, co mají nějaký majetek, proti těm, co nemají vůbec nic."

titivu. Výkonnost měla být garantována disciplínou, nikoliv konkurencí. Stát (nebo církev) byl institucí nejlépe vybavenou k tomu, slaďovat konfliktní zájmy⁴.

Konzervativní politická ekonomie se objevila jako reakce na Francouzskou revoluci a Pařížskou komunu. Byla zjevně nacionalistická, protirevoluční a usilovala o zadržení demokratického impulsu. Obávala se sociální rovnosti a dávala přednost společnosti udržující si hierarchii a třídy. Stavěla na tom, že třídní konflikty nejsou přirozené, že demokratická participace a zrušení přehrad v postavení a statusu ohrožuje sociální harmonii.

Pro Marxovu politickou ekonomii je ovšem klíčové její odmítnutí liberálního tvrzení, že trh je zárukou rovnosti. Akumulace kapitálu, jak to formuloval Dobb [1946], odcizuje lidem majetek a konečným výsledkem jsou stále hlubší třídní rozdíly. Role státu ani nespočívá v neutrální dodročinnosti, ani není zdrojem emancipace, stát existuje proto, aby hájil majetková práva a moc kapitálu. Podle marxismu je kapitalistický stát základem třídní nadvlády. Nejen pro marxismus, ale pro celou současnou diskusi o sociálním státu, je ústřední otázkou, zda a za jakých podmínek mohou být třídní rozdíly a sociální nerovnosti produkované kapitalismem odstraněny parlamentní demokracií.

Liberálové se obávali, že demokracie povede k socialismu, a proto nebyli zvláště nakloněni jejímu rozšiřování. Socialisté se naopak obávali, že parlamentarismus bude stěžít víc než prázdnou formou nebo, jak naznačoval Lenin spíše "žvanírnou" [Jessop 1982]. Tento směr analýzy, opakovaný v současném marxismu, vede k závěru, že sociální reformy plynou z reakce na nezbytné potřeby kapitalistické reprodukce a ne z touhy po osvobození pracujících tříd⁵.

⁴) Tato tradice je pro anglosaské čtenáře skoro neznámá, neboť se málo překládá. Klíčovým textem, který značně ovlivnil veřejnou diskusi a později sociální legislativu, byly "Rede über die Soziale Frage" od Adolfa Wagnera [1872]. Přehled této tradice politické ekonomie v angličtině podává Schumpeter [1954] a zvláště Bower [1947].

Základní texty z katolické tradice jsou dvě papežské encykliky Rerum Novarum [1891] a Quadrogesimo Anno [1931]. Ve prospěch katolické politické ekonomie nejvíce hovoří její sociální organizace, kde silná rodina je integrována do nadtřídních celků, kterým stát pomáhá na základě dotačních zásad. K současné diskusi viz Richter [1987].

Konzervativní političtí ekonomové mají, podobně jako liberálové, své současné, byť menší ohlasy. Oživena byla fašistická koncepce korporativního ("Ständische") státu Ottmara Spanna v Německu. Dotačním principem se stále řídí mnoho německých křesťansko-demokratických politiků [viz Richter 1987].

⁵) Takovouto analýzu prosazuje hlavně německá škola "odvození od státu" [Müller, Neusüss 1973; Offe 1972; O'Connor 1973; Gough 1979], a také práce Poulantzase [1973]. Jak se Skocpol a Amenta [1986] zmínili ve svém přehledu, tento přístup má daleko k jednorozměrnosti. Offe, O'Connor a Gough ukázali, že funkcí sociálních reforem je také vyhovovat požadavkům mas a že jsou potenciálně rozporné.

Socialistická opozice k parlamentním reformám spočívala méně v teorii než v realitě. August Bebel, velký vůdce německé sociální demokracie, odmítal Bismarckovu pionýrskou sociální legislativu ne proto, že by nefandil sociální ochraně, ale pro křiklavě antisocialistické a rozdělující motivy, které za ní stály.

Mezi socialisty začala převažovat pozitivnější analýza parlamentarismu až po rozšíření plně politické formy občanství. Teoreticky nejpropracovanější byly příspěvky austromarxistů jako byli Adler a Bauer a německých sociálních demokratů, zvláště pak Eduarda Heimanna. Podle Heimanna [1929] nebyly konzervativní reformy motivovány ničím jiným než touhou potlačit mobilizaci práce. Jakmile však byly zavedeny, působily protikladně: rovnováha třídních sil se podstatně změnila, když dělníci dostali sociální práva. Sociální mzdy snižují závislost dělníka na trhu a zaměstnavatelích a stávají se tedy potenciálním zdrojem síly. Podle Heimanna, sociální politika vnáší do politické ekonomie kapitalismu cizí prvek. Tato intelektuální pozice se těší jisté renesanci v současném marxismu [Offe 1985; Bowles, Gintis 1986].

Jak jsme uvedli, sociálně demokratický model neopouští nutně ortodoxní předpoklad, že základní rovnost si vyžaduje socializaci ekonomiky. Historická zkušenost brzy ukázala, že socializace je cílem, který nelze reálně dosáhnout prostřednictvím parlamentarismu⁶.

Sociálně demokratické zahrnutí parlamentních reforem jako dominantní strategie pro dosažení rovnosti a socialismu, bylo založeno na dvou argumentech. Za prvé, pro dělníky jsou nezbytné sociální a zdravotní zabezpečení a vzdělání, aby se mohli efektivně zapojit do demokratizované ekonomiky. Za druhé, sociální politika nevychází jen ze soucitu, ale je také ekonomicky efektivní [Myrdal a Myrdal 1936]. Podle Marxe je strategickým přínosem sociální politiky napomáhání rozvoji výrobních sil v kapitalismu. Ale zajímavost sociálně demokratické strategie spočívá také v tom, že sociální politika zajišťuje mobilizaci moci. Vymýcením chudoby, nezaměstnanosti a odstraněním úplné závislosti na mzdě zvyšuje sociální stát politické schopnosti a zmenšuje sociální rozdíly, jež jsou bariérou politické jednoty pracujících.

Sociálně demokratický model je tedy otcem jedné z hlavních hypotéz současné diskuse o sociálním státu: parlamentní mobilizace tříd je prostředkem k realizaci socialistických ideálů rovnosti, spravedlnosti, svobody a solidarity.

Politická ekonomie sociálního státu

Předkové politické ekonomie určili klíčové proměnné jako je třída, stát, trh a demokracie, a formulovali základní tvrzení o občanství a třídě, výkonnosti a rovnosti, kapitalismu a socialismu. Od klasické politické ekonomie se současná sociální věda odděluje na dvou vědecky živých frontách. Za prvé se definuje jako pozitivní věda a opouští normativní předpisování [Robbins 1976]. Za druhé, klasičtí političtí ekonomové měli malý zájem o historickou proměnlivost; své úsilí se snažili dovést k systému univerzálních zákonů. Ačkoliv současná politická ekonomie se

⁶) Uvědomit si to pomohly dva typy zkušeností. První zjištění, zaznamenané švédským socialismem 20. let bylo, že ani dělnická třída neukázala mnoho nadšení pro socializaci. Když švédští socialisté založili zvláštní komisi, aby připravila plán socializace, dospěla po 10 letech výzkumů k závěru, že je nemožné ji provést. Norští socialisté a vláda Blumovy Lidové fronty v roce 1936 zaznamenali zkušenost druhého typu, když zjistili, že radikální návrhy mohly být ze strany kapitalistů snadno sabotovány díky jejich možnostem zastavit investice a vyvézt kapitál do zahraničí.

stále ještě někdy drží víry v absolutní pravdy, komparativní a historická metoda vede k odhalování proměnlivosti a prolínání.

Navzdory těmto rozdlům je dnes studován vztah mezi státem a ekonomikou tak, jak byl definován politickými ekonomy 19. století. Vzhledem k obrovskému růstu sociálního státu je pochopitelné, že se stal hlavním testovacím případem pro kontroverzní teorie politické ekonomie.

Dále budeme posuzovat příspěvky srovnávacího výzkumu vývoje sociálních států ve vyspělých kapitalistických zemích. Chceme ukázat, že většina bádání byla špatně nasměrována, hlavně proto, že se odtrhla od svých teoretických základů. Pro adekvátní studium sociálního státu musíme vzít znovu v úvahu metodologii a koncepci politické ekonomie. Na to se zaměřuje poslední část tohoto článku.

Ve výkladu sociálního státu dominují dva typy přístupů. První zdůrazňuje struktury a celé systémy, druhý instituce a aktéry.

Systémový/strukturalistický přístup

Systémová či strukturalistická teorie se snaží uchopit logiku vývoje holisticky. Zaměřuje se na funkční potřeby reprodukce společnosti a ekonomiky. Má tendenci zdůrazňovat spíše globální podobnosti než rozdl.

Jedna varianta začíná teorií industriální společnosti a dokazuje, že industrializace činí sociální politiku nutnou a možnou zároveň. Sociální stát se stává nezbytností, protože předindustriální způsoby společenské reprodukce jako jsou rodina, církev, "noblesse oblige" a cechovní solidarita byly zničeny sociální mobilitou, urbanizací, individualismem a tržní závislostí. Podstata problému je v tom, že trh není adekvátní náhradou, protože se stará pouze o ty, kdo jsou schopni na něm participovat. "Sociální funkce" je proto vlastní národnímu státu.

Sociální stát byl rovněž umožněn vznikem moderní byrokracie jakožto racionální, univerzální a účinné formy organizace. Je prostředkem pro správu společných věcí, ale také centrem její vlastní moci a podporuje sklony k jejímu rozrůstání. Tento způsob uvažování zformoval perspektivu tzv. "logiky industrialismu", podle které sociální stát vzniká současně s tím, jak moderní industriální ekonomika ničí tradiční sociální instituce [Flora a Alber 1981; Pryor 1969]. Pro tuto tezi je ale problémem vysvětlit, proč vládní sociální politika vznikla až padesát nebo dokonce sto let poté, co byla tradiční společnost skutečně zničena. Základní odpověď staví na Wagnerově zákonu z roku 1883 [1962] a na Marshallovi [1920], podle kterých teprve určitá úroveň ekonomického rozvoje a tedy přebytku umožňuje vyčlenění omezených zdrojů z produktivního užití (investování) na sociální spotřebu [Wilensky, Lebeaux 1958]. Uvedená perspektiva tak sleduje stopu starých liberálů. Sociální redistribuce ohrožuje výkonnost, a pouze na jisté ekonomické úrovni se lze vyhnout negativnímu výsledku [Okun 1975].

Nový strukturalistický marxismus je překvapivě paralelní. Opouští teorii klasiků zaměřenou na jednání a analyticky vychází z pojetí sociálního státu jakožto nutného produktu kapitalistického způsobu výroby. Akumulace kapitálu vytváří rozpory, které může zmírnit sociální reforma [O'Connor 1973]. V této tradici marxismu, stejně jako v pojetí "logiky industrialismu", sociální stát nemusí být

prosazován jednotlivými aktéry jako jsou odbory, socialistické strany, humanisté nebo osvícení reformátoři. Jde o to, že stát jakožto takový je vytvořen tak, aby sloužil kolektivním potřebám kapitálu. Tato teorie tudíž vychází ze dvou klíčových předpokladů: první je ten, že moc je strukturovaná, a druhý ten, že stát je "relativně" nezávislý na třídních direktivách [Poulantzas 1973; Block 1977] k současnému kritickému přehodnocení této literatury viz [Therborn 1986; a Skocpol a Amenta 1986].

Perspektiva "logiky kapitalismu" přináší obtížné otázky. Jestliže, jak argumentuje Przeworski [1980], je souhlas dělnické třídy zajištěn na bázi materiální hegemonie, tj. podřízení se systému z vlastní vůle, je obtížné pochopit, proč se musí až 40 % hrubého národního produktu použít na legitimizační aktivity sociálního státu. Jiným problémem je odvodit aktivity státu z analýzy "výrobního způsobu". Východní Evropu asi nelze označit za socialistickou, nicméně není ani kapitalistická. Avšak i tam nalézáme "sociální státy". Má snad akumulace své funkční požadavky bez ohledu na způsob, jakým se uskutečňuje? [Skocpol a Amenta 1986; Bell, 1978].

Institucionální přístup

Klasičtí političtí ekonomové objasnili, proč mají demokratické instituce ovlivňovat rozvoj sociálního státu. Liberálové se obávali, že plná demokracie může dát v sázku trh a zavést socialismus. Svoboda si vynutila chránit trh před politickým vměšováním. To je v praxi to, čeho chce stát "laissez-faire" dosáhnout. Tento rozkol politiky a ekonomiky byl motorem institucionalistických analýz. V pojetí Polanyiho [1944], ale také četných anti-demokratických exponentů historické školy, institucionální přístup zdůrazňuje, že jakákoli snaha o izolaci ekonomiky od společenských a politických institucí zničí lidskou společnost. Ekonomika musí být zakotvena do společenských struktur, aby mohla přežít. Polanyi tudíž vidí sociální politiku jako nezbytnou výchozí podmínku pro reintegraci sociální ekonomiky.

Zajímavou současnou variantou institucionalismu je názor, že sociální státy vznikají snáze v malých, otevřených ekonomikách, které jsou zvláště zranitelné na mezinárodních trzích. Jak ukázali Katzenstein [1985] a Cameron [1978], jsou zde větší sklony k regulaci třídních rozdělovacích konfliktů, snaha sladit vládní a partikulární zájmy v situaci, kdy podnikání i práce jsou mimo dosah domácí kontroly.

Vliv demokracie na sociální stát je předmětem diskuse od časů J. S. Milla a Alexise de Tocquevilla. Je typické, že se neodkazuje na žádného konkrétního sociálního aktéra nebo třídu. Právě v tomto smyslu je argumentace institucionální. V klasické formulaci šlo prostě o tezi, že většinové skupiny budou podporovat sociální rozdělování, aby kompenzovaly slabost trhu a tržní rizika. Budou-li se námezdně pracující dožadovat sociální mzdy, budou právě tak kapitalisté náchylní dožadovat se ochrany ve formě tarifů, monopolů nebo dotací. Demokracie je instituce, která neumí odolávat většinovým požadavkům.

V moderních formulacích má teze o demokracii mnoho podob. Jedna identifikuje stádia budování státu, ve kterém musí rozšiřování plného občanství zahrnout i sociální práva [Marshall 1950; Bendix 1964; Rokkan 1970]. Podle druhé varianty, rozvíjené jak pluralistickou teorií, tak teorií veřejného výběru, bude demokracie

živit intenzivní stranický boj o průměrného voliče, což dále povede k růstu veřejných výdajů. Například Tufté [1978] tvrdí, že k největšímu růstu státních zásahů dochází v období kolem voleb v souvislosti s mobilizací voličů.

Uvedený přístup má značné empirické problémy [Skocpol a Amenta 1986]. Jestliže se sociální stát rozvíjí tam, kde jsou rozšířena demokratická práva, potom je podivné, že první větší kroky k sociálnímu státu demokracii předcházely a byly výrazně motivovány touhou zabránit jejímu nastolení. To byl určitě případ Francie za Napoleona III., Německa za Bismarcka a Rakouska za Taaffeho. Naopak, rozvoj sociálního státu nejvíce zaostával tam, kde demokracie přišla nejdříve, jako ve Spojených státech, Austrálii a Švýcarsku. Tento zjevný rozpor lze vysvětlit, avšak jen odkazem na třídní a sociální strukturu. Země, ve kterých se demokracie objevila nejdříve, byly převážně agrární s převahou drobných vlastníků, kteří užívali svých volebních práv ke snižování daní a ne k jejich růstu [Dich 1973]. Naproti tomu vládnoucí třídy v autoritářských státech měly lepší pozici a mohly uvalit vysoké daně i na nepovolný lid.

Sociální třída jako politický činitel

Uvedli jsme, že teze o třídní mobilizaci vyplývá ze sociálně demokratické politické ekonomie. Liší se od strukturalistické a institucionální analýzy důrazem na sociální třídy jako hlavní aktéry změn a názorem, že rovnováha třídních sil určuje výsledek rozdělování. Důraz na aktivní třídní mobilizaci nepopírá nutně důležitost strukturované nebo hegemonické moci [Korpi 1983]. Platí ale, že parlamenty jsou zásadně efektivní instituce k převádění mobilizované moci do žádoucí politiky a reform. Parlamentní politici jsou pak schopni nedbat na hegemonii a lze je přimět k tomu, aby sloužili zájmům, které jsou vůči kapitálu antagonistické. Teorie třídní mobilizace dále předpokládá, že sociální státy mohou dělat více než jen zmírňovat běžné neduhy systému: "sociálně demokratický" sociální stát bude sám vytvářet zdroje moci pro námezdně pracující a tudíž posilovat dělnické hnutí. Jak původně uvedl Heimann [1929], sociální práva zatlačují hranice kapitalistické moci.

Otázka, proč je sociální stát sám o sobě zdrojem moci, je pro aplikovatelnost teorie základní. Odpovědět lze, že námezdně pracující jsou na trhu atomizováni a rozvrstveni, že jsou vystaveni nejistotě a jsou závislí na rozhodnutích a silách mimo jejich kontrolu. To omezuje jejich schopnost kolektivní solidarity a mobilizace. Sociální práva, příjmová jistota, vyrovnání a odstranění chudoby, o něž univerzalistický sociální stát usiluje, jsou nutné podmínky síly a jednoty, které kolektivní mocenská mobilizace vyžaduje [Esping-Andersen 1985a].

Nejobtížnějším problémem je specifikovat podmínky mocenské mobilizace. Moc je závislá na zdrojích, které plynou z volebních výsledků a z kolektivního dohadování. Mocenská mobilizace potom závisí na úrovni odborové organizovanosti, podílu volebních hlasů a počtu křesel v parlamentu a ve vládě, která jsou v držení levicových nebo dělnických stran.

Proti tezi o třídní mobilizaci existuje několik oprávněných námitek. Za prvé, centrum rozhodování a moci se může posouvat od parlamentů k neokorporativním institucím zprostředkování zájmů [Shonfield 1965; Schmitter a Lembruch 1979]. Za druhé, schopnost dělnických stran ovlivnit vývoj sociálního státu je ome-

zována strukturou moci pravicových stran. Podle Castlese [1978; 1982] je stupeň jednoty konzervativních stran důležitější než aktivovaná moc levice. Podle jiných autorů konfesní strany (obvykle sociálně katolické) v zemích jako je Nizozemí, Itálie a Německo mobilizují rozsáhlé složky pracujících tříd a usilují o státní sociální programy, které se příliš neliší od socialistických konkurentů [Schmidt 1982; Wilensky 1981]. Teze třídní mobilizace byla proto oprávněně kritizována pro švédocentrismus, tj. pro svůj sklon definovat proces mocenské mobilizace především na základě spíše výjimečné švédské zkušenosti [Shalev 1983].

Tyto námitky míří na základní omyl týkající se formování tříd: nemůžeme předpokládat, že socialismus je přirozenouází pro mobilizaci námezdně pracujících. Popravdě řečeno, podmínky, za nichž se pracující obracejí k socialismu, ještě nebyly adekvátně dokumentovány. Historicky byly přirozenými organizačními základnami mobilizace pracujících předkapitalistická společenství, zvláště cehy, ale také církev, etnika nebo jazyk. Prefabrikované reference na falešné vědomí nemohou vysvětlit, proč se holandští, italsí či američtí pracující stále mobilizují na nesocialistických principech. Převaha socialismu u švédské dělnické třídy je stejnou hádankou, jakou je dominance konfesionalismu v Holandsku.

Snad nejzásadnější je námitka třetí, týkající se lineárního pohledu na moc. Je problematické trvat na tom, že číselný nárůst hlasů, odborových svazů, nebo parlamentních křesel se promítne do silnějšího sociálního státu. Za prvé, pro socialistické i jiné strany se magický "padesátiprocentní" práh parlamentní většiny jeví prakticky nepřekonatelný [Przeworski 1985]. Za druhé, pokud socialistické strany reprezentují pracující třídy v jejich tradičním smyslu, je jasné, že ve svém plánu nikdy nemohou uspět. Jen velmi zřídka má tradiční dělnická třída numerickou většinu, a její role se rychle stává okrajovou⁷.

Pravděpodobně nejslibnější cestou, jak vysvětlit kombinovaný problém linearity a minority dělnické třídy spočívá v aplikaci Barington-Mooreovy teze mezitřídní koalice na transformaci moderního státu [Weir a Skocpol 1985; Gourevitch 1986; Esping-Andersen 1985a; Esping-Andersen a Friedland 1982]. Původní keynesiánská konstrukce plné zaměstnanosti a sociálně demokratického sociálního státu se proto utváří podle schopností (proměnlivě) silných hnutí dělnické třídy ukout politické spojenectví s organizacemi farmářů. Tak lze zdůvodnit, proč podporovaná sociální demokracie posléze začala záviset na zformování nové koalice pracujících tříd a bílých límečků.

Třídně koaliční přístup má ještě další přednosti. U dvou zemí jako jsou Rakousko a Švédsko se proměnné týkající se mobilizace pracujících tříd mohou chovat podobně, a přesto poskytují značně rozdílné politické výsledky. Lze to vysvětlit rozdíly v historickém formování koalic v těchto zemích: průlom švédské sociálně demokratické hegemonie pramení ze schopnosti ukout známou "rudozelenou" alianci, zatímco srovnatelná nevýhoda rakouských socialistů spočívá v si-

⁷) Toto samozřejmě není problémem týkajícím se pouze parlamentární třídní hypotézy. Strukturální marxismus čelí stejnému problému při specifikaci třídního charakteru nových středních tříd. Pokud taková specifikace neprokáže, že se konstituuje nová dělnická třída, jsou obě varianty marxistické teorie vystaveny obrovským (i když ne identickým) problémům.

tuaci "ghetta", do kterého je uvrhla schopnost konzervativní koalice podmanit si rurální třídy [Esping-Andersen a Korpi 1984].

Celkově tedy musíme uvažovat v pojmech sociálních vztahů, nejen sociálních kategorií. Strukturalistické a funkcionalistické výklady identifikují konvergentní výsledky sociálního státu; paradigma třídní mobilizace vidí značné, ale lineární rozdíly; interaktivní modely jako je koaliční přístup se zaměřují na odlišné režimy sociálních států.

Co je sociální stát?

Každé teoretické paradigma musí nějak definovat sociální stát. Jak poznáme, zda a kdy sociální stát funkčně odpovídá potřebám industrialismu nebo kapitalistické reprodukci a legitimizaci? A jak poznáme, že sociální stát odpovídá požadavkům, které by mohla mít mobilizovaná dělnická třída?

Příznačný pro celou literaturu je nedostatek pravého zájmu o sociální stát jako takový. Studie sociálního státu byly motivovány teoretickým zájmem o jiné jevy jako je moc, industrializace nebo protiklady kapitalismu. Konceptuální pozornosti se sociálnímu státu dostalo obvyklejše poskrovnu. Liší se sociální státy a jak? A kdy je stát skutečně sociálním státem? To obrací pozornost k původní otázce: co je sociální stát? Běžná učebnicová definice obsahuje odpovědnost státu za zabezpečení určitého základního zabezpečení pro své občany. Taková definice zakrývá, zda má sociální politika emancipační charakter či nikoli, zda pomáhá legitimizaci systému či nikoli, zda je v souladu či v rozporu s tržními procesy, a co vlastně znamená ono "základní"? Nebylo by příhodnější požadovat od sociálního státu, aby uspokojil více než naše základní či minimální sociální potřeby?

První generace srovnávacích studií začala s tímto typem konceptualizace. Předpokládalo se, že úroveň sociálních výdajů adekvátně odráží sociální závazky státu. Teoretickým záměrem ve skutečnosti nebylo dospět k pochopení sociálního státu, ale spíše testovat platnost sporných teoretických modelů politické ekonomie. Věřilo se, že poměřováním států podle stupně urbanizace, úrovně ekonomického růstu a podílu starých osob byly adekvátně uchopeny podstatné rysy industriální modernizace. Alternativně, poměřováním síly levice nebo mocenské mobilizace pracujících tříd (složité váženými skóry odborářské aktivity, volební síly, vládní moci), se jiní autoři snaží nalézt dopad této mobilizace tak, jak jej formuloval sociálně demokratický model.

Zjištění první generace komparativistů je velmi obtížné zhodnotit. Žádnou z teorií nelze přesvědčivě doložit. Nedostatek statistických dat za různé země omezuje počet proměnných, které lze testovat simultánně. Když Cutright [1965] a Wilensky [1975] zjistili, že ekonomická úroveň se svými demografickými a byrokratickými koreláty vysvětluje většinu rozdílů sociálních států v "bohatých zemích", relevantní míry mobilizace pracujících tříd a otevřenosti ekonomiky nebyly zahrnuty. Závěr ve prospěch hlediska "logiky industrialismu" je proto pochybný. Když Hewitt [1977], Stephens [1979], Korpi [1983], Myles [1984] a Esping-Andersen [1985b] našli naopak silný důkaz ve prospěch teze o mobilizaci pracujících tříd, nebo když Schmidt [1982; 1983] nalézá oporu pro neokorporativistickou a

Cameron [1978] pro ekonomickou otevřenost, neprovedli plné otestování vůči nejsilnějšímu alternativnímu vysvětlení⁸.

Většina těchto studií tvrdí, že vysvětluje sociální stát. Avšak jejich zaměření na rozpočtové výdaje je irelevantní, nebo v nejlepším případě zavádějící. Výdaje jsou jen doprovodem teoretické substance sociálního státu. Navíc lineární hodnotící přístup (více či méně moci, demokracie, výdajů) odporuje sociologickým představám, že moc, demokracie či sociální oblast jsou vztahové a strukturované jevy. Srovnáváním sociálních států na základě výdajů automaticky předpokládáme, že všechny tyto výdaje mají stejnou váhu. Avšak některé sociální státy, např. Rakousko, poskytují značný díl privilegovaným státním zaměstnancům. Toto zpravidla nepovažujeme za závazek solidarity a sociálního občanství. Jiné země neúměrně vydávají na sociální výpomoc vázanou na majetkové poměry. Jen málo současných analytiků by souhlasilo, že reformovaná tradice pomoci chudým kvalifikuje sociální stát. Některé země utrácějící ohromné sumy za fiskální dávky v podobě daňových privilegií pro soukromé pojištění, ze kterého těží hlavně střední třídy. Ve Velké Británii za Thatcherové vzrostly celkové sociální výdaje, avšak téměř výlučně v důsledku velmi vysoké nezaměstnanosti. Naopak nízké výdaje na některé programy mohou být známkou sociálního státu zaměřeného na plnou zaměstnanost.

Oprávněné je tvrzení Therborna [1983], že musíme začít od koncepce státní struktury. Jaká jsou kritéria, na základě kterých bychom měli usoudit, zda a kdy je stát sociálním státem? K této otázce existují tři přístupy. Therborn navrhuje začít od historické transformace státních aktivit. V pravém sociálním státu musí většina jeho každodenních rutinních aktivit sloužit sociálním potřebám domácností. Toto kritérium má dalekosáhlé důsledky. Z měření rutinních aktivit pomocí výdajů a personálního zajištění plyne, že až do sedmdesátých let nemůžeme žádný stát považovat za skutečně sociální! Některé státy, normálně označované za sociální, nesplňují toto kritérium, protože většina jejich rutinních aktivit slouží na obranu, udržování zákona a pořádku, administraci apod. [Therborn 1983]. Společenskovědní badatelé přijali příliš rychle statut sociálního státu proklamovaný zeměmi samotnými. Také příliš rychle dospěli k závěru, že existence baterie typických sociálních programů znamená zrod sociálního státu.

Druhý konceptuální přístup se odvozuje od klasického rozlišení Richarda Titmuse [1958] mezi reziduálním a institucionálním sociálním státem. Odpovědnost reziduálního sociálního státu začíná tam, kde rodina na trhu neuspěje, zaměřuje se na marginální skupiny ve společnosti. Institucionální model oslovuje celou populaci, je univerzalistický. V zásadě rozšiřuje sociální aktivitu na všechny oblasti distribuce životně důležité pro společenský blahobyt. Institucionální přístup vedl k novému rozvoji komparativního výzkumu sociálního státu [Myles 1984; Korpi 1980; Esping-Andersen a Korpi 1984, 1986; Esping-Andersen, 1985b, 1987]. Badatelé byli přinuceni odstoupit od černé skříňky výdajů směrem k obsahu sociálních států: cílené versus univerzalistické programy, podmínky pro jejich

⁸) Detailní přehled této literatury poskytlo mnoho autorů, např. Wilensky et al. [1985]. Vynikající a kritičtější vyhodnocení lze najít v Uusitalo [1984], Shalev [1983] a Skocpol a Amenta [1986].

volbu, kvalita příjmů a služeb, a - snad nejdůležitější - rozsah, ve kterém stát rozšiřuje občanská práva ve sféře práce a zaměstnání. Díky tomu je jednoduché lineární seřazení sociálních států nadále stěžejí přijatelné.

Třetí přístup spočívá v teoretickém výběru kritérií, podle kterých jsou sociální státy posuzovány. To lze realizovat srovnáním konkrétních sociálních států s nějakým abstraktním modelem a oceněním programů nebo celých sociálních států [Day 1978; Myles 1984]. Slabina tohoto přístupu spočívá v tom, že nemá historickou dimenzi a nutně nezachycuje ideály a projekty, o které usilovali historičtí aktéři v boji za sociální stát. Je-li naším cílem testovat kauzální teorie zahrnující aktéry, měli bychom začít požadavky, které skutečně hájili a které považujeme v historii vývoje sociálního státu za rozhodující. Stěžejí si lze představit, že by kdokoli bojoval za výdaje samotné.

Respecifikace sociálního státu⁹

Sotva můžeme nesouhlasit s tvrzením T. H. Marshalla [1950], že sociální občanství je jádrem sociálního státu. Jaké jsou klíčové principy sociálního občanství? Za prvé, musí poskytovat sociální práva, což znamená hlavně dekomodifikaci individua tváří v tvář trhu. Za druhé, sociální občanství zahrnuje společenskou stratifikaci: status jednotlivce jakožto občana soutěží s jeho třídní pozicí, nebo ji dokonce nahrazuje. Za třetí, sociální stát je nutno chápat jako propojení trhu, rodiny a státu. Ztělesnění těchto zásad má při teoretické specifikaci sociálního státu přednost.

Práva a dekomodifikace

Pracovníci jakožto tržní komodita jsou sociálně závislí výlučně na peněžním pojivu ("cash nexus"). Otázka sociálních práv je tedy otázkou dekomodifikace, tj. zajištění prostředků zabezpečení alternativních k tržním. Dekomodifikace se může vztahovat jak k poskytnutým službám, tak ke statusu individua, v obou případech je však důležité, v jaké míře je rozdělování odděleno od tržního mechanismu. Pouhá přítomnost sociální pomoci nebo pojištění nemusí nezbytně vést k výrazné dekomodifikaci, pokud jednotlivce podstatně neosvobozují od závislosti na trhu. Výpomoc v chudobě vázaná na majetkové poměry snad nabízí záchranou síť poslední volby. Avšak jsou-li dávky nízké a spojené se společenským stigmatem, výpomoc nutí všechny, kromě těch nejubožejších, k účasti na trhu. Přesně to bylo záměrem chudinských zákonů v 19. století. Podobně většina prvních programů sociálního pojištění byla záměrně koncipována tak, aby maximalizovala výkony na trhu práce [Ogus 1979]. Výplata dávek vyžadovala dlouhé období placení příspěvků a řídila se předchozím pracovním úsilím. V každém případě šlo o to, zabránit demotivaci práce.

Dekomodifikace byla bezpochyby velmi rozpornou otázkou rozvoje sociálního státu. Pro pracující byla vždy prioritní. Když jsou pracující plně závislí na trhu, je obtížné je mobilizovat pro solidární akce. Protože zdroje jejich prostředků odrážejí nerovnosti trhu, dochází k rozdělení těch, kdo jsou uvnitř a těch, kdo jsou mimo,

⁹) Tento oddíl čerpá většinu svého materiálu z dřívějších článků (viz zvl. [Esping-Andersen 1985a; 1985b; 1987]).

což ztěžuje formování dělnického hnutí. Dekomodifikace posiluje pracovníka a oslabuje absolutní autoritu zaměstnavatele. Právě z tohoto důvodu zaměstnavatelé vždy dekomodifikaci bránili.

Dekomodifikovaná práva jsou v současných sociálních státech různě rozvinutá. V sociálních státech založených na sociální pomoci nejsou práva svázána ani tak s pracovním výkonem, jako s manifestovanou potřebností. V zemích, kde je tento model dominantní (hlavně v anglosaských), je výsledkem vlastně posilování trhu, neboť všichni kromě těch, kteří na trhu selhali, jsou motivováni napojit se na soukromý sociální sektor.

Druhý převažující model kombinuje povinné státní sociální pojištění s přiměřeně silnými nároky na pobírání dávek. Avšak ani to automaticky nezajišťuje podstatnou dekomodifikaci, neboť je zde silná závislost na pravidlech výběru a poskytování dávek. Německo bylo pionýrem v sociálním pojištění, ale po většinu 20. století zde lze stěží hovořit o větším přínosu ve způsobu dekomodifikace prostřednictvím sociálních programů. Dávky závisely téměř výlučně na příspěvcích a tudíž na práci a zaměstnanosti. Před II. světovou válkou byly v německém pojišťovacím systému průměrné důchody pracovníků ve skutečnosti nižší než obvyklé sazby pomoci v chudobě [Myles 1984]. Stejně jako u modelu zaměřeného na sociální pomoc je důsledkem to, že většina pracujících raději zůstává v práci, než aby odešla do důchodu. Ne pouhá existence sociálních práv, ale jim odpovídající zákony a výchozí podmínky určují rozsah, v němž sociální programy nabízejí skutečné alternativy k závislosti na trhu.

Třetí hlavní model sociálního zabezpečení, totiž občanské dávky Beveridgova typu, se na první pohled zdá nejvíce dekomodifikující. Nabízí základní a rovný příjem všem, bez ohledu na dřívější výdělky, příspěvky nebo pracovní výkon. Tento systém by skutečně mohl být solidárnější, ale není nutně dekomodifikující, neboť taková schémata jsou jen zřídka schopná nabídnout příjmy na takové úrovni, aby příjemcům poskytla jinou možnost než pracovat.

Dekomodifikující se sociální stát je zcela nedávného data. Minimálně jde o to, že občané se mohou svobodně, bez případné ztráty zaměstnání, příjmu nebo celkového zabezpečení, rozhodnout nepracovat, když to sami považují za nutné z důvodů zdravotních, rodinných, věkových a dokonce i sebevzdělávacích: zkrátka když to pokládají za nutné pro své adekvátní zapojení do sociálního společenství.

Podle této definice bychom například měli požadovat nemocenské pojištění zajišťující příjmy ve výši normálního výdělku či právo zůstat doma s minimálním dokládáním zdravotních potíží. Obdobné by byly požadavky na penzi, mateřskou dovolenou, studijní volna a pojištění v nezaměstnanosti.

Některé země se k této úrovni dekomodifikace přiblížily, ale pouze nedávno a většinou s podstatnými výjimkami. Skoro ve všech zemích byly sociální dávky zvýšeny téměř na úroveň normální mzdy koncem 60. a na počátku 70. let. Avšak v některých zemích se při nemoci ihned žádá lékařské potvrzení, jinde se musí na dávky dlouho čekat nebo trvání nároku je velmi krátké (např. v USA je lhůta poskytování podpory v nezaměstnanosti maximálně 6 měsíců, ve srovnání

s 30 měsíci v Dánsku). Obecně tíhnou skandinávské země k nejsilnější dekomodifikaci, zatímco anglosaské k nejslabší.

Sociální stát jako stratifikační systém

Vztah mezi sociálním občanstvím a společenskou třídou je stále silně zanedbáván jak teoreticky, tak empiricky, a to navzdory důrazu, který na něj klade jak klasická politická ekonomie, tak T. H. Marshall. Problém je buď odsouván (to, že sociální stát vytváří rovnostářštější společnost, se bere jako dané), nebo se k němu přistupuje zúženě v pojmech příjmové distribuce nebo vlivu vzdělání na sociální mobilitu. Důležitější však je, jaký druh stratifikačního systému nastoluje sociální politika. Sociální stát není mechanismem, který zasahuje do struktury nerovností nebo ji koriguje: sám o sobě je totiž stratifikačním systémem. Aktivně a přímo organizuje společenské vztahy.

Komparativně a historicky můžeme snadno určit alternativní systémy stratifikace, které jsou vlastní sociálním státům. Tradice pomoci chudině a její současné pokračování v sociálních dávkách poskytovaných podle majetkových poměrů jsou zjevně účelově stratifikační. Trestáním a stigmatizací jejich příjemců sociální pomoc podporuje výrazný sociální dualismus, zvláště pokud jde o pracující třídy. Není překvapením, že tento model sociálního zabezpečení je hlavním terčem útoků dělnického hnutí.

Model sociálního pojištění podporovaný konzervativními reformátory jako byli Bismarck a von Taaffe, byl rovněž jasnou formou třídní politiky. Usiloval ve skutečnosti o simultánní dosažení dvou stratifikačních výsledků. Prvním cílem bylo upevnit rozdělení námezdně pracujících uzákoněním odlišných programů pro různé třídy a stavy, každou s jejich vlastním, výrazně jedinečným souborem práv a privilegií. Druhým cílem bylo vytvořit loajálnost k monarchii a ústřední státní moci. Takto byl Bismarck motivován ke státnímu přídavku k penzím. Hlavně země jako jsou Německo, Rakousko, Itálie a Francie usilovaly o takovýto státně korporativistický model, který často vedl k labyrintu statusově specifických pojišťovacích fondů.

V této korporativistické tradici bylo zvláště důležité zajištění výrazně privilegovaných dávek pro státní úředníky ("Beamten"). Byl to zčásti prostředek, jak odměnit loajalitu státu, a zčásti způsob, jak pro tuto skupinu vymezit jedinečný sociální status. Měli bychom být nicméně opatrní s tvrzením, že korporativistický model statusové diferenciaci má svůj původ hlavně ve staré cechovní tradici. Neoabsolutističtí autokraté Bismarckova typu viděli v této tradici prostředek, jak bojovat proti rostoucímu dělnickému hnutí.

Dělnické hnutí bylo stejně nepřátelské ke korporativistickému modelu jako k chudinské pomoci. Avšak jeho první alternativy nebyly o nic méně problematické z hlediska sjednocování pracujících jako solidární třídy. Šlo o modely, které byly téměř bez výjimky založeny na sebeorganizujících se spolcích nebo na podobných, odbory či stranami dotovaných bratrských pokladnách. To nepřekvapuje. Pracující byli přirozeně podezíraví k reformám, které podporoval nepřátelský stát, a viděli své vlastní organizace nejen jako bázi třídní mobilizace, ale také jako zárodky alternativního světa solidarity a spravedlnosti, jako

mikrokosmu socialistického přístavu. Tyto mikrosocialistické společnosti se však často stávaly problematickými třídními ghetty, která pracující spíše rozdělovala než spojovala. Typické bylo omezení členství na nejsilnější vrstvy dělnické třídy, přičemž ti nejslabší - kteří potřebovali ochranu nejvíce - zůstávali mimo. Model bratrské společnosti byl zkrátka v rozporu s cílem - mobilizací pracujících tříd.

Přístup "socialistického ghetta" byl také překážkou, když socialistické strany samy formovaly vlády a musely přistoupit k sociálním reformám, kterých se tak dlouho dožadovaly. Z důvodů politické koalice a širší solidarity musely svůj sociální model přestavět na blahobyť pro "lid". Socialisté proto začali vkládat naděje do principu univerzalizmu a (s výpůjčkou od liberálů) navrhovali vlastní sociální model v konturách demokraticky rovnostářských a s financováním ze státního rozpočtu.

Jako alternativu k pomoci testující majetkové poměry a korporativistickému sociálnímu pojištění nastoluje univerzalistický systém statusovou rovnost. Všem občanům jsou poskytována podobná práva, bez ohledu na jejich třídní či tržní pozici. V tomto ohledu systém směřuje k mezitřídní solidaritě, k národní vzájemnosti. Solidarita rovnostářského univerzalizmu nicméně předpokládá historicky zvláštní třídní strukturu, ve které jsou převažující většinou "malí lidé", pro které lze skromné dávky považovat za adekvátní. Tam, kde už takové podmínky neexistují vzhledem k rostoucí prosperitě dělnické třídy a vzestupu nových středních tříd, rovnostářský univerzalizmus nevyhnutelně vede k dualismu, protože majetní se obrací k soukromému pojištění a dalším výhodám doplňujícím základní dávky na standard, na jaký jsou zvyklí. Když se takový proces rozvine (jako tomu je v Kanadě a Velké Británii), původně podivuhodně rovnostářský duch univerzalizmu se mění v dualismus podobný státu sociální pomoci: chudí spoléhají na stát a ostatní na trh.

Dilematu třídně strukturálních změn musely čelit všechny modely sociálního státu, nejen univerzalistického. Reakce na prosperitu a růst střední třídy se však lišily a tím se lišily i stratifikační výsledky. Ke zvládnutí vyšších očekávání od sociálního státu byla v jistém smyslu nejlépe vybavena tradice korporativistického pojištění, neboť existující systém byl technicky schopen rozdělovat lépe odpovídající dávky. Pionýrskou v tomto ohledu byla Adenauerova reforma důchodů v Německu v roce 1957. Jejím cílem bylo obnovit statusové rozdíly, které byly smazány v důsledku neschopnosti starého pojišťovacího systému nadále poskytovat příjmy odpovídající očekáváním. Provedení bylo prosté: od dávek odstupňovaných podle příspěvků se přešlo k odstupňování podle výdělků, aniž by se změnil rámec statusového rozlišení.

V zemích majících buď systém sociální pomoci, nebo univerzalistického typu bylo nutné rozhodnout, zda aspirace střední třídy budou předhozeny trhu nebo státu. Tato politická volba vede ke dvěma alternativním modelům. Ve Velké Británii a většině anglosaského světa se udržuje nezbytný, skromně pojatý univerzalizmus státu a trhu se ponechává uspokojení stále širších sociálních vrstev požadujících vyšší standard. Díky politické síle těchto vrstev se nevytváří dualismus pouze mezi státem a trhem, ale také mezi formami sociálního přerozdělování: jednou z nejrychleji rostoucích položek veřejných výdajů jsou v těchto zemích dotace na

tzv. "soukromé" sociální zabezpečení. Typickým politickým důsledkem je, že rozdělovací systém veřejného sektoru je stále méně univerzalistický a ztrácí podporu středních tříd.

Existuje však ještě další možnost, jak hledat syntézu univerzalizmu a přiměřenosti vně trhu. Tuto cestu sledovaly země, ve kterých stát zapojuje nové střední třídy otevřením druhé, luxusní vrstvy pojištění vázaného na výdělky, který je nadstavbou nad rovnostářstvím stejných dávek. Příklady jsou Švédsko a Norsko. Tím, že zaručené dávky odpovídají očekáváním, je znovu zavedena nerovnost, přičemž je ale trh účinně blokován. Toto řešení úspěšně zachovává univerzalizmus a tím i nezbytný stupeň politického konsensu pro udržení široké solidaristické podpory vysokých daní, které takový model sociálního státu vyžaduje.

Režimy sociálního státu

Sociální státy se značně různí v právních základech a stratifikaci. To vede ke kvalitativně různým uspořádáním mezi státem, trhem a rodinou. Různé varianty sociálního státu se proto neliší lineárně, nýbrž jsou seskupeny podle typů.

Jedním typem jsou "liberální" sociální státy, ve kterých převažuje sociální pomoc testující majetkové poměry, malé univerzalistické přerozdělování a skromné sociální pojištění. Zabezpečují převážně klientelu s nízkými příjmy, která je na státu závislá, obvykle dělnickou třídu. V tomto modelu byl pokrok sociální reformy omezen tradičními liberálními normami pracovní etiky. Meze sociální politiky se v něm rovnají meznímu sklonu žádat podporu místo práce. Pravidla vzniku nároků jsou proto striktní a často jsou spojena se stigmatem; typická je i malá výše dávek. Naopak stát povzbuzuje trh, buď pasivně tím, že garantuje pouze minimum, nebo aktivně dotacemi soukromého sociálního zabezpečení.

V důsledku tento režim sociálního státu minimalizuje dekomodifikační efekt, účinně ovládá sociální práva a vytváří stratifikační stav, kde se mísí relativní rovnost v bídě příjemců státní podpory s tržně diferencovaným blahobytem prosperujících vrstev a kde panuje třídně politický dualismus mezi oběma skupinami. Archetypem tohoto modelu jsou USA, Kanada a Austrálie, blíží se k němu Dánsko, Švýcarsko a Velká Británie.

Druhý typ sestává ze zemí jako jsou Rakousko, Německo, Francie a Itálie. Zde bylo dědictví korporativistického státu dovedeno do nové "postindustriální" třídní struktury. V těchto "korporativistických" státech nebyla nikdy významná liberální posedlost výkonností trhu a komodifikací, stejně poskytování sociálních práv zde sotva někdy bylo problémem. Převažovalo zde zachovávání statusových rozdílů: práva byla vázána třídně a statusově. Tento korporativismus byl zabudován do státu dokonale připraveného nahradit trh coby zdroj sociálního zabezpečení. Soukromé pojištění a zaměstnanecké příplatky hrají v tomto modelu pouze marginální roli. Důraz státu na zachování statusových rozdílů na druhé straně znamená, že jeho redistributivní působení je zanedbatelné.

Korporativistické režimy však byly obvykle utvářeny církvemi a proto jsou ovlivněny úsilím o zachování tradičních rodinných vzorů. Sociální zabezpečení obvykle nezahrnuje nepracující manželky, přičemž rodinné přídatky motivují

mateřství. Denní péče o děti a podobné služby nejsou vyvinuté a stát zasahuje pouze tehdy, jsou-li možnosti rodiny postarat se o své členy vyčerpány. Ilustrativním příkladem je podpora v nezaměstnanosti v Německu. Když člověk vyčerpá normální nárok na pojištění v nezaměstnanosti, další pomoc závisí na tom, zda rodina disponuje finančními prostředky.

Třetí a nejméně četný typ je v zemích, kde byly zásady univerzalizmu a dekomodifikace sociálních práv rozšířeny také na nové střední třídy. Můžeme použít název "sociálně-demokratické" režimy, neboť v těchto zemích byla sociální demokracie dominantní silou sociální reformy. Nejjasnějšími případy jsou Norsko a Švédsko, ale patří sem také Dánsko a Finsko. Namísto tolerování dualismu mezi státem a trhem, mezi dělnickou a střední třídou, sociální demokraté usilovali o sociální stát poskytující rovnost v nejvyšším standardu, nikoli o rovnost minimálních potřeb. Důsledkem za prvé bylo, že poskytované služby a dávky se pozvedly na úroveň srovnatelnou i s těmi největšími požadavky nových středních tříd a za druhé, že rovnost byla nastolena garantováním plné participace pracujících na té úrovni, které se těšili ti zámožnější.

Tato formule představuje směs silně dekomodifikujících a univerzalistických programů, které jsou nicméně přizpůsobeny diferencovanému očekávání. Manuálně pracující tedy získávají práva identická s těmi, jež požívají úředníci a státní zaměstnanci. Všechny vrstvy a třídy jsou zahrnuty do jednoho univerzálního systému pojištění, avšak dávky jsou odstupňovány podle obvyklých výdělků. Tento model vytlačuje trh a důsledkem je podstatná univerzální solidarita na pozadí sociálního státu. Všichni z něj těží, všichni jsou závislí a všichni se pravděpodobně budou cítit zavázání platit.

Emancipační politika sociálně demokratických režimů oslovuje trh i tradiční rodinu. Na rozdíl od korporativistického dotačního modelu je zásadou nečekat, až se svépomocné možnosti rodiny vyčerpají, nýbrž předjímat rodinné výdaje. Ideálem není maximalizovat závislost na rodině, ale naopak umožnit individuální nezávislost. V tomto smyslu je tento model zvláštní fúzí liberalismu a socialismu. Výsledkem je sociální stát, který zaručuje poskytování prostředků přímo dětem, a přejímá přímou odpovědnost za děti, staré a bezmocné lidi. Zavazuje se nést břímě sociálních služeb, a to nejen pokrývat potřeby rodiny, ale také umožnit ženám, aby si mohly zvolit práci mimo domácnost.

Snad nejnapadnější charakteristikou sociálně demokratického režimu je jeho sloučení sociálního zabezpečení a práce. Sociální stát se zavazuje k plné zaměstnanosti a sám je současně plně závislý na jejím dosažení. Na jedné straně má právo na práci stejný status jako zaručený příjem. Na druhé straně obrovské náklady na udržování solidaristického, univerzalistického a dekomodifikujícího systému sociálního zabezpečení znamenají, že stát musí minimalizovat sociální problémy a maximalizovat své příjmy. Nejlepší cestou k tomu je, když většina lidí pracuje a co možná nejméně jich žije ze sociálního přerozdělení.

Zatímco uvedený typ je empiricky jasný, žádný jednotlivý případ není čistý. Sociálně demokratické režimy ve Skandinávii mísí klíčové socialistické a liberální prvky. Dánské a švédské pojištění v nezaměstnanosti je stále v podstatě dobrovol-

né. Dánské dělnické hnutí bylo chronicky neschopné usilovat o politiku plné zaměstnanosti, částečně pro odpor odborů k aktivní politice na trhu práce. Jak v Dánsku, tak ve Finsku hraje trh rozhodující roli v důchodech.

Avšak ani liberální režimy nejsou čisté. Americký systém sociálního zabezpečení je redistributivní, povinný a má daleko k pojišťovacímu. Přejmenším alespoň ve své první formulaci byl "New Deal" asi tak sociálně demokratický, jako jsou současné skandinávské sociální demokracie. Australský sociální stát se naopak zdá být mimořádně blízký buržoazně-liberálnímu ideálnímu typu, ale do jeho podstaty je zabudována spoluzodpovědnost australských odborů. Evropské korporativistické režimy dostaly jak liberální, tak sociálně demokratické impulsy. Plány sociálního pojištění se v Rakousku, Německu, Francii a Itálii podstatně destratifikovaly a sjednotily a jejich extrémně korporativistický charakter tím byl redukován.

I přes nedostatek čistoty, mají-li naše hlavní kritéria definice sociálního státu co dělat s kvalitou sociálních práv, společenskou stratifikací a vztahem mezi státem a trhem na jedné straně a rodinou na straně druhé, sestává svět z odlišujících se typických režimů. Srovnávání sociálních států založené na mírách jako více nebo méně, lepší nebo horší, poskytuje značně zavádějící výsledky.

Důvody různosti sociálních států

Člení-li se sociální státy na tři různé typy režimů, jsme postaveni před složitější úkol: identifikovat příčiny rozdílů mezi sociálními státy. Jaká je explanační síla industrializace, ekonomického růstu, kapitalismu a politické síly dělnické třídy pro objasnění rozdílů? První povrchní odpověď by byla: velmi malá. Studované země jsou si více nebo méně podobné ve všech souvislostech kromě mobilizace dělnické třídy. U všech tří typů však nalézáme velmi silná dělnická hnutí a strany. Teorie rozvoje sociálního státu musí zvážit svá kauzální východiska, máme-li toto seskupení do tří typů vysvětlit. Musíme zanechat naděje, že nalezneme jeden silný kauzální motor a zaměřit se na identifikaci jasných interakčních efektů. Na základě dříve uvedených argumentů jsou zvláště důležité tři faktory: povaha třídní mobilizace (zvláště u dělnické třídy), třídně politické koaliční struktury a historický odkaz institucionalizace jednotlivých režimů.

Jak jsme uvedli, neexistuje žádný důvod, že pracující automaticky a přirozeně vytvoří socialistickou třídní identitu. Neplatí ani, že jejich mobilizace bude vypadat nějak zvlášť "švédsky". Skutečné historické utváření kolektivit dělnické třídy je různorodé, právě tak jako jejich cíle a politické schopnosti. Zásadní rozdíly se projevují u odborů i stran. Klíčovým prvkem odborového sdružování je směsice profesních a odvětvových svazů. Profesní jsou náchylné k partikularismu a korporativismu, odvětvové inklinují k vyjadřování širších, univerzálnějších cílů. Toto mísení významně ovlivňuje pole působnosti pro dělnické strany a také povahu politických požadavků. Dominance Americké federace práce (AFL) v USA před II. světovou válkou tak byla hlavní překážkou rozvoje sociální politiky. Podobně silně profesně orientované dánské dělnické hnutí, ve srovnání s jeho norskými a švédskými protějšky, blokovalo aspirace sociální demokracie na aktivní politiku na trhu práce zaměřenou na plnou zaměstnanost. Pro profesní svazy v USA bylo prvořadou strategií jednání o zaměstnaneckých dávkách, což bylo dáno hlavně

jejich privilegovanou tržní pozicí. Profesní svazy v Dánsku žárlivě střežily svůj monopol na výcvik a mobilitu pracovních sil. Centralizované odvětvové odborové svazy naopak tíhnou ke vtahování jednotné a konsolidované klientely z dělnické třídy do dělnické strany, což usnadňuje politický konsensus a zvyšuje účinnost mocenské mobilizace. Teze o mobilizaci dělnické třídy musí proto věnovat pozornost struktuře odborů.

Stejně důležitá je také politická nebo konfesní fragmentace odborů. V mnoha zemích, např. ve Finsku, Francii a Itálii, jsou odboráři rozděleni mezi socialistické a komunistické strany; svazy zaměstnanců jsou politicky nazařazené nebo se včleňují hned do několika stran. Konfesní unionismus se silně projevuje v Nizozemí, Itálii i jiných zemích. Odbory jsou životně důležité jako báze pro stranickou mobilizaci, jejich fragmentace oslabuje levici a zlepšuje mocenské šance nesocialistických stran. Fragmentace může navíc nasměrovat sociální požadavky k mnoha stranám najednou. Výsledkem jsou sice menší spory o sociální politiku mezi stranami, ale může to také vést k pluralitě konkurujících si principů sociálního státu. Například dotační princip křesťanských odborů je v příkrém rozporu se zájmem socialistů o emancipaci žen.

Struktura odborového hnutí se může, ale nemusí zrcadlit ve formování dělnických stran. Za jakých podmínek bychom ale měli očekávat zformování určitého sociálního státu na základě specifických konfigurací stran? Řada faktorů znemožňuje předpokládat, že by jakákoli dělnická nebo levicová strana byla bez pomoci jiných vůbec kdy schopna sociální stát ustavit. Bez ohledu na konfesní či jiné rozdrobení, dělnická strana samotná může jen za zcela výjimečných historických okolností ovládat parlamentní většinu natolik dlouho, aby prosadila svou vůli. Již jsme se zmínili, že tradiční dělnická třída nikdy nikde nemá volební většinu. Z toho plyne, že teorie třídní mobilizace musí přesahovat hlavní levicovou stranu. Budování sociálního státu tradičně záviselo na výstavbě politické koalice. Struktura třídní koalice je mnohem důležitější, než mocenské zdroje kterékoliv jednotlivé třídy.

Vznik alternativních třídních koalic je zčásti určován formováním tříd. V ranějších fázích industrializace tvořily obvykle největší část voličstva rurální třídy. Pokud chtěli sociální demokraté získat politickou většinu, museli se ohlížet po spojencích právě tam. Byla to paradoxně venkovská ekonomika, která byla rozhodující pro budoucnost socialismu. Možnost aliance byla větší tam, kde na venkově převažovaly intenzivně hospodařící malé rodinné farmy, než když závisela na velkých skupinách levné pracovní síly. Tam, kde se farmáři politicky projeví a měli dobrou organizaci (jako ve Skandinávii), byla schopnost dohodnout politické spojení nesmírně důležitá.

Role farmářů při formování koalic a tudíž v rozvoji sociálního státu je jasná. V severských zemích vedly podmínky k široké rudo-zelené alianci, k sociálnímu státu s plnou zaměstnaností, a to za protiváhu cenových dotací do zemědělství. To platí zvláště pro Norsko a Švédsko, kde bylo zemědělství velmi rizikové a závislé na státní pomoci. V USA vycházel "New Deal" z obdobné koalice (iniciované demokratickou stranou), ale s tím důležitým rozdílem, že silně dělnický Jih blokoval vznik skutečně univerzalistického systému sociálního zabezpečení a bránil tak dal-

šímu rozvoji sociálního státu. Naproti tomu venkovská ekonomika kontinentální Evropy byla velmi nehostinnou pro rudo-zelené koalice. Tam, kde bylo intenzivní zemědělství, byla často (např. v Německu a Itálii) v dělnických odborech a levicových stranách spatřována hrozba. Navíc se konzervativním silám na kontinentu podařilo začlenit rolníky do "reakčních" aliancí, když se snažili upevnit politickou izolaci dělnictva.

Politická převaha před II. světovou válkou byla hlavně otázkou agrární třídní politiky. Budování sociálních států v tomto období proto záviselo na tom, která síla si podmanila rolníky. Absence rudo-zelené koalice nutně neznamená, že by nebyly možné reformy směrem k sociálnímu státu. Naopak to napovídá, které politické síly dominovaly při jeho návrhu. Velká Británie je výjimkou z tohoto obecného pravidla, protože v ní byl politický význam agrárních tříd narušen už před přelomem 19. století. Britská koaliční logika tak ukázala velmi brzo dilema, kterému většina zemí čelila později, totiž, že nové zaměstnanecké střední třídy tvořily "zákolník" politické většiny. Konsolidace sociálních států po II. světové válce začala hlavně záviset na politických aliancích nových středních tříd. Pro sociální demokracii bylo těžkým úkolem sloučit požadavky dělnické třídy a zaměstnanců, aniž by obětovala závazek solidarity.

Protože nové střední třídy se tradičně těšily relativně privilegované pozici na trhu, byly také úspěšné v uspokojování svých sociálních požadavků mimo stát, nebo - jako státní zaměstnanci - v rámci privilegovaného státního zabezpečení. Jistota jejich zaměstnání byla tradičně taková, že plná zaměstnanost byla na okraji jejich zájmu. Nakonec jakýkoli program drastické nivelizace příjmů by pravděpodobně narazil na důrazný odpor středních tříd. V tomto ohledu se zdá, že vstoup nových středních tříd zavrhně sociálně demokratické projekty a posílí liberalistický model sociálního státu.

Politická pozice nových středních tříd však byla rozhodující pro upevnění sociálního státu. Jasná je i jejich role při utváření tří typů sociálních států. Skandinávský nebo sociálně demokratický model se téměř výlučně spoléhal na schopnost sociální demokracie zapojit střední třídy do nového druhu sociálního státu, který by poskytoval dávky odpovídající nárokům a očekávání středních tříd, ale nicméně by si uchoval univerzalismus práv. Rozšiřováním sociálních služeb a počtu zaměstnanců veřejného sektoru měl sociální stát fakticky přímou účast na utváření středních tříd instrumentálně oddaných sociální demokracii.

Anglosaské země si naproti tomu podržely reziduální liberální model sociálního státu právě proto, že se o nové střední třídy neucházel stát místo trhu. Důsledkem je třídní dualismus. Sociální stát se v zásadě stará o dělnickou třídu a chudinu. Soukromá pojištění a zaměstnanecké příplatky zajišťují střední třídy. Vzhledem k jejich volební síle je zcela logické, že další rozšíření aktivit sociálního státu je zabrzděno. V těchto zemích je ve skutečnosti největší tlak zaměřen na fiskální blahobyt, tj. daňové výdaje a úlevy na soukromé sociální zabezpečení.

Třetí typ, korporativistický sociální režim kontinentální Evropy, byl rovněž utvářen novými středními třídami, ale jiným způsobem. Příčina je historická. Tyto režimy, rozvíjené konzervativními politickými silami, institucionalizovaly loajlnost

středních tříd k zachování jak profesně oddělených programů sociálního pojištění, tak politických sil, které je stvořily. Adenauerova velká důchodová reforma v roce 1957 byla explicitně navržena ke znovuoobnovení loajality středních tříd.

Závěr

Předložili jsme alternativu k jednoduché třídně mobilizační teorii rozvoje sociálního státu. Je to motivováno analytickou nezbytností posunu od lineárního k interaktivnímu přístupu s ohledem jak na sociální státy, tak na jejich historické základy. Chceme-li si studovat sociální státy, musíme začít souborem kritérií, které definují jejich roli ve společnosti. Tato role jistě není pouze vydávat a sbírat daně, ani nutně nespočívá ve vytvoření rovnosti. Uvedli jsme rámec pro srovnávání sociálních států, který bere v úvahu principy, za které historičtí aktéři ochotně bojovali. Když sledujeme principy vložené do sociálních států, objevujeme určité skupiny režimů, tedy nejen pouhé variace "nahoru" či "dolů" okolo společného jmenovatele.

Hlavní síly, které vysvětlují krystalizaci rozdílů mezi režimy, jsou navzájem propojené. Zahrnují za prvé vzorec politického formování dělnické třídy, a za druhé strukturaci politické koalice s historickým posunem od agrární ekonomiky ke společnosti středních tříd. Otázka formování politické koalice je rozhodující.

Za třetí, minulé reformy podstatně přispěly k institucionalizaci preferencí tříd a politického chování. V korporativistických režimech upevnilo hierarchické statusově rozlišující sociální pojištění loajalitu střední třídy k určitému typu sociálního státu. V liberálních režimech se střední třídy staly institucionálně spjaté s trhem. Ve Skandinávii byly úspěchy sociální demokracie po II. světové válce těsně svázány se zavedením sociálního státu středních tříd, který byl ku prospěchu jak tradiční dělnické klientele, tak nové vrstvě zaměstnanců. Zčásti to bylo umožněno tím, že soukromý sociální trh byl relativně nevyvinutý, a zčásti tím, že skandinávští sociální demokraté byli schopni vybudovat sociální stát na tak vysoké úrovni, aby uspokojili přání náročnější veřejnosti. To také vysvětluje neobyčejně vysoké výdaje skandinávských sociálních států.

Teorie, která hledá vysvětlení růstu sociálního státu, by také měla být schopna porozumět jeho stagnaci nebo úpadku. Obecné mínění je takové, že hnutí proti sociálnímu státu a daňové revolty propukají, když se břemeno sociálních nákladů stává příliš těžkým. Paradoxně však opak je pravdou. V posledním desetiletí byly nálady proti sociálnímu státu všeobecně nejslabší tam, kde byly výdaje nejsilnější a naopak. Proč?

Rizika odmítnutí sociálního státu nezávisí na výdajích, ale na třídním charakteru sociálních států. Sociální státy středních tříd, ať už jsou sociálně demokratické (jako je Skandinávie) nebo korporativistické (jako je Německo), posilují loajalitu středních tříd. Naopak liberální, rezidualistické sociální státy jako jsou USA, Kanada a stále více Velká Británie, jsou závislé na loajalitě početně slabé a často politicky okrajové sociální vrstvy. V tomto smyslu třídní koalice, na kterých byly tyto tři sociální státy založeny, vysvětlují nejen jejich minulý vývoj, ale také jejich budoucí vyhlídky.

Přeložili Lumír Gatnar a Jiří Večerník

Literatura

- Bell, D. 1978. *The Cultural Contradictions of Modern Capitalism*. New York: Basic Books.
- Bendix, R. 1964. *Nation-Building and Citizenship*. New York: John Wiley and Sons.
- Block, F. 1977. "The ruling class does not rule." *Socialist Review* 7 (May-June).
- Bower, R. H. 1947. *German Theories of the Corporate State*. New York: Russel and Russel.
- Bowles, S., H. Gintis 1986. *Democracy and Capitalism*. New York: Basic Books.
- Cameron, D. 1978. "The expansion of the public economy: a comparative analysis." *American Political Science Review* 4.
- Castles, F. 1978. *The Social-Democratic Image of Society*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Castles, F. (ed.) 1982. *The Impact of Parties*. London: Sage.
- Cutright, P. 1965. "Political structure, economic development, and national social security programs." *American Journal of Sociology* 70: 537-550.
- Day, L. 1978. "Government pensions for the aged in 19 industrialized countries." In *Comparative Studies in Sociology*, ed. by R. Tomasson. Greenwich, Conn.: JAI Press.
- Dich, J. 1973. *Den Herskende Klasse*. Copenhagen: Borgen.
- Dobb, M. 1946. *Studies in the Development of Capitalism*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Esping-Andersen, G. 1985a. *Politics against Markets*. Princeton, NJ.: Princeton University Press.
- Esping-Andersen, G. 1985b. "Power and distributional regimes." *Politics and Society* 14.
- Esping-Andersen, G. 1987. "Citizenship and socialism: de-commodification and solidarity in the welfare state." In *Stagnation and Renewal in Social Policy: The Rise and Fall of Policy Regimes*, ed. by G. Esping-Andersen, M. Rein, L. Rainwater. Armonk, NY.: M. E. Sharpe.
- Esping-Andersen, G. 1990. *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity Press.
- Esping-Andersen, G., R. Friedland 1982. "Class coalitions in the making of West European economies." *Political Power and Social Theory* 3.
- Esping-Andersen, G., W. Korpi 1984. "Social policy as class politics in postwar capitalism." In *Order and Conflict in Contemporary Capitalism*, ed. by J. Goldthorpe. Oxford: Oxford University Press.
- Esping-Andersen, G., W. Korpi 1986. "From poor relief to institutional welfare states." In *The Scandinavian Model: Welfare States and Welfare Research*, ed. by R. Erikson, E. J. Hansen, S. Ringen, H. Uusitalo. Armonk, NY.: M. E. Sharpe.
- Flora, P., J. Alber 1981. "Modernization, democratization and the development of welfare states in Europe." In *The Development of Welfare States in Europe and America*, ed. by P. Flora, A. Heidenheimer. London: Transaction Books.
- Gough, I. 1979. *The Political Economy of the Welfare State*. London: Macmillan.
- Gourevitch, P. 1986. *Politics in Hard Times*. Ithaca, NY.: Cornell University Press.
- Heimann, E. 1929. *Soziale Theorie der Kapitalismus*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, reprint 1980.
- Hewitt, C. 1977. "The effect of political democracy and social democracy on equality in industrial societies." *American Sociological Review* 42.
- Jessop, B. 1982. *The Capitalist State*. Oxford: Martin Robertson.
- Katzenstein, P. 1985. *Small States in World Markets*. Ithaca, NY: Cornell University Press.

- Korpi, W. 1980. "Social policy and distributional conflict in the capitalist democracies." *West European Politics* 3.
- Korpi, W. 1983. *The Democratic Class Struggle*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Lev XIII. 1891. *Rerum Novarum*. Papežská encyklika. Vatikán.
- Marshall, A. 1920. *Principles of Economics* (1890). 8. vyd. London: Macmillan.
- Marshall, T. H. 1950. *Citizenship and Social Class*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Müller, W., C. Neusüss 1973. "The illusion of state socialism and the contradiction between wage labor and capital." *Telos* 25 (Fall).
- Myles, J. 1984. *Old Age in the Welfare State*. Boston: Little, Brown.
- Myrdal, A., G. Myrdal 1936. *Kris i befolkningsfrågan*. Stockholm: Tiden.
- O'Connor, J. 1973. *The Fiscal Crisis of the State*. New York: St Martin's Press.
- Offe, C. 1972. "Advanced capitalism and the welfare state." *Politics and Society* 4.
- Offe, C. 1985. *Disorganized Capitalism*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Ogus, A. 1979. "Social insurance, legal development and legal history." In *Bedingungen für die Entstehung von Sozialversicherung*, ed. by H. F. Zacher. Berlin: Duncker und Humboldt.
- Okun, A. 1975. *Equality and Efficiency: The Big Trade-Off*. Washington, DC.: The Brookings Institute.
- Pius XI. 1931. *Quadregesimo Anno*. Papežská encyklika. Vatikán.
- Polanyi, K. 1944. *The Great Transformation*. New York: Rinehart.
- Poulantzas, N. 1973. *Political Power and Social Classes*. London: New Left Books.
- Pryor, F. 1969. *Public Expenditures in Communist and Capitalist Nations*. London: Allen and Unwin.
- Przeworski, A. 1980. "Material bases of consent: politics and economics in a hegemonic system." *Political Power and Social Theory* 1.
- Przeworski, A. 1985. *Capitalism and Social Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Richter, E. 1987. "Subsidiarität und Neokonservatismus. Die Trennung von politischer Herrschaftsbegründung und gesellschaftlichem Stufenbau." *Politische Vierteljahresschrift* 28 (3): 293-314.
- Robbins, L. 1976. *Political Economy Past and Present*. London: Macmillan.
- Rokkan, S. 1970. *Citizens, Elections, Parties*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Schmidt, M. 1982. "The role of parties in shaping macro-economic policies." In *The Impact of Parties*, ed. by F. Castles. London: Sage.
- Schmidt, M. 1983. "The welfare state and the economy in periods of economic crisis." *European Journal of Political Research* 11.
- Schmitter, P., G. Lembruch (eds.) 1979. *Trends towards Corporatist Intermediation*. London: Sage.
- Schumpeter, J. 1954. *History of Economic Analysis*. New York: Oxford University Press.
- Shalev, M. 1983. "The social-democratic model and beyond." *Comparative Social Research* 6.
- Shonfield, A. 1965. *Modern Capitalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Skocpol, T., E. Amenta 1986. "States and social policies." *Annual Review of Sociology* 12.
- Smith, A. 1961. *The Wealth of Nations* (1776). Ed. E. Cannan. London: Methuen.
- Stephens, J. 1979. *The Transition from Capitalism to Socialism*. London: Macmillan.

- Therborn, G. 1983. "When, how and why does a welfare state become a welfare state?" Paper presented at the ECPR Workshops, Freiburg (March).
- Therborn, G. 1986. "Karl Marx returning: the welfare state and neo-Marxist, corporatist and statist theories." *International Political Science Review* 7.
- Titmuss, R. 1958. *Essays on the Welfare State*. London: Allen and Unwin.
- Tufte, E. 1978. *Political Control of the Economy*. Princeton, NJ.: Princeton University Press.
- Uusitalo, H. 1984. "Comparative research on the determinants of the welfare state: the state of the art." *European Journal of Political Research* 12.
- Wagner, A. 1872. *Rede über die Soziale Frage*. Berlin: Wiegandt und Grieben.
- Wagner, A. 1962. "Finanzwissenschaft" (1883). Částečně reprodukován in *Classics in the Theory of Public Finance*, ed. by R. A. Musgrave, A. Peacock. London: Macmillan.
- Weir, M., T. Skocpol 1985. "State structures and the possibilities for 'Keynesian' responses to the Great Depression in Sweden, Britain, and the United States." In *Bringing the State Back In*, ed. by P. Evans, P. Rushemayer, T. Skocpol. New York: Cambridge University Press.
- Wilensky, H. 1975. *The Welfare State and Equality*. Berkeley: University of California Press.
- Wilensky, H. 1981. "Leftism, Catholicism and democratic corporatism." In *The Development of Welfare States in Europe and America*, ed. by P. Flora, A. Heidenheimer. London: Transaction Books.
- Wilensky, H., C. Lebeaux 1958. *Industrial Society and Social Welfare*. New York: Russel Sage.
- Wilensky, H. et al. 1985. *Comparative Social Policy: Theory, Methods, Findings*. Berkeley, Ca.: International Studies Research Series 62.

Stará a nová témata sociální politiky

JAN HARTL

Sociologický ústav ČSAV

Old and new issues of welfare policy

Abstract: The problems of welfare are largely neglected both by politicians and by social scientists in Czechoslovakia. This fact can be explained historically, by the legacy of communism. Commenting on theoretical, political and ideological aspects of the problem, the author points to the relevance of welfare as one of the "hot" topics of sociological research.

Sociologický časopis, 1991, Vol. 27 (No. 5: 568-576)

Transformace společnosti, zejména její první fáze, přechodné období, je charakterizována propletením minulých a současných vztahů a hodnot. Socialistická minulost je fixována ve struktuře výroby a ve struktuře materiálních hodnot obecně, přetrvává ale také v mysli a chování lidí, přežívá v motivační struktuře, je přítomna v očekávání lidí i v normativním systému společnosti. Bylo by asi nošením dříví do lesa zdůrazňovat, že po vystřízlivění z revoluční euforie jsme všichni mohli pozorovat, jak mnoho komunistických reziduí je přítomno v našem společenském, ekonomickém a politickém životě. Nad minulostí jednoduše nelze udělat prostý škrť a vrátit se k jakémusi přirozenému stavu věcí. Nostalgické ohlédnutí k demokratickým tradicím a prosperitě první republiky těžko může orientovat naše současné jednání.

V tomto kontextu se současné problémy nerodí jen dnes, ale narodily se již včera nebo dokonce předevčírem. Nová témata naší transformace jsou v jistém ohledu tématy starými či staronovými. Otázky sociální politiky představují v tomto ohledu krystalicky jasný příklad a zcela neprávem jsou odbornou veřejností opomíjeny. V národě, jenž se pyšní masarykovskou tradicí a ranými pokusy o sociální stát, je to dvojnásob zarážející. Mělo by nás překvapovat, že u nás v podstatě neexistuje odborná ani veřejná diskuse na živá témata sociální politiky, které se dotýkají každého člověka. Možná i nevědomky se pokračuje v dosavadním trendu státně socialistických opatření, přičemž samotný systém sociální politiky, ani jeho budoucí koncepce nevzbuzují žádné pochybnosti. Způsob, jakým se jednoznačně o sociálních opatřeních hlasuje v parlamentu, by měl být pro sociologa přinejmenším důvodem k zamyšlení.

Sociální politika se vlastně nalézá v průsečíku individuálního a sociálního, ekonomického a kulturního, minulého a budoucího. V individuálním rozměru je posuzována na pozadí subjektivních pojetí spravedlnosti a zásluhovosti, v celospolečenském rozměru na pozadí efektivnosti ekonomického a společenského rozvoje. Jednotlivé aspekty jsou přitom ve vzájemné interakci, střetává se zde ideologický záměr s technickými řešeními, jedinec a rodina se sítí společenských institucí, konfrontuje se makro- i mikrorozměr sociální skutečnosti. Na pozadí sociální politiky se názorně vyjevují napětí a rozpory současné doby.

V tomto krátkém příspěvku nechceme rozebírat jednotlivé rysy a konkrétní problémy sociální politiky: omezená smysluplnost dílčích pohledů je ostatně patrna v současných sporech o minimální mzdu. Chceme jen poukázat na to, jak z různých stran právě šířeji pojaté otázky sociální politiky představují jasné a plastické vyjádření současných rozporů a problémů transformace. Všimneme si pěti okruhů otázek, v nichž sociální politika vystupuje jako zajímavý předmět sociologického studia.

1. Otázka terminologická

Přezíravý postoj k sociální politice, o kterém jsme se zmínili, spočívá patrně v samotném pojmu "sociální". Sociální označuje totiž v našem jazyce v důsledku volného užívání a zneužívání tohoto slova všechno a zároveň nic. Vzpomeňme na marxistické debaty o smyslech slov "společenský" a "sociální", ale také například na "sociální normativy" a "sociální zařízení". "Sociální" je vlastně užíváno alespoň ve třech významech: jako synonymum společenského, v masarykovském smyslu "sociálně slabí, ohrožení" a jako eufemismus pro hygienické vybavení. Hlavně však pojem "sociální" byl zcela devalvován v propagandě minulého režimu a má svou jednoznačnou ideologickou konotaci. Nechuť zabývat se sociální politikou lze vysvětlit i tím, že příliš zavání minulým režimem.

Otázky sociální politiky jsou silně kulturně podmíněny a jsou těsně vázány na dominující hodnotový systém ve společnosti. Proto také i klíčové pojmy lze někdy jen s obtížemi přeložit a přenést do jiného kulturního světa. Přinejmenším nezvykle u nás působí "stát blahobytu" jako ekvivalent angloamerického "welfare state", naopak pro Američana je termín "social policy" většinou zcela nesrozumitelný. Požadavek "udržení vysokého stupně dosažených sociálních jistot" bude dělat těžkou hlavu překladateli do všech západních jazyků. A z druhé strany rozdíl mezi "social net" a "social network" vydá alespoň na odstavec vysvětlení, i když pro nás to je jednoduše "sociální síť".

Vylhaná realita "sociální oblasti" minulého režimu se svými komunikačními "dírami" a přehradami nás svým způsobem zatěžuje už jen proto, že omšelé obraty naší "novořeči" jsou apriori chápány jako nicneříkající fráze. Sama realita, jež je za těmito slovy skryta, pak jaksi nominálně přestává existovat. Slyšíme-li volání o potřebě zvýšit politickou a ekonomickou kulturu našeho obyvatelstva, můžeme obdobně hovořit o potřebě zvýšit "kulturu sociální". V neposlední řadě to je i otázka kultury jazyka a rehabilitace zdiskreditovaných pojmů. Teorie sociální politiky, která v západních zemích přináší každý rok řady nových titulů, u nás teprve čeká na své objevení.

2. Otázka systémová

Zvláštními slovy, které zasluhují pozornost, jsou pojmy "princip" a "zásady". Dnes již téměř každé malé dítě ví, že princip socialismu se přežil a že je třeba směřovat k principům tržního hospodářství a opřít je o demokratické zásady. Po desetiletí jsme se natolik zabydleli v trpném rodě, že bytostně nepostrádáme podmět v takovýchto větách, čili jinými slovy nás nezajímá, kdo bude co dělat. Není divu - většina obyvatel si teprve postupně přivyká na myšlenku rozmanitosti, diverzifikace

společenských subjektů, poněkud neochotně bere na vědomí existenci soustavy společenských institucí. Na druhé straně lidé dosud nehledají smysl v obecných formulacích, neboť ještě mají na paměti minulou rozpolcenost obecných pravd a konkrétní životní situace, striktní oddělenost veřejného a soukromého života. Naše výzkumy mohou ukázat, jak padla některá tabu minulosti a jak například termín "kapitalismus" přestává být všeobecným strašákem. Nicméně on a s ním mnoho dalších obecných pojmů zůstávají pouze nálepkami, které si značná část lidí neumí přesadit do své každodenní reality.

Uveďme si v této souvislosti tři základní typy teorií společnosti, jak je přehledně podává Nicholas Barr [Barr 1987]:

1. *Libertariánské teorie*, které jsou svým způsobem přímým pokračováním liberalismu 19. století,
2. *Liberální teorie*, které jsou dědici neoliberalismu a
3. *Kolektivistické teorie*, především marxistické a socialistické.

Všechny tři teorie lze jasně vymezit zejména ve vztahu k sociální politice (k funkcím "welfare state"). Odlišným způsobem řeší základní rozpor mezi společenskou efektivitou a rovností, přisuzují různou váhu individuální svobodě a zásahům státu do soukromí jedince, jinak interpretují pojem sociální spravedlnosti. Pojmy efektivita, svoboda, rovnost či spravedlnost, s nimiž se v současných diskusích povětšinou setkáváme odděleně, nalézají společného jmenovatele právě v teoriích sociální politiky.

Kolektivistické teorie jsou na ústupu nejen u nás a našich sousedů, ale v současné době například i ve Skandinávii, kde měly dosud pevnou oporu. Libertariánské koncepty jsou oproti tomu dnes u nás často citovány a protože představují protipól kolektivistických koncepcí, stávají se i určitým módním prvkem. Podle takových autorů, jako je Friedman, Hayek nebo Nozick se úloha státu omezuje pouze na zajištění bezpečnosti osob a majetku. Podle Hayeka sociální spravedlnost nejen neexistuje, ale snaha o její prosazování je škodlivá, jelikož omezuje individuální svobodu. Státu nepřísluší žádná úloha v rozdělování, nebo úloha zcela minimálních garancí.

Liberální teorie společnosti stojí mezi libertariánskými a kolektivistickými koncepcemi. Přiznávají státu větší distribuční roli a nejsou tak pevně přesvědčeny o pouze pozitivních funkcích trhu. Spravedlnost představuje důležitý cíl politiky a je interpretována širěji nejen jako distribuce zboží a služeb, ale též ve smyslu svobod a příležitostí. Jde o souhrn odlišných přístupů, které by z jiného pohledu bylo možno označit za ideovou oporu politiky "středu". Výchozí kategorií liberálního přístupu je kategorie široce pojaté účelnosti.

Bylo by jistě záslužné vypracovat scénář sociální a ekonomické reformy jako varianty uvedených přístupů, se všemi důsledky pro každodenní život jedince. Zejména rozpracování liberální koncepce by nezbytně znamenalo nově zdůvodnit účelnost existujících opatření. V poslední době jsme svědky spíše náhodné kombinace jednotlivých prvků z různých systémů v praktické politice a někdy také ideologické mystifikace. Chápeme-li sociální politiku široce a nikoli okleštěně jako pouhou soustavu peněžních dávek, měli bychom si být vědomi nebezpečí

kombinace nekombinovatelného: více než rozpaky švédských odborníků nad systémem ochranné bytové a zemědělské politiky ve Švédsku jsou dnes pro nás jistě varovné [Littorin 1990].

Všechny otázky sociální politiky jsou hodnotově založené a rezonují s kulturními tradicemi společnosti. Očekávání obyvatel, jejich hodnocení, představa toho, na co mají samozřejmý nárok, to vše je zcela reálným prvkem skutečnosti, ke kterému je třeba v politice přihlížet. Živou součástí naší tradice není pouze negativní zkušenost se státním socialismem. Extenzivní procesy ve společenské produkci, například vysoký stupeň zaměstnanosti žen v materiální výrobě, byly ostatně nastartovány již v období války. Státní socialismus byl totiž nejen výsledkem komunistického puče, ale také navazoval na vlivné sociální koncepce první republiky a na nesporné sociální vymoženosti, které první republika ve srovnání s ostatními evropskými státy tehdy měla.

Zda je liberalisticko-libertariánský systém pro naše obyvatelstvo přijatelný, je otevřená otázka, která zasluhuje soustředěnou výzkumnou pozornost. Je jedním z úkolů sociologie, aby osvětou a otevřenou konfrontací různých stanovisek, teoretických východisek i praktických řešení ukázala rozmanitost možností a různé varianty řešení sociálních problémů.

3. Otázka ideologická

V minulosti bylo občanům předloženo k věření, že socialismus na rozdíl od kapitalismu poskytuje rozsáhlou sociální ochranu a pomoc. Podrobnější analýzy by ukázaly, že tomu tak zdaleka nebylo, naopak i v zemích, které socialismus zjevně odmítaly, bylo mnohdy dosaženo výraznějších výsledků. Minulý režim představoval společnost plnou paradoxů - Mertonových nezamýšlených důsledků zamýšleného jednání či von Misesových protikladných efektů. Bylo to v neposlední řadě proto, že měřítkem věcí byla především ideologická kritéria. Pragmatický přístup jako protiklad ideologického přístupu patrně bude dlouho narážet na přetrvávající tendence pojmát sociální politiku především v ideologické poloze.

Ideologické hledisko je nicméně neoddelitelnou součástí sociální politiky. Ideologický zřetel je obsažen už v samotném faktu, že sociální politika sleduje a realizuje jisté cíle a záměry a že jejich prosazování je mocensky sankcionováno. Výběr těchto cílů vychází z určité teorie společnosti, z volby systému, o kterém jsme již hovořili, a striktně vzato jej nelze hodnotit jako správný či špatný, spíše jen jako důsledný a nedůsledný, ustrnulý či přizpůsobivý. Z druhé strany v sobě ale sociální politika obsahuje i hledisko technické či inženýrské, totiž výběr účinných metod a prostředků, jimiž se obecné záměry a cíle realizují u konkrétních skupin obyvatelstva. Mezi těmito dvěma rovinami samozřejmě existuje dynamický vztah, vzájemné napětí, na které ostatně poukazovali naši teoretikové již v počátcích naší sociální politiky [Verunáč 1923].

Sociální politika nikdy nemůže být čistou sociální technologií. Sporné jsou nejen ideologické záměry a cíle, ale i způsob provádění, prosazování a kontroly jednotlivých opatření. Více méně se vždy vychází z nějaké univerzalistické koncepce, například potřeb, standardů či norem, reálná sociální diferenciacie je většinou zastíněna statistickými výkazy se soubory vzájemně nepropojených indikátorů.

Nejen naše, ale například i maďarská a švédská zkušenost ukazují, jak skutečně marginální skupiny zůstávají v realitě sociálními opatřeními nezasazeny, zatímco jiné skupiny lidí na daných opatřeních neúměrně profitují. V politickém boji se pak otázka zneužívání systému sociální politiky stává nežádoucí prvotním předmětem zájmu. Jednoduché a průhledné systémy sociální politiky jsou totiž zřídka dobře zacílené a nejsou tudíž efektivní, složité a diverzifikované systémy lépe nalézají svého adresáta, záhy se však silně byrokratizují, stávají se nákladnějšími a posléze rovněž neefektivními. Do jaké míry ideologické efekty sociální politiky převažují nad efekty praktickými je jistě zajímavou otázkou.

4. Otázka politická

Ať již používáme našeho pojmu "sociální politika" či anglického "welfare state", je již z názvu zřejmé, že se jedná o ohnisko, v němž se střetávají různé politické zájmy. Skutečnost, že představitelé politických stran nedokáží diferencovaně formulovat své názory na systém sociální politiky je jedním z výrazů nezralosti naší politické scény. Tam, kde by bylo možné očekávat v parlamentu vášnivé spory a polemiky, se setkáváme spíše s chladným nezájmem a všeobecným formálním souhlasem s předkládanými návrhy. Víra ve správnost podkladů odborníků a ve zdatnost ministerských úředníků jako by vycházela z jednotných hodnotových východisek a ze shodné představy o tom, co je správné a co je možné.

Politikum věci je samořejmě spjata s výše zmíněnými ideologickými funkcemi a nejspíše také v této ideologizované podobě se dostává sociální politika do programů jednotlivých stran. Především však spočívá v odlišně chápané roli státu. Dosud jsme svědky toho, že stát v podstatě stojí v centru všeho dění. Státní centralismus, vydatně opřený o zděděný výkonný byrokratický aparát, stále je a i v představách do budoucna zůstává jediným aktérem na poli sociální politiky. Připravované nové pojišťovací instituce mohou přinést určitou změnu a zpřehlednění celého systému, nebudou však asi představovat zásadní kvalitativní zvrat. Požadavek decentralizace a deetatizace sociální politiky v novější literatuře bývá mezi základními východisky, nicméně například zkušenosti jugoslávské samosprávy nejsou příliš povzbuzující. "Tisíce malých socialismů", o kterých se v nedávné době hovořilo, jistě nejsou lákavou perspektivou. A jak poukazují někteří západní odborníci, svérázná tyranie lokalismu v západních podmínkách mnohdy vede k preferenci anonymní, vzdálené a neosobní centrální státní pomoci.

Situace u nás samozřejmě není ani jednoduchá, ani jednoznačná, lze však dokázat, že všepřonikající a všudypřítomný stát v podstatě ochromuje a podlamuje iniciativu jedinců, disfunkčně z nich snímá tíži odpovědnosti. Je zřejmé, že stát by měl poněkud ustoupit do pozadí a otevřít prostor pro individuální tvořivost. Na druhé straně by bylo naivní iluzí předpokládat, že naše společnost může projít procesem bezprecedentní transformace s podstatně oslabenou úlohou státu. To je patrně základní a podstatný paradox našich současných změn.

Mohlo by se zdát, že současná sociální politika nemá jinou volbu, než více méně pokračovat v trendech socialistických redistribucí a možná postupně někdy v budoucnu modifikovat současné přístupy. Program privatizace se v omezené míře dotýká zdravotnictví, ale v zásadě se vyhýbá širšímu sektoru sociálních služeb,

naráží na bariéru psychologických a administrativních překlad a zjevně přesahuje rámec představivosti vládních úředníků. Poněkud paradoxně se setkáváme s tendencemi přesunout centrální odpovědnost do lokalit, ovšem bez náležitého finančního zajištění a odborného servisu. Zjevně to jsou nevyjasněné záležitosti, kterým zásadně napomáhá zcela zamlžená budoucnost daňového systému, jenž ve všech těchto úvahách představuje klíčový faktor.

Zdůraznili jsme, že nelze eklekticky přejímat různorodé prvky rozmanitých systémů sociální politiky především proto, že smysl sociálních opatření je hodnotově podmíněn a je vázán na sociální a kulturní tradice. Neznamená to ovšem, že je vhodné zavírat oči před zahraniční zkušeností. Není to jenom švédský model, o němž se v našem tisku za loňský rok objevilo něco kolem padesáti článků, z jejichž autorů ovšem jenom menší část pochopila, že celý "sociální zázrak" a předimenzovaný veřejný sektor je kompletně financován ze soukromého výrobního sektoru. Je to také celá skupina prací zabývajících se problematikou pluralismu v sociální politice (welfare mix, welfare pluralism), který je chápán nikoli jako prostá směsice rozmanitých organizačních forem, ale jako v zásadě inovativní a efektivnější způsob organizace sociální politiky, zvláště pak sociálních služeb [Evers, Wintersberger 1988] Jde o systematicky utvářené průnik státních a nestátních organizací, formálních a neformálních struktur, centrálních i lokálních úrovní, profesionálních sborů i dobrovolné aktivity různých skupin. Není bez zajímavosti, že již v počátcích úvah o naší sociální politice se s náznaky pluralistických koncepcí setkáváme, např. u K. Engliše [Engliš 1921].

Rozvoj informatiky umožňuje administrativně zvládnout i složitý, pluralisticky koncipovaný a diverzifikovaný systém sociální politiky, přičemž občan má možnost vybírat z širokého pole možných voleb. Z hlediska státu klesají výdaje a zvyšuje se efektivita. Dosud v západních zemích existují jen určité fragmenty takového systému, idea "welfare mix" je však inspirativní.

Akcent na sociální politiku byl dosud v politických kruzích chápán převážně jako požadavek rozsáhlých státních redistribucí, jako součást typicky levicové politické orientace. Chápeme-li sociální politiku jako účelné a omezené vynakládání prostředků a rozšíření prostoru individuálních voleb, můžeme hovořit i o sociální politice liberálního či pravicového typu. Z politického hlediska je přitom pluralistickou organizací sociálních služeb možné pojímat jako východisko pro utváření sítě formálních, poloformálních i neformálních institucí, které jsou podmínkou znovuoživení politického života "zdola", na lokální úrovni.

Představa občanské společnosti je u nás v podstatě romantickou představou uspořádání ve smyslu "Gemeinschaft". Konkrétní sociální politika na lokální úrovni je proti tomu praktickým, řešitelným a zcela srozumitelným úkolem pro místní zastupitelstva. Přežívající státní centralismus a oddalování nového daňového systému mají v tomto směru nejen negativní dopady ekonomické, ale i politické.

5. Otázka každodennosti

V minulém režimu vzal občan prostě na vědomí, že jeho osud je vnějškově řízen a že na něj má jen omezený vliv. Pravda, konaly se celonárodní diskuse k odtlažitým problémům, je však příznačné, že věci, které se dotýkaly každého, například mzdo-

vá soustava či školská reforma, byly prostě úřednický určený. Neosobní byrokratický systém tak člověka zásadně omezoval, ale po vyjasnění vzájemných možností byl vlastně pohodlný, umožňoval únik do soukromí a nevyžadoval soustavnou participaci na utváření sítě sociálních vztahů a institucí. Spontánní aktivita lidí formovala alternativní systém vazeb, jenž v rovině každodenního života kompenzoval nedostatky státní byrokratické mašinérie. I po zásadní změně systému však podstata problému zůstává: rodící se prostor pro individuální aktivitu a rozšíření prostoru možných voleb je přinejmenším u části dezorientované a méně informované populace pokládáno za zásadní nepořádek. Pravdou však je, že spoléhačský syndrom, který charakterizoval naši nedávnou minulost, se vyvinul nejen v nefungujících systémech státního socialismu; ale i v docela dobře fungujícím socialistickém systému švédském.

Vnějšímu pozorovateli se často zdá, že objev peněžních vztahů v zemích východní a střední Evropy jakoby lehkovážně vede k opuštění mimopeněžních kritérií hodnocení. Obava zahraničních odborníků, abychom "nevyhlili vaničku i s dítětem", je docela častá, stejně jako údiv nad samozřejmým a nekritickým přejímáním sloganů thatcherismu. To, oč jde, je rozvoj takové soustavy vztahů, jež dává společnosti vlídnou tvář a jedinci pocit jistoty a spravedlivého uspořádání věcí. To samozřejmě nemusí být úměrné vynaloženým prostředkům. Připomeňme jen, jak relativně levně bylo dosaženo velkého propagandistického efektu a politického kapitálu zavedením dávek pro matky pečující o malé děti a novomanželských půjček v sedmdesátých letech. (Nemluvě o tom, že idea těchto opatření se zrodila a byla zavedena ještě před rokem 1948.)

Posílení odpovědnosti jedince za vlastní osud a osud jeho rodiny, aktivní účast na rozvoji života v komunitě, realizování vlastního produktivního potenciálu v podnikání, je jistě nezbytným východiskem z pasti kvazipohodových vztahů minulosti. Podíl takto aktivních jedinců ve společnosti však nepřevyší asi 20 %. Je-li zcela pasivních dalších 20 %, je třeba mít na paměti oněch zbývajících 60 %, kteří se nechají unášet hlavním proudem. A právě tato velká skupina bude koneckonců v budoucnu rozhodovat o tváři naší společnosti.

Všeobecná socializace všech problémů a snaha řešit je univerzálními státními redistribučními programy, jak jsme tomu byli svědky v minulosti, samozřejmě představuje jeden extrém. Kompenzovat jej druhým extrémem, individualizací a personalizací problémů a jejich odkázáním na problémovou osobnost či např. na "kulturu chudoby" není patrně přijatelným řešením. Existují v naší společnosti pochopitelně problémové skupiny, které budou trvaleji spočívat v záchranné sociální síti, část z nich přitom nebude obětí okolností, ale bude tam z vlastní vůle. Pro sociologa je však významným problémem to, jak se za touto individuální rovinou skrývá působení strukturálních sil, které mohou ve svých důsledcích přenášet určité charakteristiky z generace na generaci [Fergeová, Miller 1987]. Strukturální faktory tak mohou limitovat životní šance určitých skupin obyvatelstva a v konečném důsledku i osobní svobodu jedince.

Současný stav ve společnosti z hlediska každodenního života lze charakterizovat jako křehkou rovnováhu mezi absolutní a relativní deprivací. V našich konkrétních podmínkách je relativní deprivace možná závažnější - situace bývalé NDR

nám může sloužit jako dobrý příklad. V tomto směru vlídná společnost, jež je pokládána za spravedlivou, nemusí být nezbytně bohatá a nemusí možná ani neúměrně rozšiřovat veřejné výdaje. Předpokladem k tomu však asi je, že po letech nepřehledných a zamlžených vztahů a národohospodářských účtů je třeba usilovat o co nejjasnější a průhledná řešení a o závazná pravidla hry. Samozřejmě, že evolučně vzniklé systémy sociální politiky na Západě jsou složité a komplikované. Na rozdíl od nás tam však stát nemusí zásadním způsobem legitimizovat sám sebe v očích veřejnosti.

Sociální politika u nás, přes všechny halasně vyhlašované sebechvály minulého režimu, představovala vždy jen reziduální kategorii. Tomu ostatně odpovídá i nezáměr o tuto problematiku. Pokud se jí dnes věnuje pozornost, je chápána pouze jako čistě technický prostředek, umožňující tlumit některé negativní dopady ekonomických změn v naší společnosti. Stranou zůstává celá problematika aktivního působení sociální politiky na vědomí obyvatelstva ve smyslu stimulujícího a motivujícího činitele. V tomto ohledu pojem sociální spravedlnosti není překonaný a základní rozpor sociální politiky - rovnost versus efektivita - zůstává aktuálním problémem.

Literatura

- Barr, N. 1987. *The Economics of the Welfare State*. London: Weidenfeld and Nicholson.
- Engliš, K. 1921. *Sociální politika*. Praha: F. Topič.
- Evers, A., H. Wintersberger (eds.) 1988. *Shifts in the Welfare Mix. Their Impact on Work, Social Services and Welfare Policies*. Vienna: Eurosocal.
- Ferge, Z., S. M. Miller (eds.) 1987. *Dynamics of Deprivation*. Aldershot: Gower.
- Littorin, S. 1990. *The Rise and Decline of the Swedish Welfare-state*. Stockholm: Foretagareforbundet.
- Okun, A. M. 1975. *Equality and Efficiency: the Big Tradeoff*. Washington: The Brookings Institution.
- Rawls, J. 1972. *A Theory of Justice*. Oxford: Oxford University Press.
- Verunáč, V. 1923. *Dělnická otázka a náš průmysl*. Praha: Masarykova akademie práce.

Summary

The transformation of society is a complex process in which present social relations and values are intertwined with the legacy of the past. The heritage of socialism is not only present in the overall economic situation and in material conditions of life, but it is also present in the minds of the people. This can explain why the progress towards democracy and market economy is so slow and complicated. In this respect the present problems were born a long time ago, not only in the period of socialism, but even before the war. Problems of social welfare may serve as a crystallitic example.

It is interesting to note that the problems of welfare are largely neglected both by politicians and by social scientists, despite all the tradition of pre-war attempts to establish a social state in Czechoslovakia. The author argues that welfare is an interesting topic for sociological research, not only in its practical aspects, but also in a broad theoretical perspective, as it helps to reveal major contradictions of present development.

This fact is illustrated in short comments on the problems of terminology, pointing out that the majority of the concepts were discredited in the past. Present confusion also can be explained by the fact that welfare is not clearly connected to any general theory of society.

Libertarian, liberalist and collectivist concepts are briefly mentioned, stressing the fact that the basic theoretical relevance of welfare is in the contradiction of effectiveness vs. equality.

Welfare is inevitably an ideological topic, as it explicitly states the aims and intentions of policy. It can hardly be considered as social technology, and it can often be ideologically misused. It is deeply rooted in historical tradition and is an inherent part of the value system of the society.

Although there are attempts to decentralize and privatize many areas of economic and political life, welfare remains strongly centralized. De-etatization is not even an issue of debate, and political parties in this respect show almost no difference. Here is the key paradox of the present period: There was too much of state power in the past, and now the state has to step aside to allow for spontaneous activity and release the initiative of the people. On the other hand, it would be pure illusion to expect that it is possible to go through transformation with a weak state.

In this context the author suggests that the concept of a "welfare mix" should be studied, and that it could serve as an example of new welfare strategy - more friendly and more cost-effective.

The legacy of the past must be seriously considered. Institutions in general were discredited in the past, and the state especially has to win back its credit. In other words, the state has to reestablish its legitimacy. Therefore the system of welfare should be simple and clear to people. But the rules of the game are not clear, and this applies especially to the tax system.

Úvod do studia chudoby v Československu

JIŘÍ VEČERNÍK

Sociologický ústav ČSAV

Introduction into study of poverty in Czechoslovakia

Abstract: The new economic situation after the political turnover requires comprehensive research on poverty, i. e., of its roots, extent, forms and coping strategies. After drawing the changing societal framework of such a study, the author deals with various alternatives of social policies and poverty indicators. The main results of two surveys are presented to compare several measurements, such as the OECD standard, the official line of "social neediness," and Kapteyn's and van Praag's subjective lines. Differences between them and incidence of poverty among various demographic variables are displayed by analysis of variance. It seems sensitivity to low material status depends on the previous "welfare" character of the social group or territory.

Sociologický časopis, 1991, Vol. 27 (No. 5: 577-602)

Politický převrat otevřel dlouhou dobu učení a adaptace. Noví držitelé moci se učí kompetentně a kvalifikovaně vládnout. Lidé se znovu učí samostatně přemýšlet a jednat. Ekonomika zatím nesměle tápe mezi mocnými rezidui minulosti a otevírajícím se prostorem. Sociální sféra svízelně hledá svůj rovnovážný bod mezi ještě obstojnou efektivností a ještě přijatelnými náklady. Všem dohromady chybí jasný koncept společnosti, k níž směřujeme - obecné postuláty demokracie a tržního hospodářství k budování státu v postkomunistické éře nestačí. Jak ukazuje G. Esping-Andersen v článku otištěném v tomto čísle, trh a demokracie mohou být jen těžko vydávány za jednoduché paralely: demokratické uspořádání ve skutečnosti směřuje mnohem více k sociálnímu státu než k liberálnímu (*laissez-faire*) kapitalismu. Otevírají se nové problémy, jež zaplňují stránky tisku a zatěžují hlavy politiků. Jedním z nich je problém chudoby, na nějž je nutné zaměřit nejen pragmatická opatření, ale i výzkum, který by napomohl jeho předvídání a systematickému řešení. Také v tom se musíme mnohému ještě učit, neboť tato zasutá, opomíjená tematika se může záhy dostat do centra pozornosti.

V tomto článku chceme ukázat problém chudoby z různých stran. Především imanenci jeho výskytu a řešení v souvislosti s koncepcí sociálního státu v různých formách a podobách. Dále alternativy, které se nabízejí z hlediska indikace chudoby a "boje" proti ní v sociální politice. Potom různé přístupy k jejímu zjišťování, jak je nacházíme v současné literatuře. Nakonec využíváme dat našich nedávných výzkumů pro porovnání různých metod a pravděpodobnou identifikaci ohrožených skupin. Přestože nejde o problém nový a kontakt se světem jsme zcela neztratili, jsou tu určitá manka, jež se pokoušíme nahradit. Uvědomujeme si však, že problémy sociálního státu, koncepce sociální politiky, měření chudoby a strategií řešení jsou - každý samostatně a všechny dohromady - mnohem složitější než se nám podařilo ukázat. Logickým dalším krokem je zasadit studium chudoby do rámce výzkumu sociální stratifikace a měnících se mechanismů tvorby ekonomických nerovností.

1. Společenské kontexty

V naší ekonomické strategii zatím dominuje obraz kapitalismu nikoli konkrétního, ale spíše modelového. Převažuje neoliberalistický přístup, obávající se jakéhokoli vměšování politiky do ekonomiky a degradující složitý sociální kontext ekonomiky na úsporné kompenzace "tržních selhání". Zasuta a popřena zůstává institucionální ekonomie, podle níž každá snaha izolovat ekonomiku od sociálních a politických institucí může vést k destrukci společnosti. Podle této alternativy je vždy třeba respektovat "vkořeněnost" hospodářství do sociální struktury společnosti [Granovetter 1985] a v souladu s tím posuzovat i integrační funkci sociální politiky. Institucionalismus má tendenci hledat spíše řešení historicky konkrétní, byť zdoluhavější a komplikovanější. Neoklasické recepty jsou jednoduché a univerzální, a proto i razantní a srozumitelné. Mohou ovšem snadno narazit na nepřipravenost nebo neadekvátnost ekonomické a sociální struktury, na niž jsou aplikovány.

Kapitalismus ve vyspělém světě neexistuje jinak než v podobě "sociálního státu", tj. průniku tržního hospodářství s přerozdělovací politikou různých forem a různého rozsahu, od plného angažmá švédského typu až k reziduálnímu "welfare state" USA či thatcherovské Británie. Koncepce i praxe sociálního státu jsou ovšem podrobovány ostré kritice, i když paradoxně nejvíc tam, kde jde o reziduální a tedy nejlevnější typ. Hovoří se o jeho krizi finanční (neustále se zvyšující náklady na stále lepší zajištění trvale rostoucí části populace), krizi institucí (rostoucí nedůvěra obyvatelstva k efektivitě státní sociální sféry), ale také krizi legitimacy: jakou rovnost vlastně potřebujeme a jakou si opravdu můžeme dovolit? [Jallade 1990]. Plní sociální systém opravdu funkce, k nimž je předurčen - příjmové vyrovnání, likvidace chudoby, nastolení sociální spravedlnosti? Není cena placená v podobě destimulačních efektů, kterou mají progresivní daně a sociální dávky na nabídku práce a investiční chování, příliš vysoká?

Obhájci sociálního státu (zejména ze Skandinávie, kde je jeho rozsah největší) však poukazují na druhou, pozitivní stránku jeho ekonomického působení. Vzdělávací systém, důchodové zabezpečení, rozšiřování sociální péče, to vše má blahodárný efekt na trh práce, protože zmenšuje rozsah nabídky práce a dovoluje každému opustit ekonomiku bez hrozby chudoby. Dále, "welfare state" dnes představuje obrovský "stroj na zaměstnávání", absorbující přebytek nabídky. Sociální politika tím významně působí na uvolnění napětí na trhu práce a stabilizuje ekonomiku [Kolberg, Uusitalo 1990; Kolberg 1991].

Hovoří se o nutnosti najít novou "sociálně ekonomickou rovnováhu" jako byla ona keynesiánská, platná posledních 40 let [Rosanvalon 1981]. Podle Keynesa totiž nebylo zásadního rozporu mezi ekonomickým růstem a sociálním pokrokem, neboť vše, co napomáhá spotřebitelské poptávce a plné zaměstnanosti, má pozitivní ekonomický efekt [Keynes 1963]. Keynesiánský sociální stát nemá daleko k sociálnímu kompromisu státu sociálně demokratického: reorganizace sociálních vztahů prostřednictvím státu vytváří podmínky ekonomické rovnováhy stejně tak jako dohoda mezi pracujícími a zaměstnavateli o tom, že první nebudou popírat soukromé vlastnictví a druzí poskytnou část zisku na sociální redistribuci.

Také ve státním socialismu ovšem existoval jakýsi soulad mezi ekonomickou a sociální sférou, plynoucí však v tomto případě ze společné odvozenosti obou oblastí od politiky: ve mzdové diferenciaci, daňovém systému či cenové politice se prakticky nerozlišitelně proplétala sociální a ekonomická (a samozřejmě také politická) hlediska. Používané předěly byly povahy terminologické, administrativní či resortní a mohly být kdykoli zrušeny nebo opět v jiné podobě zavedeny. Z ekonomického hlediska nebyl minulý stav ani zaměstnanost, ale ani nezaměstnanost, mzda nebyla jednoznačně ani zaslouženým podílem na výsledku práce, ale ani sociální podporou. Podle tiché společenské smlouvy mezi vládnoucí stranou a "pracujícími" byl nízký a nivelizovaný, leč stabilní a jistý standard poskytován za práci bez většího individuálního angažmá a rizika.

Přídomek "sociální" se v minulém režimu nadouval až k prasknutí. Politika v oblasti důchodů a zvyšování přídavků na děti byla "strategií sociálního rozvoje", vylepšení závodní jídelny nebo oprava toalet pro osazenstvo představovaly "sociální plán podniku". Nade vším se mocně rozpínaly sociální jistoty, ideologicky to nejryzejší *raison d'être* reálného socialismu. Právě sociální jistoty nás měly zřetelně odlišit od žebračenek a polévek pro nezaměstnané v první republice i od věčné stávkujících dělníků a neustále rostoucích cen na Západě. Demotivující a nivelizující politika sociálních jistot zajisté nebyla příčinou ekonomického debaklu socialistických společností, byla však pevnou součástí antieconomického modelu chování, jenž k němu zákonitě vedl. Nelze říci, že by touto politikou byla odstraněna chudoba (poukažme jen na uplatňování "třídního" hlediska v sociálním zabezpečení!), nicméně její nápadnost byla ztlumena obecnou chudobou společnosti. Nivelizace mezd, politika vyrovnávání a institucionalizovaná sociální závist pronikly do systému a vědomí společnosti. Individuální chudoba mohla být lépe snášena, byla-li jen zrnkem v moři obecné chudoby společenské.

Podle sociální strategie nové vlády musí být transformace v ekonomické oblasti doprovázena v sociální oblasti přechodem od paternalistického a obecného pojetí sociálních jistot k aktivní a konkrétně adresované sociální politice, od temných redistribucí k průzračným rozdělovacím vztahům a od monopolu jednotné státní péče k pluralitě subjektů. Stát i další subjekty sociální politiky musí zabezpečovat motivující rovnováhu mezi výdělečnými možnostmi obyvatelstva, reprodukčními možnostmi rodin a jejich sociálními potřebami. Stát svou sociální politikou doplňuje obecné úsilí o realizaci lidských práv v oblasti materiálního zabezpečení a společenského uplatnění, jehož prvořadými nositeli jsou podniky a instituce, rodiny a obce. Obecnými vůdčími hodnotami státní sociální politiky musí být sociální spravedlnost a sociální solidarita [Sociální 1991]. Z těchto principů je pak odvozena řada konkrétních témat sociální politiky, z nichž jedním je problém chudoby.

2. Alternativy sociální politiky

Uvažujeme-li o řešení problémů chudoby, otevírá se řada variant týkajících se volby subjektu a obecnějšího přístupu k zajištění příjmové či spotřební dostatečnosti. Každý přístup v oblasti sociální politiky zahrnuje explicitní či implicitní strategické volby týkající se objektu zájmu a systému dávek. Upozorníme zde alespoň na některé z nich.

a) pracovník nebo občan?

Systémy sociálního pojištění vycházejí z principu pracovníka a přerušného nebo nedostatečného pracovního příjmu: jestliže z důvodu nemoci, stáří nebo ztráty práce odpadne pracovní příjem, nastupuje příjem náhradní jako je nemocenské, důchod nebo podpora v nezaměstnanosti. Jestliže z důvodu velikosti rodiny je pracovní příjem nedostatečný, přistupuje podpora vyplácená na děti. Tak to bylo vyjádřeno i v klasickém Beveridgeově plánu, jenž byl východiskem dnešního britského sociálního zabezpečení, tak to bylo i v Bismarckovském systému, od něhož se příliš neodkláněl ani systém československý. Odvozenost od statusu pracovníka zároveň znamenala, že pokud všichni členové rodiny nepracovali, byli zajištěni výdělkem nebo pojištěním muže. Chudoba v tomto pojetí je tedy dána vypadnutím z trhu práce nebo jeho selháním.

Toto pojetí je kritizováno proto, že nemůže pokrýt všechna rizika. Diskriminuje zejména ženy, děti, handicapované osoby, rasové minority apod. To potenciálně řeší systém založený na principu občanství, který lze použít (podobně jako jsou dětské přídatky vypláceny bez ohledu na cokoliv jiného) pro výplatu určitého příjmového minima bez ohledu na dřívější, přítomný nebo budoucí pracovní status. Sociální zabezpečení, obsahující v sobě vždy určitý diferenční prvek, se tak mění na příjmové zabezpečení každého stejně. Volba občanského principu pak úzce souvisí i s dalšími volbami.

b) jedinec nebo rodina?

Hermione Parkerová ukázala, že jedním ze zamlčených předpokladů Beveridgeova systému byla viktoriánská představa společnosti, skládající se výhradně ze šťastných manželských párů (žádné rozvody!), popř. vdov (žádní vdovci!) a samostatně žijících osob bez dětí [Parker 1989]. O manželkách se v tomto systému uvažovalo tak, že nejsou zaměstnané a jsou finančně závislé na svých mužích. Rodina byla pokládána za jediný subjekt sociálního zabezpečení, většina dávek se odvozovala od postavení hlavního živitele.

Takové pojetí zní samozřejmě a je také v souladu s potřebou upevňovat rodinu jako základ sociálního zakotvení člověka do společnosti i jako garanci populační reprodukce. V mnoha směrech se však uplatňuje i pojetí jiné, které vychází z nezávislého postavení každého jedince: týká se to třebaš minimální mzdy (bez ohledu na jinak třebaš skvělou situaci rodiny), dávek na děti (bez ohledu na jejich počet) nebo určitého "základního příjmu" pro každého jednotlivce. Jde o to, učinit jak systém daní, tak sociálních dávek neutrálním vůči rodinnému postavení. Je to určitě lepší než když jsou fakticky zvýhodněny rozvedené ženy proti vdaným či děti narozené mimo manželství oproti manželským.

c) následně řešit či předcházet?

Obvyklý přístup k chudobě (již od dob středověké chudinské péče) byl zaměřen na její následné řešení pomocí peněžních nebo naturálních podpor. Teprve, když se situace jednotlivce či rodiny podstatně zhorší, nastoupí intervence státu, komunity, církve nebo charitativní organizace. Teprve, když někdo o pomoc požádá, jsou aktivovány společenské instituce.

Proti tomuto přístupu stojí možnost chudobě předcházet, a to různými způsoby: (1) tvorbou institucionálních podmínek zajišťujících plnou zaměstnanost (ať reálně socialistickou či sociálně demokratickou cestou švédského typu); (2) podporou investic do "lidského kapitálu", jež by zlepšily schopnost jednotlivců dobře se uplatnit na trhu práce; (3) zajištěním příjmového minima pro každého, bez ohledu na jeho zaměstnání, pracovní a rodinný status.

d) základem příjmy nebo potřeby?

Jednou ze zásad Beveridgeova přístupu byla rovnost sociálních dávek, stejně jako rovnost příspěvků. Jde o přístup, který za základ politiky bere subsistenční potřeby stanovené podle hlavních demografických znaků, bez ohledu na příjmy. Tento princip byl ovšem odmítnut a většinou se používá systému vztahujícího důchody a dávky v nezaměstnanosti k minulým příjmům, byť s určitými redukcemi. Nicméně, reziduální "welfare state" pouze zaručuje státní dávky na úrovni minima a řešení diferenciace nechává na soukromém pojištění. Minimální příjmy (minimální mzda či dávky sociální péče) ovšem ze subsistenčního principu běžně vycházejí.

Princip občanství, priorita individuálních práv, snaha předcházet chudobu a zásada rovnosti potřeb jsou pilíři alternativních přístupů k sociálnímu zabezpečení a řešení problému chudoby. Můžeme se řadit základní příjem, sociální dividendu a negativní daň z příjmu.

Základní příjem (někdy též sociální mzda či rodinný úvěr) je univerzalistickou integrací daňové a dávkové soustavy. Každý jedinec má od narození nárok na příjem odpovídající jeho základním potřebám. Dostává jej automaticky, bez testování práce či prostředků. Jakmile jeho příjem toto minimum překročí, je normálně zdaněn a daňový výnos je pak zdrojem tohoto, podle předpokladu sebefinancujícího se systému. Sociální pojištění tím odpadá a celý systém je distribuován jedinou agenturou. Rozdíl mezi poplatníkem daně a beneficentem je velmi proměnlivý, dělicí hranice v podstatě mizí¹.

Sociální dividendu se používá někdy jako synonymum základního příjmu, její pojetí je však méně vyhraněné. Základní rozdíl se spatřuje v jejím financování, kdy nejde o výnos z daní, nýbrž o podíl na národním bohatství. Příkladem může být "Alaska Permanent Fund", kterým se každý občan Aljašky automaticky stává podílníkem na výnosu z obrovského přírodního bohatství této země [O'Brien, Olson 1991].

Negativní (či obrácená) daň z příjmu, mající původ v návrhu manželů Friedmanových [1962] je rovněž propojením (méně však již integrací) soustavy daní a dávek. Jestliže příjem domácnosti (která je subjektem tohoto systému, na

1) Původ "základního příjmu" můžeme hledat v kritice Beveridgeova systému založeného na statusu pracovníka. Lady J. Rhys Williamsová jej kritizovala pro jeho selektivnost a již v roce 1943 navrhla program "podmíněné sociální dividendy", jež by zahrnula i jiné skupiny. V tomto duchu prosazoval ideu základního příjmu její syn B. Rhys Williams, jehož někdejší asistentka Hermione Parkerová je dnes vůdčím duchem tohoto proudu ve Velké Británii a vydavatelkou bulletinu BIRG (The Basic Income Research Group). Stejným problémem se ovšem zabývají výzkumné skupiny a vládní orgány v Kanadě, Austrálii, Holandsku i jinde. Podrobněji viz [Parker 1989].

rozdíl od individua v obou předchozích případech) klesne pod určitou hranici, namísto placení daně z příjmu nastupuje výplata dávek. Až do jisté hranice se ovšem příjem započítává jen zčásti, takže domácnosti s jakýmkoli výdělkem jsou na tom vždy lépe než ty, které žijí jen z dávek. V tom tkví motivační smysl negativní daně. Charakteristickým rysem negativní daně je způsob výpočtu, kdy míra započtení příjmu pod hranici minima musí být vyšší než míra zdanění příjmu nad ním. Linie daně není tedy přímá, ale zalomená. Jinak by - při stejné sazbě nad i pod minimem - muselo být procento zdanění velmi vysoké, aby zápočet příjmů byl pro příjemce nízkých mezd dostatečně motivující. Procento započtených příjmů je tedy třetí nutnou veličinou pro kalkulaci, vedle minimálního příjmu a sazby daně.

Integrační koncepty představují variantu bohatšího a velkorysejšího sociálního státu než jaký známe dnes. Na rozdíl od minimálního příjmu, který se poskytuje až po testování materiální situace domácnosti, je základní zajištění dáváno automaticky, buď ještě před vznikem problémové situace (základní příjem), nebo vzápětí potom (negativní daň). Oba tyto programy jsou široce diskutovány a zvažuje se možnost jejich zavedení v rámci Evropského společenství, jako součásti Sociální charty - naposledy se jako realističtější varianta jeví negativní daň. Avšak i zde je k vlastní realizaci ještě hodně daleko.

3. Varianty vymezení

Pozornost věnovaná problémům chudoby v západním světě je obrovská. Sociální zakázka vzniká přímo i nepřímou a je adresovaná ekonomii, statistice, sociologii i psychologii. V dlouhé historii se vyvinuly nejrozličnější koncepty pokud jde o konceptualizaci, sledování i řešení problému. Upozorníme alespoň na některé varianty přístupů.

a) absolutní a relativní: subsistence a nerovnost

V původním pojetí (Ch. Booth, S. Rowntree) byla hranice chudoby určena subsistenčním minimem, tedy prostředky dovolujícími uhradit potřeby holého přežití. Na rozdíl od této "absolutní" definice je "relativní deprivace" dána vzdáleností od jistého společenského standardu: za určitou hranici člověk sice může přežít, nicméně cítí se, a zpravidla také je, vyloučen ze společnosti. Nikoli fyzické, nýbrž sociální strádání je základem chudoby [Townsend 1970, 1979]. Zatímco podíl chudých v absolutním slova smyslu ve vyspělých zemích systematicky klesá (jak například prokázalo porovnání počtu chudých v Yorku provedené S. Rowntreem v letech 1899, 1936 a 1950) [Atkinson 1989], podíl chudých v relativním smyslu může být ex definitione neměnný.

Relativní pojetí chudoby ukázali v extrémní podobě S. M. Miller a P. Robyová, když ji mj. definovali jako relativní příjmové manko vznikající v důsledku nerovnosti. Namísto sledování podílu chudých a jeho vývoje v čase pak stojí jednoduchá otázka: jakou životní úroveň dovolují příjmy 10, 20 či 30 % obyvatel na nejnižších příčkách distribuce? [Miller, Roby 1970: 42-44]. Takové zjednodušení ovšem neodpovídá Townsendovu přístupu, který definuje relativní deprivaci jakožto "... nedostatek prostředků pro takovou výživu, takové činnosti a životní podmínky jaké jsou obvyklé ... ve společnostech, k nimž lidé patří" [Townsend 1979: 31]. Odmítá extrémní relativizaci a trvá na možnosti porovnávání jak mezi zeměmi, tak v čase. Oproti němu, Amartya Sen upozornil na "neredukovatelné absolutní jádro chudoby", která nemůže ani klesnout pod práh subsistence, ani stoupnout na úroveň zjevného luxusu. Životní úroveň není definována ani druhem zboží, ani jejich vlastnostmi, ani jejich užitečností. Podstatné jsou schopnosti lidí "žít bez pocitu hanby" (ve smyslu definice chudoby A. Smithe) nebo

"podílet se na životě komunity" (v pojetí Townsendově) či "uchovat si sebeúctu" (v pojetí J. Rawlse) či jakkoli jinak budeme stav chudoby definovat. K tomu ovšem různí lidé potřebují velmi různé absolutní prostředky [Sen 1983].

Hranice mezi absolutním a relativním pojetím chudoby není jednoduchá, ale není ani nepřekonatelná. Diskuse mezi Townsendem a Senem ukázala, že stejného relativního efektu může být dosaženo různými spotřebními koši a že neexistuje žádný konflikt mezi "všepronikající relativitou" a "neredukovatelným absolutním jádrem". Na druhé straně však Ringen upozorňuje na to, že o nějaké absolutní chudobě je vůbec těžko hovořit, protože i určení prostředků nezbytných pro přežití je historicky a společensky zakotveno [Ringen 1988].

b) přímé a nepřímé: příjmy a spotřeba

Nejčastějšími nástroji pro sledování chudoby jsou spotřeba či příjmy. Tato volba není lhostejná. Koncept relativní deprivace je konceptem spotřebním: chudoba je sledována přímo, tedy jako nízká úroveň spotřeby, viditelně zakládající sociální exkluzi. Sledování chudoby skrze příjmy je nepřímé: můžeme - jakkoli oprávněně - pouze předpokládat, že nízké příjmy vedou k nedostatečné spotřebě. Na jedné straně domácnost s nízkými příjmy může mít doplňkové naturální zdroje, na druhé straně i domácnost s vyššími příjmy může žít v chudobě, jestliže muž jejich větší díl propije. Zatímco přímé vymezení "blahobytu" je spojeno s principem rovnosti výsledků, nepřímé vymezení je spojeno s rovností příležitostí.

Jak uvádí Ringen [1988], zatímco existuje dvojí konceptualizace chudoby, máme k dispozici jen jeden způsob jejího měření, tj. příjmově definovanou hranici chudoby. Podle charakteru konceptu a způsobu měření vznikají tři kombinace: (1) chudoba je definována nepřímou (jako nedostatek spotřebních příležitostí) a měřena rovněž nepřímou (jako nedostatek prostředků), tj. pomocí příjmové hranice chudoby; (2) chudoba je vymezena přímo (jako spotřební deprivace), avšak měřena nepřímou (pomocí příjmů); v tomto případě vzniká řada problémů, kam umístit hranici chudoby; (3) chudoba je vymezena přímo a v zájmu konzistence je hledán odpovídající indikátor exkluze; ten ovšem nemůže být jednoduchý, nýbrž složený z průniku mnoha indikátorů (spotřeby, majetku, životních podmínek), z průniku absolutních a relativních hledisek ve smyslu navrhovaném Senem.

c) jednoduché a složité: chudoba jako kumulace nevýhod

Operativní indikátor chudoby musí být jednoduchý. O to méně je ovšem přesný, o to více problémů vyvolává. P. Townsend se ve svém výzkumu chudoby nespokojil jen s určením výše zdrojů, ale sledoval i ostatní aspekty života včetně spotřeby, bydlení, podmínek práce, rodinných a přátelských vztahů, zdraví atd. Na tomto základě konstruoval "indikátor deprivace" mající 12 položek [Townsend 1979]. Podobně postupoval A. Villeneuve v konstrukci složeného indikátoru "precarité" v rozsáhlém opakovaném výzkumu chudoby prováděném INSEE [Villeneuve 1984]. L. Rainwater ukázal, že "chudoba není jen nemít věci. Jsou to také sociální a psychologické podmínky, které ovlivňují, jak se lidé cítí (depresivně, naštvaně, uboze) a jak se chovají (rodinné problémy, sousedské konflikty, kriminalita) [Rainwater 1974: 35]. Á. Bokorová ve výzkumu chudých použila faktorové analýzy ke konstrukci jednoduchých a složených indikátorů deprivace [Bokor 1984]. Podobná metoda byla použita i v komparativním výzkumu chudých v Polsku a Maďarsku [Beskid, Bokor, Kolosi 1986].

Příklady aplikace takového postupu lze najít velmi mnoho. Společné jim je odmítnutí jednoduché definice chudoby a hledání složitějších konstruktů sledujících ji jako životní situaci, jako stav deprivace ve více dimenzích zároveň. Kritika takovýchto přístupů je ovšem nasnadě: za prvé, chudoba je stále sledována zvenčí, tj. je opominut problém výběru (jedinec může dát přednost jídlu před dovolenou, knihám před chladničkou); za druhé, zvolené indikátory odrážejí spíše pozici badatele než zkoumané rodiny. Jak stanovit skutečnou závažnost jednotlivých indikátorů pro sociální exkluzi? Nebo, použijeme-li faktorovou analýzu (jak je v takových výzkumech obvyklé), jaký je vlastně reálný, žitý obsah statistických konstruktů? Tyto otázky

nutně vedou k pojetím sledujícím chudobu jako subjektivní stav, tj. jako individuálně vnímané manko uspokojování potřeb.

d) objektivní a subjektivní: sociální percepce potřeb

Na rozdíl od (zatím převažujících a pro sociální politiku nealternativních) objektivních přístupů, subjektivní koncept chudoby vychází z přesvědčení, že jedinec sám je nejlepším soudcem svých potřeb. V subjektivním přístupu je smazána nejen hranice mezi absolutním a relativním, ale v jistém smyslu i mezi společenským a individuálním. V daném sociálním referenčním rámci posuzuje individuum naléhavost svých potřeb a hierarchizuje sled jejich uspokojení. V ekonomické terminologii může jít o "individuální užitečnostní funkce" [van Praag 1968], v psychologické terminologii třeba o percepci nezbytností [Mack, Lansley 1984].

Subjektivní přístup k chudobě je nejvíce spjat s holandsko-vlámskou ekonomikou, v níž byly postupně vyvinuty tři konkrétní metody. Nejjednodušší je založena na otázce, jaký je minimální příjem, který domácnost potřebuje pro pokrytí svých základních potřeb [Kapteyn, van de Geer, van de Stadt 1985]. Složitější, tzv. leydenský přístup vychází z otázky hodnotící příjmy (Income evaluation question), kde domácnost určuje nejen příjmy nedostatečné, ale i postačující, dobré atd. Na jejím základě je pak stanovena individuální užitečnostní funkce příjmu [van Praag 1971]. Jiný přístup byl vyvinut v Antverpách H. Deleeckem; dotázaní odpovídají na otázku, jak vycházejí se svými příjmy, a na základě těch, kdo vycházejí s obtížemi, se konstruuje hranice chudoby [Moriani 1989]². V současné době se rozvíjí již druhá vlna výzkumu subjektivní hranice chudoby v zemích evropského společenství, a to v inspiraci Bernarda van Praaga a v realizaci statistických úřadů zemí evropského společenství [van Praag, Flik 1990]. V bývalých socialistických zemích byl podobný výzkum realizován zatím v Polsku [Podgórski, Dobrowolska 1991].

4. Empirický výzkum a indikace chudoby

Výzkum chudoby v Československu má svoji nikoli bezvýznamnou předválečnou tradici. Státní zdravotní ústav se zabýval stanovením existenčního minima. Státní úřad statistický šetřil samostatně rodinné rozpočty domácností nezaměstnaných dělníků. Sociální ústav prováděl specializované sondy týkající se hmotných poměrů sociálně slabých skupin obyvatelstva. Přes poměrně pokročilé sociální zákonodárství (v roce 1924 byl přijat zákon o sociálním pojištění, zahrnující nemocenské, invalidní a starobní pojištění) byla chudoba vážným problémem a také tehdejší sociologie jí věnovala patřičnou pozornost na stránkách časopisů Sociální revue či Sociologické problémy.

2) Jednotlivé otázky vypadají konkrétně takto:

a) *Subjektivní hranice chudoby*: "Jaký čistý příjem považujete za absolutní minimum pro domácnost jako je Vaše? Jinak řečeno, jaký je příjmový obnos, pod nímž už nemůžete vyjít s penězi?"

b) *Leydenská hranice chudoby (Van Praagova otázka)*: "Uveďte, prosím, odpovídající příjem Vaší domácnosti pro každý z následujících případů. V našich podmínkách je:

- příjem okolo velmi špatný
- příjem okolo špatný
- příjem okolo nedostatečný
- příjem okolo postačující
- příjem okolo dobrý
- příjem okolo velmi dobrý."

c) *Deleeckova otázka*: "Vycházíte se současným příjmem Vaší domácnosti: s velkými obtížemi, s obtížemi, s určitými obtížemi, spíše snadno, snadno, velmi snadno.

Komunistický režim neměl samozřejmě valný zájem o zkoumání tak odízného problému, který "v podstatě" vlastně neexistoval. Teprve od roku 1968 byla tomuto tématu věnována pozornost bývalým Výzkumným ústavem životnej úrovně v Bratislavě (pod vedením J. Kučeráka) a bývalým Výzkumným ústavem sociálního zabezpečení (pod vedením M. Hiršla). Upozornit je třeba i na práci M. Bútory týkající se minimálního důchodu, rozvíjenou v bratislavské pobočce bývalého VÚSZ. Ovšem pouze Miroslav Hiršl pokračoval i dál, využívaje mikrocensových dat k výpočtům počtů domácností a osob pod prahem tzv. existenčního a sociálního minima³. Jeho cenné analýzy a zkušenosti jsou nyní využívány ve skupině expertů pro sociální minimum FMPSV.

Od počátku 80. let existuje cosi jako "oficiální hranice chudoby", která slouží jako jednotná orientační opora pro orgány státní správy při poskytování dávek sociální péče (po prozkoumání jejich skutečné situace a posouzení, zda rodina vyčerpala všechny vlastní možnosti)⁴. Na rozdíl od Polska, Maďarska a Jugoslávie není u nás jiné oficiálně stanovené minimum, jež by sloužilo jako evidenční nástroj počtu chudých a jejich pohybu [Milanovic 1990]. Souhrnná statistika oficiální chudoby tak vlastně neexistuje.

Nová ekonomická a sociální situace otevírá problém chudoby s akutní naléhavostí. Od roku 1990 nastartovala ekonomická reforma, jež přinesla řadu změn bezprostředně se promítajících do rozpočtu a hospodaření domácností. Počátek nevyhnutelné liberalizace trhu zboží a trhu práce přinesl jak obecné problémy, tak novou nerovnost v životní úrovni. Konkrétně šlo o tato opatření:

Za prvé, v červenci 1990 byl odstraněn systém negativní daně z obrátu a dosavadní subvence k cenám potravin byly nahrazeny jednotnou dávkou 140 Kčs na osobu a měsíc. V důsledku nestejných spotřebních vzorců a "úspor z počtu" byly tímto plošným opatřením výrazně diskriminovány rodiny se staršími dětmi a domácnosti osamělých důchodců⁵.

³) Existenční minimum bylo M. Hiršlem stanoveno jako 42 % a sociální jako 56 % příjmu na spotřební jednotku. Podrobněji viz [Hiršl 1990].

⁴) Předchozí a nové (parlamentem zatím neschválené) určení "pásma sociální potřebnosti" je následující (v Kčs za měsíc):

	platné	navrhované
dítě do 6 let	600	900
dítě 6 - 10 let	700	1000
dítě 10 - 15 let	800	1200
dítě 15 - 26 let	800	1300
dospělý	800	1200
plus příspěvek na domácnost:		
jedna osoba	300	500
pár	300	650
více osob	500	800

⁵) Skutečné fungování starého a nového systému bylo porovnáno na základě dat rodinných účtů, do nichž byly vloženy údaje o dani z obrátu u jednotlivých výdajových položek (viz [Večerník 1991]).

Za druhé, v lednu 1991 nastartovala liberalizace cen a cenová hladina zboží (kromě kontrolovaného) v prvních měsících roku velmi výrazně stoupla, později se však stabilizovala (celkové zvýšení životních nákladů od ledna do června 1991 činí 49 %. V tom však ještě není plně promítnuto zvýšení nákladů na teplo a otop provedené v květnu. Další růst životních nákladů přinese nezbytné zvýšení nájemného ve státních bytech, zatím odsunutého na příští rok.

Za třetí, ekonomická reforma otevřela růst nezaměstnanosti. Skrytá přezaměstnanost a nedostatek pracovních sil v komunistickém režimu transformovaly do zvěšujícího se propouštění: 1,5 % nezaměstnaných konstatovala statistika v lednu, 3,8 % (400 000) v červnu 1991. Přitom doposud nedošlo k omezování průmyslové výroby a mnohé podniky vyrábějí ještě ze setrvačnosti těžko prodejné zboží, takže je důvodná obava, že rozsáhlé propouštění ještě nastane.

Na druhé straně, příjmy jednotlivců a domácností zaznamenaly určitý růst: značná část sociálních dávek byla valorizována, nízké mzdy se zvýšily na úroveň nově stanoveného minima a zvolna se rozvíjející soukromý sektor začal přinášet peníze prvním kapitalistům. Domácnosti začaly více využívat svých možností pro dodatečné příjmy a výrazně redukovaly stav i doplňování úspor. Podle statistických dat (poněkud problematických v tomto případě) činil růst příjmů 9,3 % v roce 1990 a 11,4 % v prvních třech měsících roku 1991. Protože tento růst byl velmi nestejný, nepochybně přinesl velké zvýšení nerovnosti a tím i chudoby.

Statistické zachycení těchto změn velkým šetřením není jednoduché a vyžádá si značnou přípravu. Využíváme tedy výzkumu "Ekonomických očekávání a postojů populace", jež byly provedeny v prosinci 1990 a červnu 1991. Výzkumy mj. obsahují sady otázek týkajících se reflexe individuální ekonomické situace a strategií reakce na vznikající problémy. Díky těmto údajům můžeme porovnat různé metody měření chudoby⁶. V obou výzkumech byla totiž položena stejná otázka na subjektivně minimální příjem pro typickou domácnost čtyř lidí a vlastní domácnost respondenta. V červnovém výzkumu pak byla připojena i Van Praagova otázka týkající se ohodnocení různých příjmových úrovní. Určitou změnu zaznamenala otázka týkající se skutečných příjmů domácnosti: zatímto v prosinci 1990 to byla jedna souhrnná otázka, v červnu 1991 jsme ji rozdělili do čtyř, s cílem získat hodnověrnější odpovědi. Díky tomu může být zachycený růst výše a diferenciací příjmů být větší nežli byl ve skutečnosti.

Ve zpracování výsledků jsme použili následující metody výpočtu hranice chudoby:⁷

- a) oficiální hranice chudoby, definovaná pásmem sociální potřeby podle úpravy platné v dané době (tj. v červnu již podle nové úpravy obsažené v navrhovaném zákoně o sociálním minimu) - POOR1; pro zajímavost uvádíme i základní čísla o podílech chudých podle staré úpravy POOR1a;

⁶) Výběrová procedura je založena na dvoustupňovém výběru, kdy v prvním stupni byl vybrán region a lokalita a ve druhém stupni pohlaví, věk (4 kategorie) a vzdělání (4 kategorie). Reprezentativita výběru (kontrolovaná vůči Mikrocensu a demografické statistice) je poměrně dobrá. Jednotkou pozorování jsou dospělé osoby (od 18 let), které byly dotazovány na své partnery a domácnost jako celek. Výsledky mohou být zkresleny skutečností, že zhruba 8 % mladých osob žije u svých rodičů.

⁷) V analýzách se omezujeme na tzv. headcount measure, tj. pouze výpočet počtu chudých či jejich podílu na populaci. Další důležité informace jako je příjmová nerovnost pod hranicí chudoby necháváme pro zjednodušení stranou.

- b) standardní metoda používaná OECD, tj. výpočet hranice chudoby jako 50 % mediánu příjmu na spotřební jednotku podle používaného standardu - POOR2;
- c) hranice chudoby je definována prvním decilem distribuce ekvivalentního příjmu (příjmu na spotřební jednotku) - POOR3;
- d) východiskem jsou odpovědi na otázku "Máte pocit, že jste chudá rodina?", přičemž za chudé jsou považovány domácnosti, které odpověděly variantou "určitě ano" - POOR4;
- e) hranice chudoby je definována pomocí subjektivně určeného, nezbytně nutného minimálního příjmu pro vlastní domácnost (metoda de Kapteyna) - POOR5;
- f) hranice chudoby je založena na "Income evaluation question" B. van Praaga, přičemž za úroveň užitečnosti je zvolena hladina 0,4 - POOR6a.

Zatímco pouze indikátor POOR1 můžeme porovnat s oficiální příjmovou statistikou, kromě indikátoru POOR4, jsou všechny ostatní použitelné pro porovnání mezi zeměmi, díky výzkumnému úsilí, jež se v této době rozvíjí v zemích Evropského společenství.

S integrací západní Evropy zde vzniká potřeba jednoduchých standardů, založených na jednotném propočtu všech tří klíčových momentů definice chudoby: výběru indikátoru (typ příjmu), způsobu přepočtu domácností na ekvivalentní velikostní úroveň (spotřební jednotky) a určení hranice chudoby (relací k průměru či mediánu příjmové distribuce)⁹. Nejpoužívanějším se stal velmi jednoduchý indikátor určující hranici chudoby jako 50 % průměrné spotřeby na spotřební jednotku. V tabulce 1 shrnujeme údaje za země EHS a Československo, ukazující nepoměrně nižší úroveň chudoby u nás, danou sevřeností relativní příjmové diferenciací¹⁰. Výpověď takovýchto srovnání je ovšem velmi malá s přihlédnutím k jinému kontextu relativní nerovnosti a rychlému zastarávání statistických šetření. Obecná statistická informace těžko dovoluje nahlédnout do vnitřní dynamiky a struktury problému. Proto se obrátíme k výsledkům našeho výzkumu.

⁸) Základem postupu je výpočet individuálních hodnot μ a σ na základě odpovědí na "Income evaluation question" (viz pozn. 2):

$$\mu = 1/6 \sum \ln(c_{ij}) \text{ a}$$

$$\sigma = 1/5 \sum \ln(c_{ij} - \mu_{ij})^2,$$

kdy c představuje každou ze šesti odpovědí.

Welfare function w je definována předem, zpravidla na hladině 0,4.

Potom $u_w = -0.25335$ a individuální hranice chudoby se vypočte jako

$$\ln Y_w = \mu + \sigma u_w.$$

⁹) Velmi cenné srovnání národních a mezinárodních standardů měření chudoby provedl A. B. Atkinson. Jestliže namísto národních metod použijeme standard OECD (50 % mediánu příjmu na ekvivalent dospělé osoby), potom se celkový podíl chudých v zemích evropské dvanáctky zvýší z 13,9 % na 17,4 % a v méně vyspělých zemích jako je Španělsko, Irsko, Řecko a Portugalsko vzroste ještě více podíl chudých [Atkinson 1990].

¹⁰) Ve výpočtu za Československo jsme vycházeli z primárních dat Mikrocensů 1980 a 1988, což je poněkud jiná datová základna než jaká byla použita pro země EHS (zde to byly rodinné účty). Ve spotřebních jednotkách první dospělý = 1, každý další = 0,7 a každé dítě (do 14 let) = 0,5.

4. Některé výsledky

Účelem našeho výzkumu nebylo a nemohlo být určení objektivní příjmové situace domácností a poskytnutí přesných údajů o podílu chudých. To na základě malého výběrového šetření učinit nelze. Je však dobře možné poskytnout první orientační informace a zejména pak porovnat různé indikátory chudoby a ukázat hlavní rozdíly v senzibilitě na chudobu ze strany různých demograficky, sociálně a teritoriálně definovaných skupin.

Sledujeme-li podíly chudých (viz tabulka 2), pak různé přístupy poskytují velmi odlišné výsledky. Nejnižší je podíl vyplývající ze standardního relativního přístupu (POOR2), nejvyšší pak podíl daný subjektivním vyjádřením minimálního příjmu (POOR5). Na jedné straně, i přes rozšíření příjmové distribuce¹¹ zachycuje 50 % distance od průměrného příjmu pouze nerealisticky malé procento populace. Na druhé straně, přes určitou změnu v realismu ocenění minima za poslední půlrok (kdy minimální příjem rostl daleko pomaleji než příjem skutečný), populace stále zůstává poněkud optimistická v tom, co příjmové minimum skutečně může být. Zatímco chudoba v subjektivních termínech (POOR5) se zmenšila, její oficiální rozsah (POOR1) naopak značně vzrostl, a to na základě podstatného zvýšení prahu chudoby. Nejvíce se to dotklo rodin s více dětmi: podle výzkumu by jedna pětina dětí měla žít v rodinách na prahu sociálního minima nebo pod ním.

Zatímco v objektivním měření je chudoba v Československu nepoměrně nižší než v jakékoli zemi OECD, podle obou subjektivních indikací se zařazuje mezi státy s největším rozsahem chudoby. Zdá se, že Československo není příliš daleko od jižních, méně rozvinutých zemí Evropského společenství¹².

Procenta vycházející z dalších indikátorů jsou si velmi blízká, totiž domácnosti patřící do dolního příjmového decilu (POOR3) a lidé, kteří považují svoji domácnost za chudou (POOR4). Podobná čísla však vycházejí z velmi odlišných zdrojů. Všimneme-li si korelační matice různých indikátorů (tabulka 3), zjišťujeme určitou koincidence mezi oficiální hranicí a oběma relativními metodami (POOR1, POOR2, POOR3). Daleko slabší je ale korelace mezi subjektivní hranicí chudoby a spodním decilem (POOR3, POOR5). Oba subjektivní přístupy (POOR5, POOR6) jsou nutně velmi úzce asociovány. Zároveň jako velmi výlučný indikátor se ukazuje sdílený pocit chudoby (POOR4).

¹¹) Mezi prosincem 1990 a červnem 1991 se poměr 1. a 9. decilu celkového příjmu domácnosti zvýšil z 2,88 na 4,02 a příjmu na jednu osobu z 2,56 na 3,45.

¹²) Podle výsledků šetření provedených na rodinných účtech v některých zemích EHS, shromážděných Van Praagem and Flikem [1990], byly podíly chudých domácností následující:

Země	Rok	POOR2	POOR5	POOR6
Itálie	1987	2,9	33,0	10,0
Řecko	1988	25,0	28,0	12,4
Holandsko	1986	5,0	6,9	
Československo	1991	2,6	26,2	14,1

Konkrétně řečeno, z domácností "oficiálně chudých" (POOR1) jich celých 71 % spadá do spodního příjmového decilu (POOR3) a 64 % udává minimum vyšší než vlastní příjem (POOR5), avšak jen 19 % vypovídá, že považují svoji rodinu za "určitě chudou" (POOR4). Z druhé strany však z těch, kdo udávají minimum nižší než vlastní příjem (POOR5), jich jen 31 % spadá pod hladinu sociální potřeby (POOR1), 27 % jich je v nejnižším příjmovém decilu (POOR3) a 20 % se pokládá za chudé (POOR4). Divergence různých indikací je tedy značná a upozorňuje na složitou dimenzionalitu chudoby, mající praktické důsledky pro efektivitu sociální politiky.

Příjem a velikost domácnosti jsou v různé míře odpovědné za její zařazení pod hranici chudoby (viz tabulka 4). Zatímco u oficiální hranice a obou relativních měr (POOR1, POOR2, POOR3) je jejich příspěvek stejný nebo podobný, subjektivní příslušnost je dána především příjmovou situací, s menším ohledem na velikost domácnosti. Pocit chudoby (POOR4) je ovšem standardně používanými ekonomicko-demografickými indikátory nevysvětlitelný.

Pokud jde o určení subjektivně nutného minimálního příjmu, situace je opačná než v předchozím případě, neboť role velikosti domácnosti je jednoznačně určující. Specifická situace ČSFR je zřetelnější v komparaci s USA (tabulka 5). Zatímco v USA subjektivní minimum sleduje především hierarchii skutečného příjmu, v ČSFR je hlavně funkcí velikosti domácnosti. Protikladně ke zjištění L. Rainwatera [Rainwater 1990], děti nejsou v ČSFR zdaleka levné. Je to dáno nejen příjmovou úrovní, ale hlavně strukturou spotřeby, v níž výdaje "dělitelné" podle hlav (strava, odívání) zatím jednoznačně převažují nad výdaji fixními (bydlení, nákupy předmětů dlouhodobé spotřeby). Tato situace se samozřejmě bude poměrně rychle měnit spolu s narovnáním ekonomického statusu bydlení a perspektivně pak s růstem podílu dlouhodobé spotřeby v rozpočtu.

Kdo je tedy, podle dat výzkumu, u nás chudý? Podle základních demografických charakteristik se pravděpodobnost chudoby zvyšuje tam, kde (1) počet dospělých členů je nižší; (2) počet dětí je vyšší a (3) jejich věk je vyšší (tabulka 6)¹³. Různé indikátory dávají poměrně kongruentní, i když rozmanité výsledky. Rozdíl mezi Českou a Slovenskou republikou je výrazný v subjektivním minimu (POOR5) a ještě výraznější v pocitu chudoby (POOR4). Při stejném složení domácnosti navrhují slovenské domácnosti vyšší minimální příjem a i při stejných příjmech mají intenzivnější pocit chudoby.

Avšak pokud jde o pocit chudoby (POOR4), jeho status je poněkud zvláštní. Skutečnými výkladovými proměnnými zde nejsou příjmy vzhledem k velikosti rodi-

¹³ V tabulkách 6 - 8 předkládáme některé výsledky procedury ANOVA statistického programu SPSS/PC+, konkrétně tabulku mnohonásobné klasifikace. V horní části jsou uvedeny odchylky od průměrného procenta chudých (viz tabulku 2). Protože jednotlivé odchylky jsou adjustovány pro ostatní proměnné, jsou aditivní. V tabulkách uvádíme rovněž pozorované hodnoty (před adjustací), přičemž do adjustace byly zahrnuty rovněž příjmy (v tabulce 6) a velikost domácností (v tabulce 7 a 8). Koeficienty beta jsou standardizované regresní koeficienty ve smyslu používaném v mnohonásobné regresi: β^2 (* 100) indikuje procento variance vysvětlené každou jednotlivou proměnnou, R^2 (* 100) indikuje celkovou varianci vysvětlenou všemi zahrnutými proměnnými, včetně jejich společného působení.

ny, nýbrž majetek a status vlastnictví. Na rozdíl od jiných metod je tento indikátor poměrně úzce korelován s odhadovanou výší majetku a s vybavením domácnosti předměty dlouhodobé spotřeby. Nikoli příjmy, ale úroveň vlastnictví je zřejmě rozhodující pro chudobu v reflexi lidí. To odkazuje na širší Townsendovo pojetí chudoby zachycené více indikátory životní úrovně domácnosti.

Zvláštní pozornost je třeba věnovat vlivu věku. Z grafu 1 zjišťujeme, že (1) celkový příjem domácnosti systematicky klesá s věkem¹⁴, zatímco (2) příjem na spotřební jednotku vykazuje velmi konstantní průběh; (3) odhad příjmového minima pro čtyřčlennou rodinu je rovněž velmi stabilní (velmi "přející" se zdají být nejstarší lidé), zatímco (4) minimální potřeba pro vlastní domácnost roste do věku 40-45 let a potom rychle klesá.

Procento chudých v různých věkových kohortách (graf 2) závisí na zvoleném indikátoru. Podle uznané sociální potřebnosti jsou to především rodiny mladších (okolo 30 let), avšak také starších (po 65 letech) osob. Při přesném zachycení příjmů by ovšem domácnosti důchodců nikdy neměly spadnout pod hranici chudoby, nanejvýš jen k minimálnímu důchodu. Totéž platí (avšak s menší variancí) o distribuci domácností v dolním příjmovém decilu. Částečně je tento vývoj kopírován subjektivní hranicí chudoby, v zásadě však zjišťujeme systematický nárůst chudých směrem k vyššímu věku.

Analýzu variance jsme použili pro naznačení sociálních dimezí chudoby, tentokrát již jen podle tří vybraných indikátorů (tabulka 7). Většina výsledků odpovídá očekávání: více chudých je na dolních příčkách profesní hierarchie a nízkých stupních vzdělání. V adjustovaných hodnotách (kde jsou odchylky kontrolovány i vůči příjmům a velikosti domácnosti) vidíme větší "sklon k chudobě" u zemědělců a osob se základním vzděláním (POOR4) nebo naopak u nejvyšších profesních kategorií (POOR5). Pocit chudoby (související, jak jsme uvedli, hlavně s majetkem) a distance vůči subjektivně minimálnímu příjmu se zdají být v profesní hierarchii skoro protikladně distribuovány. Souvisí to s již známými skutečnostmi: vzdělanější lidé vyšších profesních kategorií orientují svoji spotřebu do dlouhodobé dimenze, a to i přes nižší příjmy.

Pokud jde o teritoriální rozměr (tabulka 8), nelze hovořit o nějaké jasné tendenci pokud jde o velikost obce. Jsou to častěji malé, nikoli však nejmenší komunity a jsou to velká, nikoli však největší města, kde je výskyt chudoby větší. Podle teritoriální mapy je více chudoby na Slovensku (na jeho východě, ale také v Bratislavě), avšak mnohem více v subjektivních než v objektivních termínech. Stejně tak ovšem i v Praze naznačuje subjektivní metoda (POOR5) mnohem vyšší životní náklady a tím i větší citlivost na individuálně definovaný pocit chudoby.

5. Závěrem: sociální velkorysost a past chudoby

Výzkum chudoby a praxe sociální politiky nejdou nevyhnutelně ruku v ruce, naopak se někdy mohou velmi rozcházet. Proto také někteří autoři důsledně trvají

¹⁴ Nejlepší příjmová pozice mladých je však spíše iluzí vzniklou z toho, že jednotkou pozorování byli respondenti. Mezi mladými mají značnou váhu ti, kdo ještě žijí s rodiči, takže je zobrazena situace rodin ve středních fázích cyklu, jež je evidentně nejlepší.

na rozlišení "státní" a "společenské" hranice chudoby, z nichž první je zpravidla i oficiální oporou pro nárokové sociální dávky a druhá ukazuje skutečný stav věcí, ať v objektivním vyjádření nebo v pojetí chudoby jako "sociální konstrukce" [Rainwater 1990]. Je tu však i jiný rozdíl. Například v některých zemích je stanovení hranice chudoby zasuto v dávné minulosti a vlády se zabývají jen její valorizací či indexací. Jinde se udržuje beznadějně zastaralý propočet, přestože již neodpovídá skutečnosti; změnit ho však nebývá lehké, protože jde o předmět politických zájmů¹⁵.

Důležitost výzkumu chudoby u nás je umocněna některými historickými rysy, jež vyostřují již beztak problémové rozhraní mezi ekonomickou efektivností a sociální štedrostí. Především, tradice české společnosti má hluboké sociální a rovnostářské kořeny. Předválečný systém sociálního pojištění byl relativně velmi vyspělý a velkorysý. Dále, komunistická politika sociálních jistot vedla k plošnému rozšíření a unifikaci tohoto systému. Zároveň jej však deformovala smazáním rozdílů mezi rozdělováním a přerozdělováním, ekonomickou a sociální sférou. Tisíckrát opakované lež o tom, co všechno stát "zdarma" poskytuje, se prosadila do obecného vědomí o komisi třetím, který může vše z nějaké bezedné pokladny zaplatit. A konečně, k tomu se přidává přibližující se kontext sociální Evropy s nesrovnatelně lepšími podmínkami, Sociální chartou, navrhovaným "evropským minimálním příjmem" apod. To vše znamená, že očekávání vztahované k sociálnímu zajištění je všeobecně velké a zároveň ekonomicky bezohledné v tom smyslu, že spjatost mezi politikou vztahující se k trhu práce a sociální sféře, mezi "ekonomickou" a "sociální" mzdou není dostatečně zřetelná a s vědomím všech důsledků vnímána a takto také politicky traktována. Konfúze zanešené socialistickým systémem totálního přerozdělování do reality a vědomí nebyly doposud dostatečně rozbity¹⁶.

Druhou polohou citlivého a nebezpečného rozhraní je ovšem snaha co nejméně podlamovat incentive k práci, nutit každého setrvat za každou cenu v ekonomickém objetí trhu práce. Jenže nevyhnutelným důsledkem nedávné struktury zaměstnanosti a pracovních stereotypů minulosti je nízká kvalifikace a malá schopnost adaptace pracovníků. Pracovní síly jsou imobilní v prostoru, v kvalifikačním spektru a často i v pracovních návycích. "Dialektika" zjevného nedostatku pracovních sil a skryté přezaměstnanosti se mění v dilema zjevné nezaměstnanosti a skrytého nedostatku lidí pro nové pracovní role. V pracovních úřadech se ovšem nutně setkávají lidé "obecně" nekvalifikovaní s lidmi nekvalifikovanými "strukturně" (vzhledem k aktuálním požadavkům) a navíc s těmi, kdo jen vyměnili podporu

¹⁵ V prvním případě máme na mysli Velkou Británii, kde původní určení minimálních sociálních dávek sahá kamsi do dob Beveridgeovy zprávy [Dilnot, Kay, Morris 1984]. Druhý případ se týká USA, kde oficiální hranice chudoby byla stanovena na základě Orshanského metody, tj. násobku reciproké hodnoty podílu výdajů na potraviny [Orshansky 1965]. Základem je ovšem struktura výdajů z 60. let (kdy výdaje na potraviny činily jednu třetinu rozpočtu), takže dnešní stav je, vzhledem k uvedené definici, hlubokým podceněním skutečnosti.

¹⁶ Tím se mj. betonuje politický status levicového tlaku na maximalizaci minim a sociální kompenzace veškerých dopadů trhu. Není náhodné, že analogie se Západem je mnohem častěji používána v sociální oblasti než v oblasti trhu práce a motivace výkonu.

v nezaměstnanosti za "podporu v zaměstnání" a úspěšně kombinují oficiální welfare s neformálními příjmy. Státní pokladna hrozí být zbytečně vysávána a do "pasti chudoby" se může chytnout zbytečně mnoho lidí.

Právě problém "pastí"¹⁷ maléhavě upozorňuje na provázanost funkcí trhu práce a architektury sociálního zabezpečení, ale také na souvislosti přivrácené a odvrácené strany ekonomiky. Není-li distance mezi životem z práce a životem z podpory dostatečně motivující, není důvod se pasti vyhýbat nebo z ní unikat. Totéž se týká rozdílu ve výhodách formálního a neformálního uplatnění - tady už nejde o vyhýbání se, ale o cílené vyhledávání dodatečného příjmu.

Náš systém sociálního zabezpečení je vlečen dědictvím minulosti - předválečným pojištěním Bismarkovského typu (s typickým vztahem dávek k minulé mzdě) a plošnými sociálními jistotami reálného socialismu. Zavedení jednotného reziduálního sociálního zabezpečení (např. současného britského typu), by sice bylo ekonomicky mnohem úspornější, nicméně obtížně politicky prosaditelné vzhledem k tradicím i očekáváním. Rozpočtové limity a ještě více doposud kontinuující konfúze ekonomické a sociální sféry zatím nedovolují ani uvažovat o druhých polohách z alternativ sociální politiky, o nichž jsme hovořili, tj. o prosazení integrativních přístupů založené na občanském principu. Dokonce to platí naopak: nutnost nechat projít celou společnost etapou sociálního učení velí plně prosadit status pracovníka jako základní a používat vládní finance jako prostředek poslední volby.

Žádná z provedených voleb nemůže být ovšem jednoznačná. Ve výzkumu chudoby by měly být diskutovány i potenciální varianty a zejména sledovány všechny polohy jevu v širokém prostoru mezi jeho zakotvením v sociální struktuře na straně jedné a v arzenálu zdrojů ekonomické dynamiky (či stagnace) na straně druhé. Přirozenou součástí výzkumu musí být i indikace výskytu chudoby ve společnosti obecně a v jejích jednotlivých složkách zvláště. Záměrně jsme v tomto článku použili různé postupy, abychom ukázali, jak rozmanité mohou být odhady tohoto zdánlivě zcela objektivního stavu. Čísla týkající se počtu domácností pod oficiální hranicí sociální potřeby mohou být možná zkreslena metodikou výzkumu¹⁸, nicméně jen takový výzkum dovolí konkrétněji lokalizovat jev v demografické, sociální a teritoriální struktuře a spojit incidenci chudoby s charakteristikou domácnosti z hlediska míry její sociální bezbrannosti a z hlediska intenzity a směru jejích aktivit. V tomto jde tedy jen o počátek kontinuálního výzkumu.

¹⁷) H. Parkerová třeba definuje použité pojmy takto: "Past chudoby se týká situace, kdy dodatečný příjem je sotva přínosný s ohledem na ztrátu sociálních dávek, vyšší daně a (někdy) vyšší vynaložené práce... Past nezaměstnanosti se vztahuje k situaci, kdy placená práce není výhodná v porovnání s životem z podpory" [Parker 1990: 73].

¹⁸) Podle propočtů FMPSV, vycházejících z Mikrocensu 1988 a beroucích v úvahu všechny důležité změny (mzdové a důchodové minimum, příplatky a ostatní příjmový růst), mělo by být v červnu 1991 2,8 % domácností (3,5 % osob) pod navrženou hranicí sociální potřeby (naš indikátor POOR1). Náš výzkum samozřejmě pracuje se sdílenými, neověřenými příjmy domácností. Poznamenejme však, že modelový propočet nemůže vzít v úvahu nezaměstnanost a zvětšující se diferenciaci příjmů. Skutečný stav bude zřejmě kdesi mezi oběma ciframi. (Děkuji ing. Jiřímu Dlouhému za propočet a sdělení uvedených výsledků.)

Tabulky

Tabulka 1. Procento chudých v zemích EHS a Československu v 80. letech

	Domácnosti		Osoby	
	1980	1985	1980	1985
Belgie	6,3	5,2	7,1	5,9
Dánsko	8,0	8,0	7,9	8,0
SRN	10,3	9,2	10,5	9,9
Řecko	20,5	17,4	21,5	18,4
Španělsko	20,3	17,8	20,9	18,9
Francie	18,0	14,8	19,1	15,7
Irsko	18,5	17,4	18,4	19,5
Itálie	12,0	14,7	14,1	15,5
Holandsko	6,9	7,9	9,6	11,4
Portugalsko	31,4	31,7	32,4	32,7
V. Británie	14,1	18,9	14,6	18,2
Československo	6,0	7,0*	3,2	3,4*

*) 1988

Prameny: Eurostat 1990, Mikrocensy 1980, 1988.

Tabulka 2. Procento chudých podle různých indikátorů v prosinci 1990 a červnu 1991

	Domácnosti			Osoby			Děti		
	ČSFR	ČR	SR	ČSFR	ČR	SR	ČSFR	ČR	SR
Prosinec 1990									
POOR1	4,4	3,7	5,9	5,9	4,9	7,6	8,1	6,2	11,1
POOR2	1,7	1,4	2,3	2,1	1,9	2,4	2,2	1,8	2,8
POOR3	10,5	9,5	12,1	11,8	10,8	14,0	14,4	12,7	17,3
POOR4	8,4	7,4	10,2	7,8	6,8	9,7	8,4	7,7	9,4
POOR5	39,2	33,9	49,7	37,9	32,2	48,2	40,8	34,6	51,0
Červen 1991									
POOR1	10,5	10,1	11,3	13,5	12,7	15,0	20,1	19,7	20,7
POOR1a	1,1	0,8	1,7	1,9	1,3	3,0	2,1	1,9	2,5
POOR2	2,6	2,1	3,4	3,3	2,5	4,7	4,7	3,6	6,4
POOR3	9,9	9,5	10,8	11,8	10,7	13,7	16,6	14,8	19,3
POOR4	11,6	8,9	16,1	10,8	8,9	13,9	11,8	10,0	14,5
POOR5	26,2	23,7	30,6	25,1	22,6	29,3	28,4	25,7	32,3
POOR6	14,1	13,4	15,2	11,9	11,5	12,5	11,7	11,6	12,0

Prameny (pro tuto a další tabulky):

Výzkumy ekonomických očekávání a postojů 1990, 1991

Tabulka 3. Korelace mezi různými indikátory chudoby v červnu 1991

	POOR1	POOR2	POOR3	POOR4	POOR5	POOR6
Pearsonovy korelační koeficienty						
POOR1	1,0000					
POOR2	0,4287**	1,0000				
POOR3	0,7734**	0,4893**	1,0000			
POOR4	0,0889**	0,0713*	0,0865**	1,0000		
POOR5	0,3289**	0,2301**	0,3349**	0,1598**	1,0000	
POOR6	0,2360**	0,2169**	0,3030**	0,1338**	0,5074**	1,0000
Procenta						
POOR1	–	20,5	71,0	19,0	64,3	35,7
POOR2	100,0	–	100,0	25,6	88,4	60,5
POOR3	89,8	25,9	–	19,9	70,5	45,8
POOR4	20,7	5,7	17,1	–	45,6	26,9
POOR5	30,9	8,7	26,8	20,1	–	43,7
POOR6	31,9	11,1	32,3	22,1	81,3	–

Hladiny významnosti: * 0,01; ** 0,001

Tabulka 4. Procento chudých podle ln velikosti domácnosti (LNFS) a ln celkových příjmů (LNY) v červnu 1991

	POOR1	POOR2	POOR3	POOR4	POOR5	POOR6
Konstanta	295,4	93,2	261,0	91,3	390,0	248,6
(SE)	(11,9)	(6,3)	(11,0)	(13,4)	(16,4)	(13,5)
LNFS	37,5	8,8	24,8	0,4	19,8	5,3
(SE)	(1,6)	(0,9)	(1,5)	(1,6)	(2,3)	(1,9)
LNY	-36,3	-11,3	-31,3	-9,1	-43,6	-27,3
(SE)	(1,4)	(0,8)	(1,3)	(1,6)	(2,0)	(1,9)
Adj R ²	0,31	0,11	0,25	0,02	0,23	0,17

Tabulka 5. Subjektivně odhadovaný příjem v Československu a USA

	čtyřčlenná rodina			vlastní domácnost		
	ČSFR XII.90	ČSFR VI.91	USA 1986	ČSFR XII.90	ČSFR VI.91	USA 1986
Konstanta	7,867	8,190	8,282	6,327	6,864	6,686
LNY	0,041	0,022	0,147	0,194	0,164	0,286
LNFS				0,392	0,416	0,186
Věk				0,002	-0,005	-0,010
Adj R ²	0,001	0,008	0,085	0,337	0,389	0,322

**Tabulka 6. Chudoba podle demografických charakteristik
(mnohonásobná klasifikační analýza)**

	Pozorované hodnoty			Adjustované hodnoty		
	POOR1	POOR4	POOR5	POOR1	POOR4	POOR5
Adjustované odchylky od průměru:^x						
Počet dospělých:						
1	1,39	10,32	13,77	5,81	9,16	8,85
2	0,00	-1,88	-1,30	-1,27	-1,56	-,78
3	-2,33	-3,61	-13,41	-0,79	-3,95	-9,00
Počet dětí:						
0	-6,53	0,96	0,75	-9,01	-0,28	-5,16
1	-3,83	0,56	-5,28	-2,12	1,67	-1,68
2	6,00	-3,75	-0,60	8,39	-2,27	5,57
3	27,89	5,07	10,26	30,40	4,91	16,44
Kategorie věku:						
18-29	-0,59	-0,65	-3,80	0,16	-0,28	-2,13
30-39	6,74	-0,13	-1,15	-0,53	1,15	-2,71
40-49	-0,27	-0,44	-2,65	-4,03	0,35	-2,79
50-59	-4,26	-3,55	1,13	1,35	-3,19	4,18
60-	-3,24	2,79	6,98	4,01	0,29	5,56
Republika:						
Česká	-0,34	-2,93	-2,30	0,48	-3,04	-2,47
Slovenská	0,65	5,59	4,37	-0,92	5,79	4,71
Koeficienty						
	éta			beta		
Dospělí	0,03	0,15	0,16	0,09	0,12*	0,11*
Děti	0,32	0,08	0,09	0,37*	0,06	0,15*
Věk	0,12	0,06	0,09	0,09	0,04	0,08
Republika	0,02	0,12	0,07	0,02	0,12*	0,08*
R ²				0,11	0,05	0,11
R ² (+ příjmy)				0,17	0,22	0,34

^x) Odchylky adjustovány vůči nezávisle proměnným nemetrického charakteru (jak jsou uvedeny v tabulce) a kovariátu (celkové příjmy domácnosti). Koeficienty označené * jsou významné na hladině 0,000.

Tabulka 7. Chudoba podle sociálních charakteristik
(mnohonásobná klasifikační analýza)

	Pozorované hodnoty			Adjustované hodnoty		
	POOR1	POOR4	POOR5	POOR1	POOR4	POOR5
Odchylky od průměru:x						
Povolání:xx						
ZEM	2,10	8,95	3,81	-1,92	7,53	-1,32
NP	3,90	4,34	4,92	1,77	2,62	-0,27
KP	-0,47	-0,93	-0,74	-0,17	0,18	-0,31
RN	-2,14	-1,13	-1,49	-1,97	-1,01	-0,01
M	-5,33	-8,42	-6,86	-0,04	-6,42	0,07
NO	-0,55	-3,71	-2,81	1,07	-3,00	0,65
VO	-3,55	-2,60	-4,16	0,10	-1,91	1,84
Vzdělání:						
Základní	3,30	5,89	8,32	3,61	3,67	6,88
Vyučení	0,20	-1,34	-1,54	-0,10	-1,58	-1,14
Středoškolské	-2,73	-2,86	-3,81	-1,90	-0,95	-2,43
Vysokoškolské	-2,56	-2,96	-6,17	-4,35	-0,92	-7,53
Věková kohorta:						
-29	-0,96	-0,25	-3,12	-0,71	0,21	-2,05
30-39	6,36	-0,04	0,19	2,84	1,07	0,74
40-49	-0,14	0,72	-0,99	-1,51	1,30	-0,56
50-59	-4,09	-4,51	0,21	-0,63	-5,34	-0,15
60+	-5,07	2,59	7,04	0,14	-0,54	3,67
Pohlaví:						
Muži	-0,19	-0,76	0,29	-0,18	-0,56	1,11
Ženy	0,19	0,75	-0,28	0,18	0,55	-1,09
Koeficienty						
		éta			beta	
Povolání	0,08	0,11	0,07	0,05	0,08	0,06
Vzdělání	0,07	0,11	0,12	0,08	0,07	0,04
Věková						
kohorta	0,12	0,06	0,07	0,05*	0,06	0,09*
Pohlaví	0,01	0,02	0,01	0,01	0,02	0,02
R ² (pouze nominální proměnné)				0,03	0,03	0,09
R ² (+ příjmy a velikost domácnosti)				0,15	0,17	0,30

x) Adjustováno pro nezávislé nemetrické proměnné a kovariáty (celkový příjem domácnosti a její velikost).

xx) Popis zkratk v příloze.

Koeficienty označené * jsou významné na hladině 0,000.

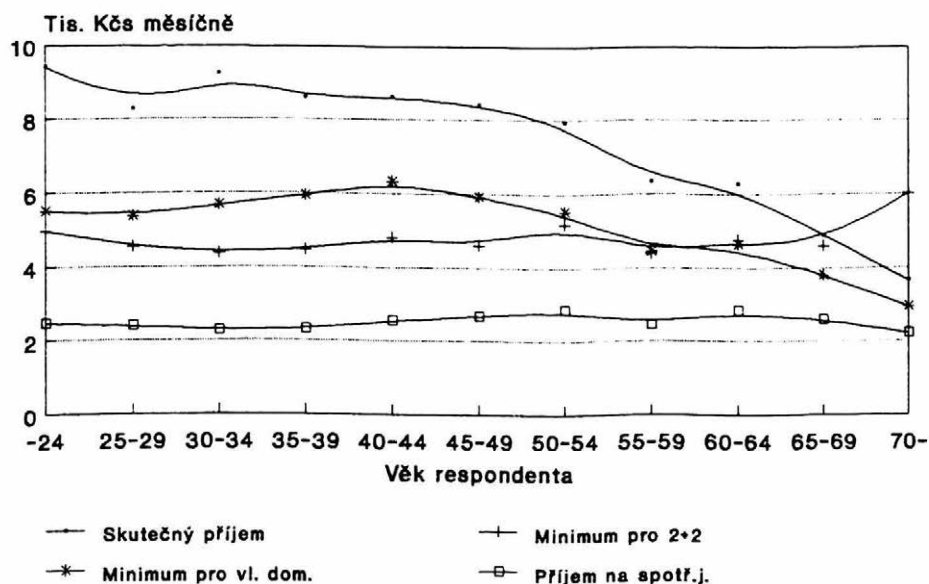
Tabulka 8. Chudoba podle teritoriálních charakteristik
(mnohonásobná klasifikační analýza)

	Pozorované hodnoty			Adjustované hodnoty		
	POOR1	POOR4	POOR5	POOR1	POOR4	POOR5
Odchyly od průměru:						
Velikost obce:						
- 999	-0,53	-2,37	-6,05	-1,16	-1,35	-4,74
1000-1999	4,65	-0,94	6,97	4,14	-1,59	6,02
2000-4999	-2,28	-1,66	-2,03	-3,03	-0,27	-1,01
5000-19999	2,31	2,27	-1,30	2,97	2,96	-0,37
20000-99999	0,04	0,56	5,96	-0,21	0,13	5,35
100 000 +	-2,58	0,46	-3,81	-1,59	-1,33	-5,39
Kraj:						
Praha	-2,44	-1,07	2,89	0,60	0,29	3,15
Středočeský	-0,95	-4,87	-6,88	1,15	-4,34	-3,78
Jihočeský	-2,98	-2,68	-8,42	-1,83	-2,57	-7,68
Západočeský	-0,79	-2,84	-2,23	-0,75	-3,62	-3,41
Severočeský	3,02	2,86	0,26	2,50	2,09	-3,03
Východočeský	-0,09	-4,55	-4,46	-1,26	-5,81	-6,42
Jihomoravský	-1,81	-3,81	0,66	-1,00	-4,42	-0,65
Severomoravský	0,58	-2,61	-0,25	1,85	-2,63	-0,35
Bratislava	-0,05	13,02	7,19	1,56	14,07	11,72
Západoslovenský	-1,62	3,39	3,21	-3,37	3,68	2,23
Středoslovenský	3,15	2,84	4,58	1,49	3,07	3,39
Východoslovenský	1,99	5,68	4,72	0,08	6,32	5,88
Koeficienty						
	éta			beta		
Velikost obce	0,07	0,05	0,11	0,08	0,05	0,10*
Kraj	0,06	0,14	0,09	0,06	0,15*	0,10
R ² (pouze nominální proměnné)				0,09	0,02	0,02
R ² (+ příjmy a velikost domácnosti)				0,12	0,03	0,10

x) Adjustováno pro nezávislé nemetrické proměnné a kovariáty (celkový příjem domácnosti a její velikost).

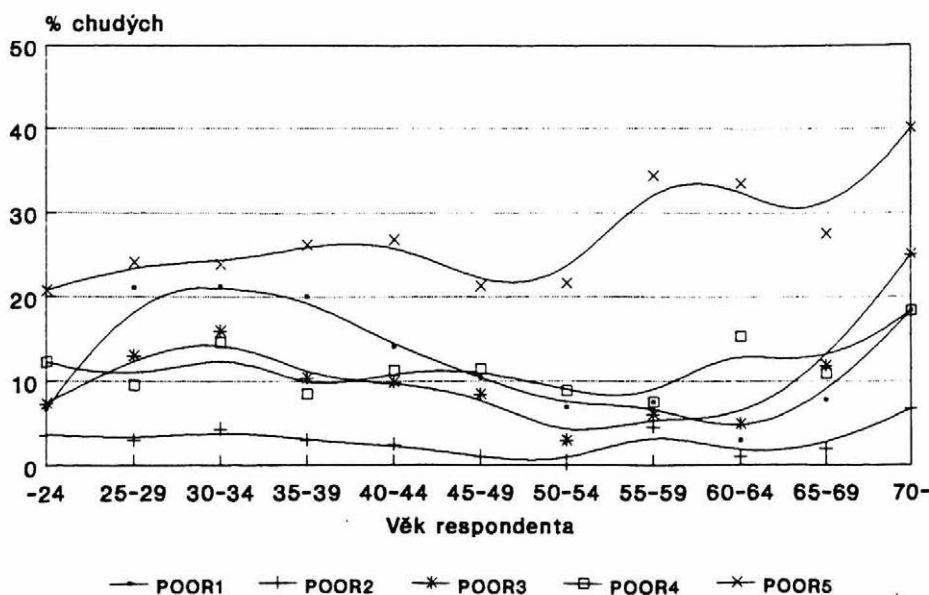
Koeficienty označené * jsou významné na hladině 0,000.

Grafy **Graf 1**
Příjmy podle věku

Červen 1991

Graf 2
Chudoba podle věku

Červen 1991

Příloha

Základní proměnné obou výzkumů

Proměnná	Prosinec 1990		Červen 1991	
	Průměr	Směrod.odch.	Průměr	Směrod.odch.
Absolutní hodnoty:				
Y	5221,61	2765,94	7827,83	6405,86
FS	3,08	1,25	2,99	1,34
YMIN4	3944,81	1289,54	4708,45	3231,13
YMIN	4772,95	1980,43	5328,37	2788,68
Logaritmy:				
LN Y	8,46	0,49	8,79	0,58
LN FS	1,03	0,47	0,98	0,50
LN YMIN	8,38	0,45	8,49	0,43
LN YMIN4	8,21	0,46	8,38	0,35
N	1721		1620	

Použité zkratky:

Y	celkový příjem domácnosti
FS	velikost domácnosti (celkový počet členů)
YMIN4	minimální příjem odhadovaný pro 4-člennou domácnost
YMIN	minimální příjem odhadovaný pro vlastní domácnost

Použité indikátory počtu chudých:

POOR1	příjmy pod pásmem sociální potřeby (návrh)
POOR1a	příjmy pod pásmem sociální potřeby (stará úprava)
POOR2	příjmy pod 50 % mediánu příjmu na spotřební jednotku
POOR3	příjmy pod 1. decilem příjmové distribuce
POOR4	cítí se "určitě chudě"
POOR5	příjmy nižší než subjektivní minimum
POOR6	Van Praagův propočít na základě "Income evaluation question"

Zkratky profesních kategorií v tabulce 7:

ZEM	Zemědělci
NP	Nekvalifikovaní pracovníci
KP	Kvalifikovaní pracovníci
RN	Rutinní nemanuální pracovníci
M	Mistři
NO	Nižší odborní pracovníci
VO	Vyšší odborní pracovníci

Literatura:

- Andorka, R., T. Kolosi (eds.) 1984. *Stratification and Inequalities*. Budapest: Institute for Social Sciences.
- Atkinson, A. B. 1989. *Poverty and Social Security*. Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.
- Atkinson, A. B. 1990. *Comparing Poverty Rates Internationally: Lessons from Recent Studies in OECD Countries*. Discussion Papers of STICERD. London: London School of Economics.
- Beskid, L., Á. Bokor, T. Kolosi 1986. "Deprivacja materialnych warunkow życia w Polsce i na Węgrzech." *Studia socjologiczne* 26: 131-153.
- Bokor, Á. 1984. "Deprivation: Dimension and Indices." In *Stratification and Inequalities*, ed. by R. Andorka, T. Kolosi. Budapest: Institute for Social Sciences.
- David M., T. Smeeding (eds.) 1985. *Horizontal Equity, Uncertainty and Economic Well-Being*. Chicago: University of Chicago Press.
- Dilnot, A. W., J. A. Kay, C. N. Morris 1984. *The Reform of Social Security*. Oxford: Clarendon Press.
- Europe Against Poverty*. 1982. The European Poverty Programme 1975-1980. London: Bedford Square Press/NCVO.
- Eurostat*. 1990. Rapid Reports. Population and Social Conditions No. 7. Luxembourg: Eurostat.
- Friedman, M., R. Friedman 1962. *Capitalism and Freedom*. Chicago: University of Chicago Press.
- Granovetter, M. 1985. "Economic action and social structure: The problem of embeddedness." *American Journal of Sociology* 91: 481-510.
- Hiršl, M. 1990. *Současné problémy životního minima ve vyspělých zemích*. Studie Prognostického ústavu ČSAV, číslo 2. Praha: Prognostický ústav ČSAV.
- Jallade, J.-P. 1990. *Issues Facing Social Security System*. Paris: European Institute of Education and Social Policy.
- Kapteyn, A., S. van de Geer, H. van de Stadt 1985. "The impact of changes in income and family composition on subjective measures of well-being." In *Horizontal Equity, Uncertainty and Economic Well-Being*, ed. by M. David, T. Smeeding. Chicago: University of Chicago Press.
- Keynes, J. M. 1963. *Obecná teorie zaměstnanosti, úroku a peněz*. Praha: NČSAV.
- Kolberg, J. E. 1991. *The Welfare State as Employer*. New York: M. E. Sharpe.
- Kolberg, J. E., H. Uusitalo 1990. *The Interface of the Economy and the Welfare State. A Sociological Account*. Paper for the First All-European dialogue on social policies, Helsinki.
- Mack, J., S. Lansley 1984. *Poor Britain*. London: Allen and Unwin.
- Milanovic, B. 1990. *Poverty in Poland, Hungary, and Yugoslavia in the Years of Crisis 1978-1987*. The World Bank, Washington D. C.
- Miller, S. M., P. Roby 1970. *The Future of Inequality*. New York: Basic Books.
- Moriani, C. 1989. *The Italian Experience on Poverty Harmonized Measures*. Report presented at Seminar on Poverty and Statistics in the European Community, Noordwijk.
- O'Brien, J. P., D. O. Olson 1991. "The Alaska Permanent Fund and Dividend Distribution Program." *BIRG Bulletin* 12: 3-6.

- Orshansky, M. 1965. "Counting the Poor. Another Look at the Poverty." *Social Security Bulletin* 28: 3-29.
- Parker, H. 1989. *Instead of the Dole. An Enquiry into Integration of the Tax and Benefit Systems*. London: Routledge.
- Parker, H. 1990. "The tax and benefit systems, and their effects on people with low earnings potential." In *Improving Incentives for the Low-paid*, ed. by A. Bowen, K. Mayhew. London: Macmillan.
- Podgórski, J., B. Dobrowolska 1991. *Subiektywne granice ubóstwa a dochody gospodarstw domowych*. Warszawa: Główny urząd statystyczny.
- Praag, B. M. S. van 1968. *Individual Welfare Functions and Consumer Behavior: A Theory of Rational Irrationality*. Amsterdam: North-Holland Publishing Company.
- Praag, B. M. S. van 1971. "The Welfare Function of Income in Belgium: An empirical investigation." *European Economic Review* 2: 337-369.
- Praag, B. M. S. van, R. J. Flik 1990. *Subjective Poverty*. Rotterdam: Foundation for Economic Research.
- Rainwater, R. 1974. *What Money Buys*. New York: Basic Books.
- Rainwater, R. 1990. *Poverty and Equivalence as Social Constructions*. Prepared for Seminar on Families and Levels of Living: Observations and Analysis. Barcelona.
- Ringen, S. 1988. "Direct and Indirect Measures of Poverty." *Journal of Social Policy* 17: 351-365.
- Rosanvallon, P. 1981. *La crise de l'Etat-providence*. Paris: Seuil.
- Sen, A. 1983. "Poor, Relatively Speaking." *Oxford Economic Papers* 35: 153-169.
- Sociální strategie státu v československé demokratické společnosti*. 1991. Interní materiál FMPSV. Praha: FMPSV.
- Townsend, P. 1970. *The Concept of Poverty*. London: Heinemann.
- Townsend, P. 1979. *Poverty in the United Kingdom*. London: Allen Lane.
- Večerník, J. 1991. "Income distribution in Czechoslovakia." *BIRG Bulletin* 12 (v tisku).
- Villeneuve, A. 1984. "Construire un indicateur de la précarité: les étapes de la démarche empirique." *Economie et Statistique* 168.

Summary

Poverty in socialist Czechoslovakia was hidden, and socio-economic research on it was prohibited. The new economic and social situation opens the problems of poverty with an urgent necessity. According to the social strategy of the new Czechoslovak government, economic transformation should be associated with a shift from the paternalistic state and general "social guarantees" toward efficient and well-targeted welfare policy. Because of it, alternatives of social policy such as "worker or citizenship base," "incomes or needs relations," and "individual or family subject" should be discussed. Also, various measurements of poverty should be examined, compared and used both for analysis of the situation and welfare policy.

Analyses are based on two surveys on "Economic expectations and attitudes of Czechoslovak population," carried out in December 1990 and June 1991 on samples about 1,700 respondents over 18. To approach the poverty problem, we use six indicators that measure various dimensions of poverty: (1) The official poverty level, which serves as a base for the means-tested social benefits (POOR1); (2) the OECD method, 50 % of the median income per equivalent adult (POOR2); (3) the first decile of the income distribution per equivalent adult (POOR3); (4) the answers "definitely yes" on the question "Do you feel your household is poor?" (POOR4); (5) Kapteyn's method based on the subjective minimum

income and its relation to actual income (POOR5); (6) the Leyden Poverty Line, based on the van Praag "Income evaluation question," when utility/welfare level is established on 0.4.

Between December 1990 and June 1991, some important changes occurred in the economic life and material well-being of the Czechoslovak population (price liberalization, growing unemployment, increasing incomes and greater inequality). The official level of poverty rose considerably. The percentage of the "officially poor" increased from 4 % on 12 % of households (what is more than by estimations based on large statistical surveys). Nevertheless, percentages produced by both subjective measurements are much higher. Only 31 % of households which cannot make ends meet fall under the official poverty line. The probability of being poor increases when (1) the number of adult members is lower; (2) the number of children is higher; (3) the age is higher (Table 6). Greater poverty is on the bottom of the occupational hierarchy and on lower degrees of education (Table 7). Incidence of poverty is higher in smaller (but not the smallest) towns. Both villages and cities seem to be less poor. As for the territorial map, there is much more poverty in Slovakia (the eastern part and, paradoxically, Bratislava), but in subjective rather than objective terms. Also in Prague, subjective measurement (POOR5) indicates a much higher cost of living and higher sensibility to individually defined poverty (Table 8).

Domácnost, ekonomika a reforma

Strategie ve sféře práce

ZUZANA MIKOVÁ

Sociologický ústav ČSAV

Household, economics and reform

Household work strategies

Abstract: To point out a neglected but actually relevant theme of household behavior during the period of the transition of economic as a whole, the presented study analyzes theoretical and empirical, economic and sociological, and short- and long-term points of view. The theoretical framework, based on the Pahl's concept of household work strategies as forms of the allocation of sources of work between the formal, informal and household sphere, was used for testing of a hypothesis concerning the possible features of differentiation determinants of household behavior. The analysis, based on data from three empirical studies about the Czechoslovak population's economic and political attitudes and opinions, confirms our starting hypothesis about the main sources of changes in differentiation patterns and focuses our interest on the distinction between different (short- and long-term) levels of changes in the sense of a shift from strong defensive (and on the all disposable capital sources mobilization centered) strategies in the present and near-future period of manifested crisis to rather economic-rationality-motivated strategies in a short period of change with growing importance of non-economic determinants (different systems of values, home-centered value-orientation) in long-term changes.

Sociologický časopis, 1991, Vol. 27 (No. 5: 603-630)

Pozice domácnosti v očích naší ekonomie i sociologie se zatím příliš nezměnila. Domácnost nebyla v minulosti a ani dnes (až na výjimky) není považována za svéprávný článek ekonomiky. Pro ekonomy je nadále redukována na spotřebitele, sociologie rodiny řeší jiné problémy, přičemž skutečnost, že ve světě existují i další disciplíny zabývající se hospodařením domácnosti, se k nám mnohdy ještě nedonesla. Převážně makroekonomická díkce úvah o nadcházející transformaci ekonomiky není provázena mikroekonomickou paralelou a tak není divu, že dosavadní situaci nejenže nemění, ale dále posiluje tím, jak přisuzuje domácnosti postavení de facto marginální - roli víceméně pasivního objektu nutných ekonomických změn.

Jen namátkou uvedme několik rozmanitých kontextů, v nichž se dnes ve světě vztah domácnosti a ekonomiky objevuje (sociologií rodiny počínaje, přes historii, etnografii, ekonomii, až po samotnou statistiku jako dodavatele empirického materiálu), strukturovaných na základě převažující orientace, teoretických a metodologických východisek a možností jednotlivých disciplín. Zásadní historizující pohled na téma ženy, rodiny a práce přinesla dnes již klasická kniha amerických autorek [Tilly, Scott 1978]. Pro sociologii rodiny je téma práce obvykle spojeno se zkoumáním dělby rolí, rozhodování a moci, kariér a konfliktů (srv. [Collins 1988; Segalen 1989; de Singly 1987, 1991], ale i [Moss 1987]), v poslední době i se zájmem o prostor domácí práce a specifické sociální vztahy, které se kolem něho rozvíjejí (srv. téma prostoru a času domácí práce u [Chabaud, Fougeyrollas 1985], téma solidarity a neformálních sítí u [Cuturello 1988]). Nová témata se objevují v souvislosti se studiem každodennosti [Kaufman 1988], významný vliv má i bourdieuvský kontext zkoumání habitů [Fouquet 1989].

Odlišný pohled na oblast práce otevírá etnografie (srv. [Weber 1989]). Významně, byť poněkud problematicky na zpracování tématu participovaly i feministky [Oakley 1974; Delphy 1977; Walker 1977]. Nesporný je jejich podíl na přehodnocení pozice domácí práce a uznání jejího produktivního charakteru (viz založení a činnost American Home Economics Association a její rezoluci z 28. 6. 1973 v [Michel 1977]), který nakonec ovlivnil i změnu tradičního pohledu statistiky na tuto oblast a zahájil období vášnivých diskusí o možné kvantifikaci hodnoty domácí práce, čímž i nepřímě nastolil problém jejího obsahu (srv. [Chadeau, Fouquet 1981, 1982; Roy 1982, 1989]). Především ve Francii to vše vedlo k posílení a změně pojetí výzkumů sféry domácí práce, resp. domácí produkce (svědčí o tom nedávný projekt francouzského INSEE "Production domestique", 1989). V ekonomicky orientovaných studiích je obtížnější najít téma vztahu práce a domácnosti, zpracované jinak než převažujícím industriálním pohledem, který za práci pokládá pouze placenou práci v zaměstnání (srv. [Moss 1987]). S výjimkou ekonomiky rodiny, která se konstituovala poměrně nedávno a o níž zde bude pojednáno samostatně ([Becker 1976, 1981; Lancaster 1966; Strauss-Kahn 1977; Lemennicier 1988; Levy-Garboua 1978; Gronau 1977]), se ojediněle setkáváme s tématem práce především v kontextu velmi rozmanitých pojetí neformální ekonomiky ([Barthe 1988; Ginsburgh, Pestieau 1987]). Samostatnou kapitolu tvoří studie, které se nacházejí na pomezí ekonomie a sociologie a usilují o formulaci nového pojetí práce a dělby práce ([Pahl 1984, 1985, 1989; Mingione 1985, 1989; Gershuny 1979, 1985, 1989]). Svojí orientací na zkoumání "sociální vkořeněnosti" (embeddedness, blíže k pojmu [Granovetter, Pahl 1985, 1989], u nás Večerník) vytvářejí velmi perspektivní oblast v rámci tzv. nové ekonomické sociologie (syntetický přehled podává [Swedberg 1987]).

Pokoušet se v této situaci psát studii o domácí ekonomice a jejích možných změnách je proto poněkud problematické. Začínáme prakticky z ničeho a tak první krok, který podnikneme, totiž konstrukce objektu (srv. [Berger, Luckmann 1986]), předpokládá poměrně zásadní teoretické poučení. Exkurs za poznáním, byť vzhledem k limitovaným možnostem této studie poněkud nesoustavný a útržkovitý, by měl především usnadnit orientaci v existujících přístupech, pojmenovat hlavní dimenze a - což je hlavní - pomoci likvidovat některé mýty, které dosud téma domácnosti u nás obestírají a které paradoxně vznikly ani ne tak záměrně, jako spíše soustavnou ignorancí. Obohaceni znalostmi o tom, co všechno a jak by bylo možné zkoumat, budeme se lépe inspirovat při formulaci toho, co z toho je pro nás v současné situaci relevantní a zároveň reálné.

Popularita domácnosti jako vhodného a smysluplného prostředí sociálního výzkumu v posledních letech vzrůstala úměrně tomu, jak se problematizovala a selhávala prostředí do té doby obvyklá a vyzkoušená. Období destabilizace a hospodářské krize, provázené vysokou mírou nezaměstnanosti, diskvalifikovalo totiž zaměstnání a placenou práci jako spolehlivý základ zkoumání. Řada jevů probíhá mimo prostor formální ekonomiky a právě domácnost dnes tvoří centrum, odkud je možné lépe zachytit povahu probíhajících procesů [Morris 1990]. Domácnost má navíc prokazatelně rostoucí ekonomický význam, dokumentovaný řadou údajů o růstu objemu neformální a domácí práce [Pahl, Gershuny 1979; Sik 1986]. Nikoli náhodou je proto jednou z hlavních tezí Beckerovy New Home Economy postulát o tom, že domácnost není jen spotřební, ale i produktivní jednotkou [Becker 1981; Lancaster 1966; Strauss-Kahn 1977]. Nikoli náhodou tvoří téma práce a potřeba její nové konceptualizace právě ve vztahu k domácnosti centrum pozornosti sociologů. Nikoli náhodou se, rovněž v souvislosti s domácí ekonomikou, hovoří o stra-

tegiích domácnosti ve sféře práce [Pahl 1984, 1985; Morris 1990], to vše za podpory konceptu tripartitního členění ekonomiky (resp. práce) na formální, neformální a domácí [Pahl, Gershuny 1979].

Uznání domácnosti jako produktivní jednotky, přechod od dichotomizovaného pojetí práce (produktivní vs. neproduktivní) ke kontinuálnímu a rozlišení formální a neformální/domácí práce, představovaly nutné předpoklady k tomu, aby mohl být vytvořen potřebný kontext a pojmový aparát pro formulaci různých variant výkladu hospodaření domácnosti (podrobně k tématu pojednává [Morris 1990]). A obrazně řečeno, tyto kroky tvořily základ, který předcházela úvahám o vztahu domácí ekonomiky¹ a nadcházející (či dnes již zahájené) ekonomické reformy, o dosavadních strategiích domácnosti a jejich budoucí podobě.

1. Strategie domácnosti ve sféře práce. Výklad pojmu

Přístup ke zkoumání domácnosti, založený na konceptu strategií domácí práce (household work strategies), slouží k analýze způsobů alokace zdrojů práce domácnosti do sféry placené na jedné straně a neformální/domácí na straně druhé. Pojem sféry práce má svůj původ u J. I. Gershunyho (pozdější práce za spoluúčasti R. E. Pahla) a jeho tripartitního členění ekonomiky, resp. způsobů získávání služeb. Opírá se o (pro nás poněkud netradiční) představu dělby práce mezi sféru formální, neformální a domácí [Gershuny, Pahl 1979; Pahl 1984], jejímž prostřednictvím se domácnost jako producent zapojuje do různých forem práce a zároveň, jakožto spotřebitel, sama různých zdrojů práce využívá. Způsoby alokace zdrojů práce domácnosti do jednotlivých sfér a proporce jednotlivých aktivit vyjadřují potom různé strategie domácnosti. Smyslem zkoumání jsou analýzy konstituování, obsahu, změn a vývoje strategií v kontextech, které se pohybují od makrosociálních a makroekonomických (kupříkladu pro Gershunyho je charakteristický zájem o globální posun mezi sektory, provázející rozvoj self-service society) až po analýzy změn, k nimž dochází v souvislosti s dělbou práce uvnitř domácností [Pahl 1984].

Jestliže v obecné rovině konceptu se odlišení sfér práce provádí celkem bez problémů podle charakteru sociálních vztahů, v nichž konkrétní práce probíhá, nelze totéž tvrdit o způsobu rozlišení a indikace jednotlivých sfér v konkrétních empirických výzkumech. Relativně nejjednodušší je rozlišení aktivit, které spadají do sféry domácí práce (zahrnuje veškerou naturální produkci a spotřebu zboží a služeb v rámci domácnosti, členy domácnosti a pro jejich vlastní potřebu, bez ohle-

¹) Odhlédneme-li od obtížně dosahovaného konsensu při vymezení samotného pojmu domácnost a diskutujeme o něm, je dalším problémem i samo pojmenování předmětu této studie. Nemajíc prozatím vybudován vlastní pojmový aparát, nelze se vyhnout konfuzním pojmenováním, plynoucím jak z nejasnosti obsahu a smyslu jednotlivých termínů, tak z jejich nejednoznačnosti a libovůle užívání i v cizozemských originálech, odkud jsou překládány (home economy, household economy, family economics). Ať už zde (prozatím jako synonymum) používáme jakéhokoli označení, je v dané chvíli důležité především to, že ekonomiku domácnosti chápeme v pokud možno co nejširším vymezení hospodaření s existujícími zdroji (ne snad finančními, jak bývá obvyklé, jako spíše zdroji práce a času), přičemž naším prvotním cílem je pokus o její sociologickou analýzu.

du na motivace těchto aktivit), problematické je naproti tomu nalezení hranice mezi formální a neformální prací².

Formální sféru práce charakterizují sociální vztahy práce a odměny za práci (vztahy v rámci placeného zaměstnání), zatímco neformální práci zastupují produktivní činnosti, provozované členy jiných domácností, bez ohledu na možné příbuzenské vztahy. V zásadě jde o bezplatnou práci a pokud je placená, neřídí se vztah práce a odměny ryze tržními principy. Směna probíhá převážně na základě norem reciprocity, lokálně a sociálně velmi rozmanitých [Pahl, Wallace 1985: 198, 199].

2. Strategie domácnosti v pojetí New Home Economy - model substituce mezi prací a příjmem, resp. domácí prací a trhem

Ekonomika rodiny se konstituovala prakticky až v 60. letech našeho století. Sporadický zájem ekonomů, rozlišujících do té doby na úrovni mikroekonomické pouze mezi firmou a spotřebitelem, redukoval hospodaření domácnosti na téma spotřebního chování. Tradiční teorie se pak zabývaly především a výhradně zkoumáním efektů změn disponibilního příjmu a hladiny cen v procesu alokace příjmu mezi jednotlivé tržní položky. Až v polovině 60. let se postoj ekonomů k rodině začíná radikálně měnit. Pojetí spotřebitele nahrazuje pojetí rodiny jako určité firmy, z příjmů a spotřeby se začíná pozornost přesouvat na čas jako další z omezených zdrojů hospodaření. Spotřeba nabývá produktivní charakter, neboť rodina využívá zboží (goods; biens) získaného na trhu (realizací příjmů z placeného zaměstnání) k tomu, aby v kombinaci s časem svých členů produkovala sama další užité hodnoty (commodities, denrées) a služby (srv. [Becker 1981], ale již předtím [Lancaster 1966; Strauss-Kahn 1977]).

O strategiích domácnosti lze pak v této souvislosti hovořit jako o způsobu alokace času mezi placenou a domácí práci. Vystupují v řadě konkrétních podob. Jestliže původní Beckerova teorie nespecifikuje přímo obsah produktivních aktivit domácnosti a produkční funkce jsou koncipovány v obecné rovině výkladu (a) veškerého chování rodiny a (b) obecně pojaté produkce "commodities", přinášejících přímý užitek, ovšem především takových, které nemohou být přímo koupeny na trhu (děti, prestiž, sebevědomí, zdraví, altruismus, touha), někteří Beckerovi žáci (Ben Porath, Lemennicier apod.) již ve svých pracích explicitně hovoří o produkci materiálních statků v rodině. Postuláty neoklasické ekonomie (chování domácnosti je založeno na maximalizaci užitečnosti a stabilních preferencích, přičemž rovnováhu zajišťuje trh) slouží v obou případech k analýze strategií domácnosti, ať už v rovině dělby práce uvnitř domácnosti (problém specializace rolí jednotlivých členů domácnosti, jejich substituce, resp. komplementarita, problém investic do lidského kapitálu a jeho efektivnost apod.), nebo v rovině dělby práce mezi zaměst-

²) Zde totiž došlo k určitému myšlenkovému posunu. Zatímco ještě v knize *Divisions of Labour* vedl Pahl poměrně jednoznačnou linii mezi sférami na základě klasického kritéria neformality, jakým je vztah práce k statistické evidenci a daňovým předpisům, v další práci se vymezení sfér poněkud posouvá. Místo účetní evidence je rozhodující důraz kladen na relaci práce-příjem, bez ohledu na to, zda práce samotná a její výsledek je registrován, zda je pracovník chráněn sociálním zabezpečením, či zda je vztah předmětem intervence státu.

náním a domácí produkcí. Analogií ceny jakožto určujícího kritéria chování a volby spotřebitele je v rozšířené Beckerově teorii příjem ze zaměstnání. Hodinová mzda je zároveň mírou efektu investic do lidského (profesního) kapitálu a je tak i signifikantním indikátorem tzv. komparativních výhod partnerů v rodině, základem jejich specializace se zárukou dosahování optimální výše produktivity práce. Výše hodinové mzdy vypovídá nejen o celkovém příjmu domácnosti (reálném či potenciálním, podle toho, jaká je proporce času, věnovaného placené, resp. domácí práci), ale slouží jakožto nástroj kvantifikace ceny času vůbec, tedy i ceny času domácí práce (jako jeho tzv. stínová cena) (blíže [Becker 1981: 8-26; Lemennicier 1989: 208-212]).

3. Strategie domácností a sociologie - zdroje a formy práce, koncept dělby práce

Ve světě se stále více prosazují myšlenkové proudy, které interpretují problém vývoje objemu produktivních aktivit domácnosti v kontextu zpochybňujícím jednoduchou představu o výlučně ekonomických motivech provozování produktivních aktivit v domácnosti. Protiváhu ryze ekonomických pojetí výkladu strategií domácnosti tvoří koncept opírající se o sociologizující či sociokulturní aspekty chování domácností a jeho motivace. Údaje o vývoji objemu produktivních aktivit domácnosti, stejně jako výsledky speciálních výzkumů, totiž poměrně snadno zpochybnily jednoduchý předpoklad ekonomů o charakteru dělby práce v domácnosti i o způsobech alokace práce do jednotlivých sfér. I když sociologické interpretace nejsou zdaleka bezproblémové a jednoznačné, začínají se postupně rýsovat některé obecnější principy v přístupu ke zkoumání strategií a co víc, je dosahováno i jistého konsensu v řešení základních otázek a sporných momentů. Společné je prozatím především odmítnutí jednostranných, monokauzálních, ekonomizujících výkladů strategií domácností ve sféře práce³, protože zakrývají mnohotvárnost obsahu, motivací a praktik domácností vůbec. V centru pozornosti nicméně i nadále zůstává otázka sociální a ekonomické determinace strategií (byť odlišně interpretované), především jako problém vztahu mezi postavením domácnosti v jednotlivých sférách práce a perspektivy jejich vzájemné substituce.

Už první práce Geršuného, věnované myšlence tzv. self-service society, obsahovaly argument popírající platnost Bellova konceptu service society a nahrazující ho myšlenkou o novém trendu v oblasti získávání služeb. Empirické analýzy agregátních ukazatelů spotřeby v řadě zemí podporovaly totiž tezi, podle níž postupně dochází k substituci výdajů na služby výdaji na nákup předmětů, jejichž prostřednictvím lze služby produkovat v rodině vlastními silami členů domácnosti. Na myšlenku, že rozsah vlastnictví domácnosti přímo ovlivňuje i objem produktivních aktivit domácnosti, navázal později Saunders teorií, podle níž hlavní dělicí linii v oblasti spotřeby tvoří vlastnictví domů, aut a potřebného vybavení k jejich údržbě [Saunders 1983]. Odlišení domácností, které vlastní uvedené předměty od těch,

³) Koncept strategií postupně ztrácí svůj původní, poněkud ekonomizující akcent a často mnohdy neadekvátní důraz na význam technologických inovací jako hlavní determinanty posunu mezi sférami práce [Geršuný 1979, 1985], podobně se mění i přístup k pojetí racionality chování domácností. Do centra zájmu se dostává zkoumání hodnotových systémů jako relevantních zdrojů diferenciace strategií [Pahl, Wallace 1985: 195].

kteří jsou odkázány na charakter veřejných služeb, obsahuje ideu nezávislosti prostřednictvím majetku, která ovšem není nijak ojedinělá. Giddens hovoří v podobné souvislosti o tzv. sense of ontological security. V podobné souvislosti se ovšem (do jisté míry ve smyslu zcela opačném) hovoří i o tzv. závislé domesticitě (dependent domesticity). Čím větším objemem kapitálových zdrojů disponuje domácnost, tím je její nezávislost na trhu (a vnějším okolí vůbec) iluzornější. Větší rozsah vlastnictví produkuje výraznější potřebu přinejmenším tržních produktů nutných k jejich údržbě. Rozsah domácí práce je tak nepřímým zprostředkován i objemem disponibilního příjmu z formálního zaměstnání, takže postavení ve sféře formální ekonomiky de facto hraje určující roli i v dělbě práce do dalších sfér.

Jestliže původní myšlenka, která provázela zájem o práci mimo formální ekonomiku, spočívala v očekávaném nalezení alternativ formální práce, faktický vývoj však ničemu takového nenasvědčuje⁴. Výsledky řady výzkumů [Pahl, Wallace 1985; Mingione 1985], ale kupř. i [Glatzer, Berger 1989] naopak opakovaně potvrzují pozitivní souvislost mezi postavením domácnosti ve sféře placené práce a rozsahem dalších neformálních aktivit domácnosti. To vede autory k závěru, že mimo sféru placeného zaměstnání čeká domácnost nikoli osvobození od trhu a určitého typu výrobních vztahů, ale především chudoba, bída, sociální izolace, málo příležitostí pro placenou neformální práci [Pahl, Wallace 1985: 224]. Jak podotýká Pahl, sice ne všechny druhy práce produkují peníze, ale právě peníze jsou podstatné pro provozování ostatních druhů práce [Pahl 1984: 335]⁵.

4. Kontexty zkoumání strategií domácnosti

Jakkoli rozmanité, všechny úvahy o strategiích domácnosti mají prakticky jednoho společného jmenovatele, totiž zájem o chování domácnosti v situaci krize. Tím, co jednotlivé kontexty odlišuje, je především samotné pojetí a konkrétní vymezení krize, jejího rozsahu, obsahu a zejména časového horizontu. A tak se setkáváme nejen s analýzami mechanismů adaptace chování domácnosti v podmínkách akutní ekonomické krize [Sik 1986; Jankeliowitch 1989; Pahl, Wallace 1985], ale stále častěji a s větší naléhavostí se vynořuje problém zkoumání strategií domácnosti v podmínkách krize pojímané v obecné rovině, ať už ve formě krize welfare state (Pahl,

⁴) Tak měla být nalezena i východiska z krize zaměstnanosti a dalších problémů s tím souvisejících, což by podle některých autorů znamenalo dokonce postupnou transformaci celého ekonomického systému (Gorz), nebo alespoň postupnou likvidaci ekonomických vztahů doposud podřízených kapitálu, přechod do další "fáze svobody", nebo - liberálně smýšlejícími ekonomy hýčkanou a preferovanou - vizi stavu, v němž každý za sebe řeší úlohy, které až donedávna garantovala měkká verze sociální politiky apod.

⁵) Různé modely výkladu, navzdory jejich zcela zásadním odlišnostem, mají (z našeho pohledu) jeden společný rys, totiž implicitní, ovšem zcela samozřejmý a tudíž mimo jakoukoli pochybnost existující předpoklad fungujícího trhu. To je snad nejzávažnější překážka jakýchkoli úvah o možné přímé využitelnosti. Navíc, a to je neméně závažný (byť vcelku pochopitelný) problém, jsou nabízené koncepty ekonomie a sociologie vesměs izolované, pokud vůbec slučitelné, nebo v některých momentech přímo protikladné. Vycházejí ze zcela odlišných teoretických východisek, pracují s odlišnými předpoklady, využívají odlišných proměnných, jinak definují situaci, mají odlišné časové horizonty. Nicméně tak jen znovu potvrzují charakter vzájemného vztahu obou disciplín i obtížnost navázání dialogu.

Gershuny, Godard), krize občanské společnosti (Godard, Rosanvallon), krize industriální společnosti [Gershuny 1978; Pahl 1984; Pahl, Wallace 1985; Mingione 1985], krize hodnot [Gorz 1982].

Situace otevřené krize je popsána jako stav, kdy v důsledku vnějších negativních ekonomických vlivů (pokles zaměstnanosti, inflace a pokles kupní síly obyvatel apod.) klesá životní úroveň domácnosti. Omezení zdrojů, které měla domácnost dosud k dispozici, vynucuje změnu chování. V zásadě se rozlišují dva základní typy adaptace. Vedle klasického omezení výdajů domácnosti je to především mobilizace alternativních zdrojů domácnosti (půda, práce, výrobní prostředky, majetek, znalosti, kvalifikace apod.). Projevuje se růstem objemu domácí práce, jako naturalizace spotřeby (růst self-service provision), resp. z opačného pohledu jako uzavírání domácnosti a omezování vazeb na trh, posilování neformálních sociálních sítí (přátelé, příbuzní, sousedé - podrobněji srv. [Sikorska 1985; Jankeliowitch 1989]. Zatímco ve výčtu efektů krize ve sféře domácí práce panuje poměrný konsensus, problematické je hodnocení vlivu krize na relaci formální a neformální práce. Původní myšlenka, která provázela řadu výzkumů, předpokládala, že v důsledku krize formální práce a z toho plynoucího růstu nezaměstnanosti dojde postupně k posunu rovnováhy ve prospěch neformální práce (a tím k celkové proměně systémových kvalit ekonomiky, k restrukturalizaci provázené rozvojem alternativních životních stylů, řešících problém odcizené práce a nalézajících nový prostor pro uplatnění tvořivých sil mimo rámec vztahů kapitálové dominance - [Mingione 1985]). Hypotézy o možné substituci formální a neformální práce, které tvořily základ prováděných výzkumů, se ovšem nepotvrdily a neobstály v konfrontaci s empirickými daty. Analýza vzájemných vztahů mezi jednotlivými sférami práce v situaci krize pouze dokumentovaly růst významu domácí práce, nikoli však posun od formální k neformální práci. Naopak, zjištěná pozitivní relace mezi formální a domácí prací (resp. negativní vazba mezi formální a neformální prací) proto vedla k nahrazení jednoduchých hypotéz variantami, založenými na předpokladu složitějších, nejen ekonomicky, ale zejména sociálně diferencovaných a vícenásobně zprostředkovaných vazeb mezi sférami práce, a ke koncentraci pozornosti na obecnější souvislosti, především na oblast hodnotového zázemí strategií [Pahl, Wallace 1985].

Výkladové modely nejsou pochopitelně jediným zdrojem poznání. Kromě teorií jsou k dispozici samozřejmě i samotná fakta, která by mohla být pomocným arbitrem při hodnocení jejich adekvátnosti. Existují přece nejrůznější statistické zdroje, které by nás měly nejlépe informovat o reálném průběhu vývoje jednotlivých sfér práce. Statistiky vyspělých zemí se shodují v tom, že objem domácí práce rozhodně neklesá, naopak se postupně zvyšuje (Barthe, Sik, Gershuny apod.). Fakta zdánlivě hovoří ve prospěch sociologů. Pronikneme-li ovšem pod povrch obecných formulací často navenek shodných pojmů, s nimiž různé disciplíny pracují, záhy zjistíme, že mnohá protirečení a mystifikace pramení právě odtud, od obsahů, jimiž jsou pro jednotlivé disciplíny, ale i koncepty, pojetí a používané pojmy naplněny. Vzhledem k tomu, že přinejmenším sociologové a ekonomové mezi sebou příliš nekomunikují a statistika (zpravidla pod kontrolou ekonomů) se v první řadě brání změnám ve snaze udržet kontinuitu a tradici v pojetí svých ukazatelů, není tento stav na první pohled příliš nápadný. A přece, položíme-li si otázku o příčinách tohoto stavu, nejjednodušší vysvětlení začíná zjištěním, že každý hovoří o něčem jiném.

Pro ekonomy a jejich poněkud abstraktní pojetí mimoekonomických aspektů představuje (byť explicitně zmiňovaná) sféra domácí práce blíže nespecifikovaný prostor aktivit, pro něž jediným společným jmenovatelem je absence vztahu k trhu. Není divu, že takto obecně

formulovaný prostor obsáhne jak činnosti provázející produkci a výchovu dětí, tak kupříkladu sledování videa. Vlastní obsah aktivit je pro ekonomy druhořadý, ale ze souvislostí lze vysledovat, že pod pracovními aktivitami rozumí především ty činnosti, které jsou sociology označovány jako tradiční doména bezplatné ženské domácí práce, jejímž smyslem je zajištění každodenních aktivit souvisejících s produkcí a reprodukcí členů domácnosti (Beckerova teorie se dokonce omezuje pouze na specifikaci sféry domácí práce jako oblasti produkce těch artiklů, které nelze koupit na trhu, přičemž, jak uvádí na jiném místě, má na mysli produkci dětí, zdraví, prestiže, lidského kapitálu apod.). Zřídka se u ekonomů setkáme s explicitním vymezením obsahu domácí práce. Pokud přece, pak (zřejmě pod vlivem tradice) opět ve vztahu ke spotřebě, totiž ve smyslu aktivit, které spotřebě předcházejí (srv. [Strauss-Kahn 1987], odlišující produkty získané na trhu a produkty, získané v kombinaci tržních produktů a vlastního času členů domácnosti).

Ani sociologie ovšem nenabízí jednoznačný pohled na obsah aktivit domácí práce. Vedle klasifikace, založené na odlišení produkce užitných hodnot a služeb a jejich další specifikaci produkce předmětů okamžité či dlouhodobé spotřeby, služby předmětům či členům domácnosti apod. [Barthe 1989], je zapotřebí zmínit pojetí [Mingione 1985], které v rámci členění práce do sedmi kategorií nabízí i rozlišení mezi domácí prací nutnou (v daném historickém a sociálním kontextu) a "nadbytečnou", kam řadí kupř. různé aktivity typu "do it yourself". Již několikrát citovaný R. Pahl ve výzkumech pracuje se škálou aktivit opírající se o dlouhodobý kvalitativní výzkum a tudíž hlubokou znalost lokality, o kterou se zajímá. Škála aktivit zahrnuje nejrozličnější druhy mužské a ženské práce, tradičními domácími činnostmi počínaje, přes opravy, údržbu, produkci užitných hodnot až po výchovu dětí [Pahl 1984]. Klasifikace ad hoc se (i přes relativní konsensus, kterého bylo dosaženo v poslední době) objevují i ve statistických pojetích obsahu domácí práce (srv. [Roy 1982, 1989]).

Uvážíme-li, jak rozsáhlá a poměrně málo známá je sféra domácí práce, že poměrně nedávno získala statut relevantního předmětu zájmu a jak malý konsensus panuje v jejím pojetí, nelze se tomu divit. Velmi široké spektrum aktivit (navíc nejen sociálně, ale i individuálně různě interpretovaných, často nikoli jako práce, ale jako způsob trávení volného času apod.), různě fixovaných na různé parametry domácnosti, počínaje její demografickou strukturou a z toho plynoucím rozsahem a charakterem provozních potřeb, strukturujících každodenní pracovní aktivity (označované jako tradiční ženská domácí práce), přes charakteristiky prostředí, v němž domácnost žije (bydlení ve městě, na venkově, v rodinném domě či jinak), až po kapitálové zdroje, jimiž domácnost disponuje (nejen tradičně uvažovaný majetek, vybavenost, určující celkový materiální standard domácnosti, ale v jiném členění disponibilní kapitál lidský - počet pracovních sil, resp. jejich kvalifikace, znalosti, schopnosti, výrobní prostředky), ale i příjmy a čas jako součást zdrojů, s nimiž domácnost hospodář a kulturní hodnoty a normy, které se podílejí na motivaci aktivit, to vše komplikuje ideální představu syntetického pohledu na danou oblast a vede k preferenci parciálních analýz a úvah, neprovázených a tudíž neprovázaných vzájemnou komunikací.

5. Definice situace

Obecný rámec probíhajících změn je zřejmý. Je to transformace ekonomického systému a přechod od centrálně-redistributivní ekonomiky k ekonomice tržní. Definovat analogii změn na úrovni domácnosti je ovšem už problematické. Jestliže na makroúrovni jsou poměrně dobře popsány hlavní rysy výchozího i cílového stavu a záležitosti prostředcích, které budou cestu provázet a pohyb naplňovat, mikropro-

středí domácnosti se vzpírá jednoduchým a jednoznačným úvahám. Variabilita efektů narůstá se vzdáleností od centra, mnoho zprostředkujících mezičlánků v prostoru i v čase zvyšuje neurčitost dopadů makroekonomických změn na potenciální chování domácností. Připočteme-li rozmanitost projevů, různou intenzitu a odlišný časový horizont probíhajících změn v prostředí domácnosti, pak je zřejmé, že rozhodující podíl na volbě výkladového rámce a interpretaci problému má definice situace a volba časového horizontu předpokládaných změn. Zvolíme-li jako referenční rámec současný stav a nejbližší budoucnost, nabízí se jako východisko pro výklad strategií domácností model adaptačního chování v situaci krize. Nabízí se ovšem zcela jiný pohled. Dlouhodobý horizont probíhající transformace má zabudován implicitní předpoklad pozitivních trendů vývoje a přes jeho dosud nevyslovenou podobu lze soudit, že představuje především proces celkové, hluboké a zásadní transformace chování domácnosti, postihující nejen tradiční roli spotřebitele (na trhu zboží racionálně alokujícího zdroje podle finančních možností a individuálních spotřebních preferencí domácnosti), ale zároveň roli producenta (na trhu práce ve formální ekonomice). Referenčním rámcem výkladu pak může být nejen vztah domácnosti a trhu v již zmíněném konceptu New Home Economy, založený na aplikaci tržních principů chování (ekonomická racionalita výrobce a spotřebitele podle postulátů neoklasické ekonomie), ale i sociologická verze, nabízející řadu variací a operující s celou škálou tezí různé míry obecnosti.

Během uplynulých let se konstituovaly a postupně fixovaly určité strategie domácností, které by teoreticky bylo možné charakterizovat proporcí jednotlivých sektorů práce. O nich toho však reálně více tušíme, než opravdu víme, a pokud vůbec byly popsány, pak hlavně v rovině makroekonomické či makrosociální, nikoli však na úrovni samotných domácností. Navzdory existenci řady datových zdrojů (časovými rozpočty počínaje a šetřeními třídní a sociální struktury konče), byli

*) Přístup, založený na zkoumání strategií domácnosti je jedním z možných, i když zdaleka ne jediným způsobem, jak zachytit hospodaření domácnosti. Navzdory možným výhradám, ať už k tomu, že zjednodušuje celý problém domácnosti na otázku dimenzí alokace práce, či k tomu, že pracuje s domácností jako s dále vnitřně nestrukturovanou jednotkou, nebere ohled na její heterogenitu, možná vnitřní napětí a konflikty, předcházející volbě rozhodnutí i na prokázaný fakt nerovného sdílení zdrojů a nerovného podílu na moci (srv. [Pahl 1989]), nebo v neposlední řadě i k tomu, že nepokrývá celé spektrum možných témat, nezachycuje kupříkladu analýzu procesů uvnitř domácnosti, ať už spojených s distribucí moci, rozhodování, dělbou práce mezi partnery apod., považujeme v naší současné situaci zmíněné nedostatky spíše za přednosti, které nenarušují legitimitu zvoleného přístupu a naopak pomáhají zjednodušit formulaci jinak nesmírně komplikovaného zadání úlohy, a to nejen po stránce metodologické, ale i z hlediska volby adekvátních datových zdrojů. Chceme-li a máme-li možnost sledovat průběh a nikoli jen čekat na výsledek aktuálních společenských změn, musíme v mnohém slevit. Kompromis mezi tradičními datovými zdroji používanými při analýze domácí ekonomiky (výzkumy prováděné na panelech domácností, speciální šetření kvantitativního, resp. stále častěji převážně kvalitativního charakteru apod.) a snahou sledovat dynamiku změn (navíc s omezenými finančními zdroji i kapacitami výzkumných sil), ovlivňuje charakter dostupných dat. Tvrdá data nahrazují data měkká, fakta ustupují názorům, postojům a formujícím se očekáváním. Aktuálnost dat snad kompenzuje možné formální výhrady k jejich charakteru.

bychom dnes těžko schopni naplnit empiricky analýzy vývoje, který předcházeli našemu současnému stavu, tedy analýzy sociálních a ekonomických diferencí ve způsobech alokace práce do jednotlivých sfér. Při hodnocení dosavadního vývoje budeme proto bez dalšího komentáře vycházet z publikovaných studií (v poslední době [Večerník 1991]).

Vzhledem k tomu, že samotný charakter transformace je natolik globální a na jiných než makroekonomických úrovních tak málo pojmenovaný a rozebraný, zůstává pochopitelně na úrovni domácnosti vymezený natolik vágními konturami (lze samozřejmě obecně pojednat o vlivu konstituování trhu - práce, kapitálu, zboží, služeb - na změny vztahů mezi sférami - místo doživotně zajištěné práce problém, jak se vůbec na trh práce dostat a jak na něm obstát, problém změny pracovních návyků, pracovní morálky, až po způsoby změn spotřebního chování), že jej nelze na takto obecné úrovni vůbec smysluplně zvládnout. Jediným řešením je zjednodušit téma a omezit se na několik jednoduchých otázek, jejichž analýza je v dané situaci a s dostupnými prostředky vůbec proveditelná. Vzhledem k situaci, v jaké se dnes úroveň našeho poznání nachází, zřejmě půjde ani ne tak o definitivní výpovědi, jako spíše o vstupní úvahy, analýzy a vesměs nezodpovězené otázky, provávající de facto konstituování samotného tématu v naší (ekonomické) sociologii.

Proces transformace je primárně orientován do formální ekonomiky. Zcela bezprecedentní charakter změn, které lze s určitostí očekávat ve sféře formální práce, nejenže zasáhne dříve či později prakticky každou domácnost (přesněji řečeno domácnosti jako spotřebitele i jako producenty), ale projeví se zcela jistě i ve zbylých dvou sférách (neformální a domácí). Promítneme-li téma vztahu ekonomické reformy a domácnosti do kontextu strategií domácnosti ve sféře práce, lze celý problém formulovat v podobě vztahu mezi transformací ekonomického systému a změnou způsobů alokace práce do jednotlivých sfér ekonomiky. Lze si tudíž klást otázku, zda a jaký vliv bude mít přechod formální ekonomiky na principy tržního fungování na dělbu práce mezi sféru formální, neformální a domácí, neboli ptát se, jakým způsobem, do jaké míry a v jakém časovém horizontu ovlivní transformace formální ekonomiky dosavadní způsob alokace zdrojů domácnosti, jak se projeví v proporcích a vzájemných vztazích jednotlivých sfér práce. Navíc je možné si položit otázku, jak se vlastně změní samotný charakter uvedených tří sfér práce a konečně, jak se změní dosavadní determinanty volby strategií domácnosti.

7. Konstrukce závisle a nezávisle proměnných. Postup analýzy

Tradiční postup při zkoumání strategií domácnosti obvykle vede k dezagregaci pracovních aktivit domácností do apriorně stanovených skupin činností a odtud až k jednotlivým druhům práce a k následnému zjišťování, jaké zdroje (formální, neformální či domácí) se na jejich zabezpečení ve vybraných domácnostech podílely. Takový postup je pochopitelně velmi zdoluhavý a náročný, vyžaduje samostatný instrument, jehož koncipování zpravidla předchází speciální procedury kvalitativního charakteru.

Je zřejmé, že takový luxus si momentálně nemůžeme dovolit. Nechceme-li na druhé straně zcela rezignovat, je výsledkem určitý kompromis, odvíjející se od

celkového charakteru a díkce šetření, v jehož rámci bylo možné strategie domácnosti zkoumat. Kontext pravidelně opakovaných výzkumů ekonomických očekávání a postojů obyvatelstva k připravované a probíhající ekonomické reformě vytváří zároveň poměrně unikátní příležitost spojit sice limitovaný rozsah (navíc poměrně velmi syntetických) indikací strategií domácnosti s širokým okruhem otázek, zjišťujících celkový názorový profil respondentů. Naopak dává šanci získat řadu údajů, které by v klasickém šetření strategií domácnosti zůstaly stranou pozornosti⁷.

Data byla získána v rámci opakovaných šetření "Ekonomická očekávání a postoje populace I. - III.", která jsou pravidelně prováděna v půlročním intervalu jako součást projektu Sociologického ústavu ČSAV "Trh práce, sociální politika a domácí ekonomika" a realizována prostřednictvím Střediska empirických výzkumů při tomto ústavu. Jednotlivá šetření zachycují postupně situaci v červnu 1990 (I.), prosinci 1990 (II.) a červnu 1991 (III.). Vzhledem k omezeným zkušenostem, limitovaným navíc i již zmíněným charakterem a celkovou díkci výzkumu (názory, postoje, očekávání, nikoli fakta, realie a obvyklá "tvrdá" data o domácnostech), jsme se omezili na kompromisní způsob indikace strategií domácnosti, respektující celkový standard i styl dotazníku. Snaha o maximální jednoduchost otázek (vesměs uzavřených), založená na čtyřstupňové škále odpovědí, slouží - i přes reprezentativitu výběrového souboru - primárně nikoli k statistickému typu výpovědí o frekvenci výskytu jednotlivých strategií v populaci, jako spíše k analýzám souvislostí mezi obecně formulovanými strategiemi a relativně (právě díky celkovému kontextu) velmi široce koncipovaným prostorem možných vysvětlujících proměnných (opět nikoli tradičních indikátorů objektivní situace domácnosti, jako spíš spektra existujících a profilujících se ekonomických, sociálních i politických názorů, postojů a očekávání).

7) Přiznejme si, že pohyb v poměrně neprozkoumaném terénu domácnosti je o to záladnější, že zdánlivě je každému důvěrně známý a vyvolává představy, že je zde možné dosáhnout velkých efektů při poměrně malém úsilí, kdy eventuální nedostatky dat nahradí imaginace podložená autentickou zkušeností. Opak je bohužel pravdou. Každý, kdo se někdy věnoval problémům hospodaření domácnosti, potvrdí, že je to úkol mimořádně nevdečný. Neplačme, zavinili jsme si to sami, řekl by klasik, ale pravdu by měl jen částečnou. Uznáváme (po zkušenostech z předchozích empirických šetření), že na řadu věcí se prostě neumíme zeptat, i když se zdají navenek tak triviální. V podobných případech hledáme inspiraci za hranicemi naší sociologie. Tentokrát nám však cizí zkušenosti příliš nepomohou. K podobným příležitostem se totiž používá buď nesmírně obsáhlých dotazníků, schopných velmi detailně popsat určitou oblast hospodaření domácnosti (srv. akci francouzského INSEE spojenou s výzkumem domácí produkce v roce 1989), nebo obvykle naprosto odlišných metod a technik. Zkoumaný problém je přitom vždy parciální a k jeho poznání se využívá dlouhodobých kvalitativních šetření, zúčastněného pozorování a dotazníku pouze jako jednoho z instrumentů, zpravidla navíc až v závěrečné fázi, kdy jsou již k dispozici podklady pro lepší strukturaci zadání i formulaci otázek (včetně jazyka apod.), srv. [Pahl 1984, 1985; Sik 1987] apod.). Unikátnost situace, v níž se nacházíme, spolu s potřebou začít se orientovat v procesech, které provázejí domácnost na cestě k tržní ekonomice, nás vede k tomu, abychom se pohybovali na neznámém terénu i s vědomím nedokonalosti prvních pokusů. Proto i data, s nimiž pracujeme, je zapotřebí takto chápat. Totéž platí pro jednotlivé analytické kroky a vlastní interpretaci výsledků. V této fázi se omezíme pouze na jednoduché analytické procedury bez větších metodologických ambicí. Naším hlavním cílem je momentálně především celé téma uvést a otevřít dalším úvahám, nikoli přinášet odpovědi na dosud možná ještě ani nezformulované otázky.

Vlastní strategie domácnosti byly proto z uvedených důvodů zjišťovány pouze v syntetizované podobě, bez snahy o vyčerpávající popis jejich obsahu, především s cílem zachytit nikoli absolutní, ale spíše relativní rozměr, nikoli reálný objem, obsah a rozsah činností, ale spíše difference subjektivní konotace sledovaných dimenzí (aktuální počínaje a normativní konče). Výsledný tvar zjišťovaných strategií není (a, jak by mělo vyplynout z prezentovaných úvah, ani nemůže být) odvozen přímo z indikací, používaných při podobných příležitostech ve světě. S větší či menší mírou podrobnosti by však měly přesto pokrýt tyto základní dimenze:

- sféra formální: strategie, opírající se o vztah mezi prací v zaměstnání (dané profese, kvalifikace apod.) a odpovídající příjem (zatím nejsme schopni zachytit některé zásadní změny, plynoucí z postupného formování trhu práce, prosazování výkonového principu apod.);
- sféra domácí: strategie produkující užité hodnoty a služby (opírající se o vlastní práci členů domácnosti);
- sféra neformální: (a) strategie, založené na pomoci (ve formě práce, produktů či poskytovaného příjmu) osob mimo domácnost; (b) poněkud konfúzní, byť běžná strategie produkující dodatečný příjem (ovšem bohužel bez možnosti stanovit jeho zdroj) - zahrnuje natolik odlišné situace, jakými jsou na jedné straně kupříkladu registrovaný vedlejší pracovní poměr, ale i příjem nepodložený jakoukoli prací, na druhé straně i příjem sociální apod.)

V dotaznících byly jednotlivé dimenze zastoupeny těmito otázkami:

1. rovina aktuální (prosinec 1990, červen 1991)

"Snažíte se doma co nejvíce věcí si sami vyrobit, opravit, vypěstovat?"

"Jsou dnes pro hospodaření Vaší domácnosti velice důležité vedlejší příjmy?"

"Je pro chod Vaší domácnosti nezbytná pomoc rodičů, příbuzných a přátel?"

2. rovina očekávání v nejbližší i vzdálené budoucnosti

a) individuální očekávání (prosinec 1990, červen 1991)

"Myslíte si, že se během dvou let sníží rozsah domácích prací, které si dnes obstaráváte sami, protože si tyto věci a služby budete moci běžně koupit?"

b) obecná očekávání (prosinec 1990)

"Myslíte si, že se zmenší postupně význam vedlejších příjmů?"

"Domníváte se, že postupně klesne počet lidí, kteří si svépomocně opravují byty, auta, chaty a staví si domy?"

3. rovina projektivní (květen 1990, červen 1991)

alokace zdrojů práce v situaci nouze mezi placené zaměstnání, naturální produkci a neformální ekonomiku (s důrazem na dodatečný příjem)

4. rovina normativní (červen 1991)

"Postupně by se měl zmenšit význam vedlejších příjmů."

"Postupně by měl klesnout počet lidí, kteří si svépomocně opravují byty, auta, chaty a staví si domy."

Nezávisle proměnné, které měly pokrýt prostor možných diferenčních činitelů strategií domácností, lze rozdělit do šesti skupin:

1. celkové klima;
2. aktuální materiální situace domácnosti;

3. celková úroveň ekonomického kapitálu domácnosti;
4. status respondenta ve formální ekonomice a úroveň investic do lidského kapitálu;
5. demografická situace domácnosti;
6. geografické a lokální charakteristiky prostředí.

Přehled nezávisle proměnných:

1.	míra obav a nejistoty	ON
	pesimismus/optimismus při pohledu na perspektivy domácnosti	
	v nejbližší době	ZU2R
	aktuální situace domácnosti (výhodná/nevýhodná)	ASI
2.	subjektivní hodnocení aktuální finanční situace	ZUR
	hospodaření s disponibilním příjmem domácnosti)	HOP
3.	odhadovaná výše majetku	MAJ
4.	profese	EGP
	vzdělání	VZD
	charakter ekonomické aktivity	EA
5.	počet dospělých členů domácnosti	DOSP
	počet dětí	DE1
	přítomnost dětí (ano-ne)	DE2
	věk respondenta	VEK
	rodinný stav	ROS
6.	republiková příslušnost	REP
	charakter bydlení (město-venkov)	BYD
	způsob bydlení (rodinný dům ano-ne)	RD

Prostor, který tvoří rámec našich úvah o strategiích domácnosti a jejich možných změnách v souvislosti s transformací ekonomiky a přechodem na tržní hospodářství, jsme výrazně zjednodušili a omezili. Nicméně kromě zmíněných závisle a nezávisle proměnných obsahuje naše analýza i další faktor, kterým je horizont času.

Jestliže závisle proměnné tvoří jednotlivé sféry jakožto indikátory způsobů alokace zdrojů práce domácnosti a nezávisle proměnné zastupují potenciální zdroje diferenciací strategií, pak hledisko času reprezentují:

- a) jednotlivé dimenze analýzy - aktuální, projektivní (situace nouze, krize), normativní, resp. očekávání (individuálních a obecných) dalšího vývoje;
- b) kromě předchozí relativní podoby má dimenze času pochopitelně i rozměr absolutní (jednotlivá šetření jsou fixována na časové ose a zachycují vývoj a proměny všech indikátorů).

Hypotézy se budou týkat charakteru změn aktuálních zdrojů diferenciací strategií v čase⁸⁾ s cílem zjistit především: (1) zda a jakým způsobem se s délkou časového horizontu (a při přechodu mezi jednotlivými dimenzemi) bude měnit aktuální cha-

⁸⁾ V této fázi výzkumného projektu, kdy jsou k dispozici výsledky již tří empirických šetření, provedených mezi loňským květnem a letošním červnem, tedy v období před reformou a těsně po jejím startu, dáváme z pochopitelných důvodů přednost relativnímu pojetí času, analýzu časových řad prozatím odložíme na pozdější dobu.

rakter diferenciacie ve způsobech alokace zdrojů domácnosti a (2) zda a jak se bude měnit význam a váha jednotlivých diferenciačních zdrojů.

8. Výchozí stav a celková atmosféra očekávání změn⁹

Hodnoty naměřených koeficientů (tabulka 1) jsou relativně nízké, zejména snažili se najít zdroje diferenciacie mezi klasickými sociálně ekonomickými parametry domácnosti. Jestliže postoje jsou navzájem propojeny a tvoří poměrně konzistentní celky, neplatí to o jejich vazbě na tradiční ukazatele, používané v roli vysvětlujících proměnných. Zřetelněji se vyčleňují pouze dvě hlavní oblasti diferenciacie. Jedna z nich se odvíjí od republikové příslušnosti a odděluje optimističtější naladěné, resp. subjektivně lépe materiálně situované české domácnosti. Další linie diferencí pak spojuje celkové klima očekávání změn s aktuální materiální situací domácnosti.

Pokud hodnotíme vývoj v uplynulém roce, pak je zřejmé, že:

- přetrvává výrazný vliv republikové příslušnosti;
- zvyšuje se vazba obav, nejistoty a hodnocení vlastních šancí domácnosti na aktuální finanční situaci domácnosti;
- klesá zvýhodnění obyvatel rodinných domků při hospodaření s příjmem;
- klesá vliv složení domácnosti na aktuální materiální situaci a rozsah finančních problémů, klesá vliv fáze životního cyklu domácnosti na diferenciaci aktuální materiální situace, finanční problémy (před rokem identifikované především v mladých rodinách s dětmi) se rozšiřují i na ostatní domácnosti;
- začínají se objevovat náznaky pozitivní diferenciacie podle charakteristik sociálního statusu. Vzdělání a profese ovlivňuje jak míru obav při pohledu do budoucnosti, tak i rozsah aktuálně pociťovaných finančních potíží.

Aktuální způsob alokace zdrojů domácnosti (tabulka 2) nevznikl ze dne na den. Má za sebou dostatečně dlouhé období konstituování, stabilizace, drobných modifikací a postupného formování do obecných vzorců chování, a to jak v čase historickém (reálném vývoji uplynulých čtyřiceti let), tak v čase trvání a průběhu životního cyklu jednotlivých domácností. Klasické rysy, na nichž je hospodaření domácnosti se zdroji postaveno, byly již popsány jinde a lépe. Provedeme-li pouze rekapitulaci s využitím konceptuálního aparátu tří sfér práce, pak pro minulé období je typická deformace rozsahu, obsahu, ekonomického významu i sociálních funkcí, ale zejména pak vazeb formální, neformální a domácí práce. Formální ekonomika poskytovala sice zaručený, ale svou výší výmluvně opravdu jen "formální" příjem (pokud možno všech práceschopných členů domácnosti). K němu bylo a je nutné doplnit další zdroje, ať už ve formě vedlejších příjmů, či produktů a služeb produkováných členy domácnosti. Šest z deseti dotázaných domácností uvedlo v prosincovém výzkumu, že pro jejich hospodaření jsou velmi důležité vedlejší příjmy. Podíl pro-

⁹) Fakt, že charakteristiky celkové atmosféry očekávání změn a aktuální materiální situace vystupují v roli nezávisle proměnných, je pouze záležitostí kontextu a nemění nic na relevanci analýzy jejich diferenciacie.

duktivních činností domácnosti je ještě výraznější. Téměř devět z deseti domácností potvrzuje, že se snaží doma co nejvíce věcí vyrobit, opravit či vypěstovat.

Důsledkem je alarmující, byť dnes již dostatečně známá strategie většiny domácností, založená na kombinaci dodatečných zdrojů příjmů a bezplatné domácí práce členů domácnosti. Ojedinelé a poměrně nevýrazné zdroje diferencí domácí práce mají svůj základ nikoli v charakteristikách domácnosti spojených se sférou formální práce (zaměstnání) a sociálním, resp. ekonomickým postavením z něho plynoucím, ale jsou odvozeny od materiálních dispozic jejího provozování, tj. jsou dány rozsahem a charakterem kapitálových zdrojů domácnosti (půda, prostory, výrobní prostředky) a počtem pracovních sil, které mohou být použity. Orientace na domácí produkci není substitucí chybějících finančních zdrojů a náhradou omezeného manévrovacího prostoru na trhu zboží a služeb. Provází bez ohledu na disponibilní příjem domácnosti především domácnosti s větším rozsahem majetku a naznačuje tak souvislost, kterou vyjadřuje R. Pahl tvrzením, že rozsah produktivních aktivit domácnosti není rozhodně funkcí chudoby, spíše naopak - funkcí relativního dostatku.

Zdroje poskytované okolím (pomoc příbuzných, přátel, sousedů), jsou diferencovány v obou republikách podle odlišných principů. Pomoc je poskytována v obou případech především mladým, začínajícím domácnostem s malými dětmi, ovšem zatímco v České republice je pro její výskyt směrodatná akutní potřeba (svízelná materiální situace domácnosti, obtíže při hospodaření s běžným příjmem), na Slovensku je zřejmě součástí celkově odlišné tradice intergeneračního transferu. Podobně jako pomoc okolí je diferencována i distribuce vedlejších příjmů v populaci.

Hodnotíme-li změny, k nimž došlo za uplynulých půl roku, zjišťujeme posun především v rostoucím počtu domácností odkázaných na pomoc okolí. Částečně se modifikují i zjištěné zdroje diferencí. Mění se vliv klimatu, především hodnocení vlastních šancí úspěchu a růstu životní úrovně domácnosti, který vytváří zárodek tendence, působící proti orientaci na domácí práci, posiluje se význam kapitálových zdrojů domácnosti a demografického složení domácnosti. Začíná se projevovat souvislost orientace na domácí práci a finanční situace domácnosti. Fakt, že pro alokaci zdrojů práce začíná být směrodatná velikost disponibilního příjmu domácnosti (i když zatím jen v náznaku) a perspektiva růstu životní úrovně v blízké budoucnosti, by totiž znamenal zárodek poměrně zásadního obratu v chování domácností (přehodnocení vztahu čas-peníze ovšem předpokládá konstituování fungujícího trhu zboží a služeb, které by tvořily stranu nabídky, adekvátní alternativu a substitut domácí práci).

Chování domácnosti v situace nouze má podle teoretických výkladů dvě hlavní alternativy. Jednou z nich je omezování výdajů, druhou mobilizace alternativních zdrojů, které by eliminovaly nutnost postupu prvního. Podle toho, co naznačují provedené analýzy, není vztah mezi oběma způsoby zdaleka tak jednoznačný. Přesto, že se pohybujeme nikoli v rovině aktuálního adaptačního chování domácnosti v podmínkách krize, ale pouze v prostředí situaci krize simulující, má úsporná strategie chování pro domácnost zřejmě odlišný smysl.

Mimo explicitní souvislost se situací nouze (jako odpověď na otázku: "Uvažujete o tom, že budete doma hospodařit úsporněji, že se třeba uskrovníte v jídle?") se projevil v loňském roce efekt atmosféry "utahování opasků" velmi příznivým naladěním veřejnosti akceptovat tuto strategii bez ohledu na jejich momentální finanční situaci, složení domácnosti, sociální postavení apod. V menší míře podporovaly tuto ideologii domácnosti na Slovensku, přičemž sklon k úspornému chování již posilovaly obavy a nejistota z budoucnosti. O půl roku později (po zkušenostech s prvními přípravnými kroky reformy, po odstranění záporné daně z obrátu a prvních konkrétních náznacích toho, co reforma přinese) registrujeme v prosinci 1990 posun v diferenciaci postojů k úsporné strategii jednak podle aktuální finanční situace domácnosti, ale především podle hodnocení vlastních šancí. Očekávané zvýšení životní úrovně v dalších dvou letech snižuje význam úsporného hospodaření a naopak.

Jinak je strukturován postoj k úspornému hospodaření v kontextu explicitně formulované situace nouze a ohrožení materiálního standardu domácnosti. Dvojí pohled nabízí porovnání situace v květnu 1990 a v červnu 1991. Zatímco vloni rozhodovalo o volbě úsporné strategie především, vedle již zmíněné republikové příslušnosti, demografické složení domácnosti (fáze životního cyklu, věk členů, z toho plynoucí charakter ekonomické aktivity, resp. přítomnost či absence dětí - častěji se preferuje v domácnostech ekonomicky neaktivních, bezdětných, věkově starších kategorií, které přitom dosud relativně dobře vycházely s příjmem a neměly finanční problémy), o rok později se vliv složení domácnosti na volbu úsporné strategie vytrácí a zůstává patrný pouze vliv republikové příslušnosti, resp. aktuální finanční situace (životní úrovně) - úspornou strategii volí domácnosti s minimem deklarovaných finančních problémů.

Další reakcí na situaci nouze je již zmíněná mobilizace alternativních zdrojů domácnosti. Její indikaci a analýzu založíme opět na rozlišení možných způsobů alokace zdrojů mezi formální, neformální a domácí práci, tentokrát ovšem v poněkud detailnějším členění možného obsahu aktivit, resp. s určujícím kritériem efektů - finanční či naturální. Pro úplnost jsme mezi varianty možných reakcí zařadili znovu i úspornou strategii chování.

V rámci formální práce budeme uvažovat tyto možnosti:

- zvýšit příjem ze současného zaměstnání;
- najít si lépe placenou práci;
- odejít pracovat do zahraničí.

Dále sem zahrneme aktivity, které přinášejí finanční efekt, v povědomí lidí patří do neformální sféry, ovšem jejich faktické zařazení je problematické, protože k němu chybí zásadní informace, které je zároveň prakticky vyloučeno získat (rozhodující je totiž, zda daná činnost, resp. její efekty jsou registrovány, zda podléhají zdanění apod.):

- založit si soukromou firmu;
- sehnat si vedlejší pracovní poměr, dělat melouchy;
- pronajímat místnosti, chatu, chalupu;
- prodávat doma vyrobené věci;
- prodávat vypěstované ovoce, zeleninu, květiny.

Domácí sféru zastupuje snaha co nejvíce věcí si sám doma udělat, vyrobit, opravit.

Abychom ověřili, do jaké míry koresponduje zvolený způsob členění zdrojů práce do jednotlivých sfér (formální, neformální, domácí) k reálnému profilu strategií, aplikovali jsme metodu faktorové analýzy. Charakter diferenciacie strategií a

změny, k nimž došlo od května loňského roku do letošního června, zachycuje tabulka 3¹⁰.

Obsah generovaných faktorů je sice odlišný (přičemž nelze stanovit, zda jde o změnu chování či artefakt způsobený rozdílnou škálou měření), přesto jeho interpretace o ledasčem smysluplném vypovídá. V obou sledovaných obdobích se profiloval analogický typ úsporného chování s charakteristickou orientací nejen na omezení výdajů (provázenou snahou úsporněji hospodařit), ale zároveň i na naturalizaci spotřeby (vyjádřenou tendencí všechno si doma udělat, vyrobit, opravit). Stejným způsobem se do jednoho faktoru propojily činnosti produkující (zpravidla vedlejší a zpravidla neformální) příjem - pronájmem prostorů počínaje a prodejem doma vyrobených či vypěstovaných produktů konče. V podobné logice se propojily i činnosti, orientované do oblasti formální práce (zvýšit příjem ze současného zaměstnání, najít si lépe placenou práci). Co se ovšem zcela změnilo, je vzájemný vztah uvedených sfér práce neboli způsob alokace zdrojů domácnosti mezi zaměstnání, domácnost a neformální práci. Jestliže jsme v červnu 1991 identifikovali tři nezávislé faktory, strukturující možné formy chování zcela podle předem formulovaných skupin aktivit, ještě v loňském roce byla rozhodujícím kritériem dvojí dichotomie. V první řadě šlo o protiklad mezi defenzivní strategií svépomoci a úspor na straně jedné a v té době maximálně ofenzivní cestou práce v zahraničí nebo založení vlastní soukromé firmy na straně druhé. Vedle toho tvořila druhou nezávislou dimenzi volba mezi formální (reprezentovanou konzervativnějšími variantami zvýšení výdělku v současném zaměstnání, či přechodu na lépe placenou práci) a neformální sférou práce. Způsoby alokace zdrojů práce a deklarovaná podoba strategií jsou diferencovány jak subjektivně pocíťovanou atmosférou očekávání nadcházejících změn (obavy a pesimismus posilují obranné strategie chování, zatímco optimismus a vyhlídka větších šancí otevírá manévrovací prostor domácnosti i pro náročnější a riskantnější změny), tak zejména složením domácnosti, věkem a z něho plynoucím sociálním postavením a charakterem ekonomické aktivity či neaktivity dospělých členů domácnosti. Svůj význam má i republiková příslušnost, projevuje se vliv subjektivně vnímané aktuální materiální situace, stejně jako význam prostředí, v němž domácnost žije. Diferenciace strategií nouze se odvíjí zcela zřetelně od zdrojů, s nimiž domácnost disponuje, přičemž ve srovnání s loňským rokem se tato vazba ve všech uvažovaných směrech ještě prohloubila. Podstatné je, že očekávané šance růstu životní úrovně domácnosti jsou dnes propojeny poměrně zřetelně právě se sférou formální práce. O její preferenci rozhodují navíc takové faktory jako je (kromě věkově limitované možnosti vstupu na trh práce) počet práceschopných členů domácnosti, ale rovněž rozsah lidského kapitálu v podobě vzdělání, kvalifikace. Nepřekvapí zároveň, že prostor neformální práce preferují ty domácnosti, pro něž je již dnešní situace výhodná, o čemž svědčí i poměrně výrazná majetková diferenciací. Ta spolu s nezbytnými

10) Při interpretaci je zapotřebí zvážit, že naše data nemají zcela identický charakter, liší se použitá škála odpovědí. Zatímco v roce 1990 měli respondenti za úkol seřadit jednotlivé varianty podle toho, jak by pro jejich domácnost v hypotetické situaci nouze připadaly v úvahu, o rok později byly jednotlivé varianty chování posuzovány nezávisle na sobě formou čtyřstupňové škály odpovědí.

kapitálovými zdroji (práce, půda, prostory, výrobní prostředky) umožňuje podle možností pronajímat či produkovat těm domácnostem, které mají dostatečný počet dospělých členů, potřebné znalosti, zpravidla bydlí na venkově nebo, ještě lépe, v rodinném domku. Klasická varianta úsporného chování je kupodivu diferencována minimálně. Jakožto relativně nejjednodušší reakce na obtížnou finanční situaci je akceptována ve stejné míře prakticky všemi domácnostmi s výjimkou těch, pro něž je prozatím, vzhledem k současné příznivé situaci, zřetelně neatraktivní. Pro zbytek populace, který se do situace nouze nejen projektuje, ale aktuálně se v ní nachází, tato varianta přesto nepředstavuje nijak mimořádnou změnu navyklých vzorců chování ve srovnání s minulými léty. Podle našich údajů úroveň svépomocných aktivit domácností a snaha vlastními silami substituovat jiná řešení, beztak již zřejmě dosáhla svého maxima (téměř 90 procent domácností) a tak lze hovořit spíše o dalším zvyšování intezity než o absolutním zvyšování frekvence výskytu.

O tom, že neproběhla výrazná změna, svědčí nezměněné distribuce odpovědi na otázku: "Snažíte se doma co nejvíce věcí vyrobit, opravit, vypěstovat?" S prohlubujícím se časovým horizontem se podle očekávání výrazně mění i struktura diferencí (tabulka 4). Mizí vazba na složení domácnosti a disponibilní kapitálové zdroje, prakticky jediným významnějším faktorem diferenciací se stává celkové klima očekávání změn a s ním související hodnocení vlastních šancí domácnosti (především při hodnocení obecné roviny změn). Na úrovni individuální (očekávané nahrazení vlastní práce tržními substituty) si určitý vliv ponechává aktuální finanční situace domácnosti, zvyšuje se rozdíl věkových kategorií. Teprve v okamžiku, kdy přerušíme průběh očekávání změn v čase a zaměříme se na identifikaci toho, jak by měla v budoucnosti alokace práce vypadat (tabulka 5), získáváme poněkud pestřejší obraz názorového spektra. Potlačení vazeb na aktuální situaci se vytrácí diferencující vliv do té doby působících parametrů domácností (kapitálových zdrojů) a očekávání se zbavuje zátěže zkušenosti. Z majetku jako břemene (o němž dosud bylo nutné se především starat, přičemž svépomoc neměla zpravidla přijatelnou alternativu) se, spolu s finančními možnostmi domácnosti, naopak stává ekonomický základ větší pestrosti alternativních řešení. Ve stejném směru působí i nově zaregistrovaný vliv vzdělání a profese, které v podobě vyšších investic do lidského kapitálu preferují jejich adekvátní využití, nikoli dosavadní zneužívání v neomezeném prostoru nouzových řešení a improvizací při suplování odpovídajících profesí při opravách aut, stavbě a rekonstrukci domů, výrobě nábytku či bezpočtu dalších variací na téma domácí práce.

9. Závěr

Simulace průběhu potenciálních změn hospodaření domácnosti v čase (zastoupená jednotlivými dimenzemi, k nimž se vztahují postoje a očekávání respondentů), potvrzuje naše původní představy o diferenciaci strategií a umožňuje specifikovat vstupní hypotézy pro další připravované fáze výzkumu. Poskytuje materiál k úvahám o některých obecnějších trendech ve způsobech alokace zdrojů práce mezi formální, neformální a domácí sféru. Shrňme-li výsledky jednotlivých analytických kroků, je zřejmé, že:

1. aktuální strategie jsou zpravidla založeny na mobilizaci všech disponibilních zdrojů (příjmů i práce) domácností, přičemž nelze hovořit o komplementaritě práce a peněz;
2. projekce chování v situaci nouze výrazně nemění, spíše pouze posiluje ty způsoby řešení, které domácnosti obvykle již aktuálně využívají (navyklé běžně kompenzovat řadu dosavadních deficitů prostředí, v němž se dosud pohybovaly v rolích spotřebitelů i producentů);
3. rozlišení krátkodobého a dlouhodobého horizontu změn, stejně jako očekávání individuálních a obecných, vede k identifikaci zárodků poměrně odlišných tendencí změn chování domácností.

V krátkodobém pohledu se rýsují náznaky racionálního, "ekonomického" chování domácností jako anticipace postupné obnovy fungujícího tržního prostředí (zejména trhu práce, zboží a služeb). Uvolnění prostoru pro diferenciaci založenou na tržních principech (substituce čas-peníze, alokace práce podle principů racionálního kalkulu), narovnání dosavadních deformovaných vzorců chování a celkové rozšíření prostoru volby, je nicméně pouze podmínkou nutnou. S velkou pravděpodobností bude sloužit nikoli jako generální prototyp změny chování většiny domácností, ale jako další zdroj diferenciaci (zřejmě pouze vybraných součástí domácí práce a rovněž pouze určitých sociálních skupin, především těch, pro něž tento typ chování vůbec přichází v úvahu a je pro ně i subjektivně akceptovatelný, atraktivní ve smyslu motivace a hodnotových struktur.

Je otázkou, jaká proporce ekonomických a mimoekonomických faktorů volby způsobů alokace zdrojů práce se bude formovat v delším časovém horizontu. Bylo by přinejmenším zavádějící, kdybychom spoléhali na trvalou všemocnost racionálního kalkulu. Ani po překonání ekonomických obtíží nejbližší budoucnosti, pro něž lze předpokládat převažující model krizového chování domácností s charakteristickým omezením výdajů a mobilizací alternativních zdrojů hospodaření (s výjimkou profilující se skupiny ekonomicky silných a prosperujících domácností, které buď neprojdou akutním obdobím krize, nebo se z ní poměrně rychle vymaní), nelze totiž podle všeho předpokládat zásadnější pokles rozsahu domácích produktivních aktivit. Co lze očekávat s poměrnou jistotou, je pouze větší prostor diferenciaci - a to jak obsahu aktivit, tak jejich forem, hlavně ale jejich sociálních nositelů, resp. jejich odlišné motivace volby - odvozený od širšího spektra možných řešení. Jiný vývoj by totiž byl ve světě zcela unikátní a navíc, těžko si lze něco takového (při našich dosavadních zkušenostech) vůbec představit.

4. složitější je vývoj vztahu formální a neformální práce. Beztak poněkud nezřetelné kontury obsahu neformální ekonomiky (a nejednoznačnost jejího vymezení) blokují možnost empirických výzkumů a tak není divu, že úvahy o dosavadním vývoji (a tím spíše o vývoji nadcházejícím) mají nutně spekulativní charakter. V nejbližších letech se zcela jistě zásadně promění charakter neformální sféry, některé práce se budou legalizovat a formalizovat, objeví se další, které dosud neměly v našem ekonomickém systému své místo, (nové formy nelegální práce především v soukromém sektoru - práce mladistvých, imigrantů, apod.). Bude-li

vývoj sledovat trend ostatních vyspělých zemí, převáží výskyt neplacených forem nad placenými.

Počáteční vlna ekonomické racionality a preference tržních principů alokace zdrojů práce (uvolňující po celá léta blokovanou možnost na straně nabídky i poptávky) přenesla zřejmě v první fázi hlavní osu diferenciací do oblasti příjmové (s kalkulací ušlého zisku jako prioritním kritériem alokace práce mezi zaměstnání a domácnost). Je otázkou, jakých rysů nabude diferenciací z dlouhodobější perspektivy. Je však pravděpodobné, že v atmosféře postupně se rozvíjejícího trhu (s pestřejší paletou možných alternativ domácí práce) se postupně opět rozšíří okruh determinant podobně, jako je tomu dnes ve vyspělých zemích a jedno z klíčových míst diferenciací strategií připadne motivacím založeným na odlišných hodnotách a široce pojímané kategorii racionality.

Dnes se shodujeme v tom, že vstupujeme do období zásadních změn sféry práce a zásadně nových možností jejich výzkumu. V zápalu našeho úsilí, jak můžeme změnám (jakožto členové domácností v boji o každodenní existenci) nejlépe čelit, jak jich můžeme pro sebe (jakožto pracovníci a producenti) nejlépe využít, či jak můžeme změny (jako reprezentanti profese) nejlépe zkoumat, bychom neměli zapomínat na to, že naše situace není zdaleka tak originální, jak se nám mnohdy zdá. Není snad proto na škodu věci zakončit naší úvahu postřehem jednoho z protagonistů diskusí na téma domácností a práce. Je ovšem poněkud paradoxní, podotýká v závěru své poslední knihy R. Pahl, že skutečné změny, které je možné registrovat ve vývoji jednotlivých forem práce, jsou daleko méně zřetelné, než se původně předpokládalo [Pahl 1989].

Tabulka 1. Diferenciace atmosféry očekávání změn a aktuální materiální situace domácnosti

	ON			ZU2R			ZUR			HOP		
	obavy, nejistota			vlastní šance			finanční situace			rodinný rozpočet		
	I.	II.	III.	I.	II.	III.	I.	II.	III.	I.	II.	III.
celkové klima												
ON	x	x	x									
ZU2R	-0,28	-0,38	-0,35	x	x	x						
ASI	x	-0,31	-0,34	x	0,32	0,49						
aktuální materiální situace												
ZUR	-0,13	-0,23	-0,26		0,15	0,34	x	x	x			
HOP	0,15	0,26	0,36		-0,19	-0,35	-0,50	-0,52	-0,55	x	x	x
výše majetku												
MAJ	x		0,09	x			x	-0,16	-0,12	x	0,18	0,15
status respondenta ve formální ekonomice												
EGP			0,09	0,07				-0,11	-0,10		0,09	0,15
VZD			0,10	0,08				-0,10	-0,11		0,11	0,14
EA										0,09		
demografická situace												
DOSP												
DE1							0,15	0,16	0,15	-0,18	-0,14	-
0,09												
DE2							0,12	0,12	0,10	-0,13	-0,15	
VEK						0,12	-0,07			0,17	0,09	
geografické a lokální charakteristiky prostředí												
REP	-0,10	-0,12	-0,12	-0,09			0,14	0,17	0,19	-0,14	-0,12	-
0,14												
BYD												
RD							x	-0,16	-0,12	x	0,18	0,15

Poznámka: Pearsonův korelační koeficient, hladina významnosti vyšší než .01.
Nevýznamné koeficienty nejsou tištěny.

Pramen: Šetření "Ekonomická očekávání a postoje"
I. (květen 1990),
II. (prosinec 1990),
III. (červen 1991).

Tabulka 2. Aktuální distribuce zdrojů práce a její diferenciace

	DPA domácí práce		POM pomoc okolí		VEP vedlejší příjmy	
	II.	III.	II.	III.	II.	III.
celkové klima						
ON	0,09		0,12	0,15	0,12	0,10
ZU2R		-0,09	-0,09		-0,08	
ASI	-0,08	-0,16	-0,12	-0,10	-0,07	-0,11
aktuální materiální situace						
ZUR		-0,09	-0,23	-0,22	-0,13	-0,17
HOP		0,11	0,30	0,25	0,16	0,18
výše majetku						
MAJ	-0,10	-0,12		0,09		
status respondenta ve formální ekonomice						
EGP						0,10
VZD						
EA			0,17	0,15	0,10	0,17
demografická situace						
DOSP	-0,09	-0,15				
DE1		-0,11	-0,22	-0,20	-0,11	-0,16
DE2		-0,09	-0,24	-0,21	-0,11	-0,13
VEK			0,37	0,38	0,10	0,14
geografické a lokální charakteristiky prostředí						
REP			-0,16	-0,23	-0,15	-0,14
BYD	0,14	0,12				
RD	0,17	0,19				

Pramen: Šetření "Ekonomická očekávání a postoje"
 II. (prosinec 1990),
 III. (červen 1991).

Tabulka 3. Alternativní zdroje domácnosti, omezování výdajů jako hlavní dimenze strategie nouze. Výsledky faktorové analýzy (faktorové zátěže získané pomocí metody rotace VARIMAX) a zdroje diferencí zjišťované prostřednictvím faktorových skóre a jejich korelace s vysvětlujícími proměnnými.

	faktor 1		faktor 2		faktor 3	
	5/90	6/91	5/90	6/91	5/90	6/91
indikátory strategií (10)						
vyšší příjem ze současného zaměstnání		0,56	-0,69			
najít lépe placenou práci		0,78	-0,69			
odejít pracovat do zahraničí	-0,69	0,71				
vedlejší pracovní poměr, melouchy		0,51			0,97	
založit soukromou firmu	-0,66	0,53				
pronájem místnosti, chaty apod.			0,46	0,63		
prodej doma vyrobených věcí			0,67	0,77		
prodej vypěstovaného ovoce, zeleniny			0,65	0,79		
maximum si doma vyrobit, opravit	0,75					0,72
úsporněji hospodařit	0,72					0,78
zdroje diferencí						
celkové klima						
ON	0,07					0,11
ZU2R	-0,09	0,15			-0,08	
ASI	x	0,11	x	0,10	x	-0,10
aktuální materiální situace						
ZUR			0,09			
HOP	-0,10					
výše majetku						
MAJ				-0,20		
status respondenta ve formální ekonomice						
EGP				0,09		
VZD	0,08	-0,12	0,12			
EA	-0,14	0,36	-0,22			
demografická situace						
DOSP		-0,17		-0,09		
DE1	0,08	-0,24	0,15			
DE2	0,11	-0,26	0,17			
VEK	-0,22	0,46	-0,20			
geografické a lokální charakteristiky prostředí						
REP	0,15	-0,12	0,07	-0,08		
BYD			0,08	0,14		
RD		-0,09	0,18	0,24		

Pramen: Šetření "Ekonomická očekávání a postoje"
I. (květen 1990),
III. (červen 1991).

Tabulka 4. Strategie a očekávání do budoucnosti

	očekávání			
	individuální substituce domácí práce		pokles objemu domácí práce	obecná pokles významu vedlejších příjmů
	II.	III.	II.	II.
celkové klima				
ON	-0,19	-0,21	-0,20	-0,17
ZU2R	0,26	0,52	0,16	0,22
ASI	0,22	0,41	0,14	0,12
aktuální materiální situace				
ZUR	0,16	0,25		
HOP	-0,13	-0,27	-0,08	
výše majetku				
MAJ				
status respondenta ve formální ekonomice				
EGP				
VZD				
EA		0,08		
demografická situace				
DOSP				
DE1				
DE2				
VEK	0,07	0,10		
geografické a lokální charakteristiky prostředí				
REP				
BYD				
RD				

Pramen: Šetření "Ekonomická očekávání a postoje"
 II. (prosinec 1990),
 III. (červen 1991).

Tabulka 5. Normativní rovina změn ve způsobech alokace práce

	postupně by měl poklesnout rozsah domácí práce III.	význam vedlejších příjmů III.
celkové klima		
ON	-0,11	
ZU2R		
ASI	0,09	
aktuální materiální situace		
ZUR	0,09	
HOP	-0,11	
výše majetku		
MAJ	-0,08	-0,07
status respondenta ve formální ekonomice		
EGP	-0,12	-0,10
VZD	-0,11	-0,09
EA		
demografická situace		
DOSP		
DE1		
DE2		
VEK		
geografické a lokální charakteristiky prostředí		
REP	0,17	0,09
BYD	-0,11	
RD		

Pramen: "Ekonomická očekávání a postoje"
III. (červen 1991).

Literatura:

- Bahr, S. J. 1980. *Economics and the Family*. New York: Lexington Books.
- Barbier, J. M. 1981. *Le quotidien et son économie: essai sur les origines historiques et sociales de l'économie familiale*. Paris: CNRS.
- Barthe, M. A. 1988. *L'Economie cachée*. Paris: Syros-Alternatives.
- Becker, G. A. 1976. *The Economic Approach to Human Behavior*. Chicago: University of Chicago Press.
- Becker, G. A. 1981. *Treatise on the Family*. London: Harvard University Press.
- Berger, P., T. Luckmann 1986. *La construction sociale de la réalité*. Paris: Méridiens-Klincksieck.
- Burns, S. 1977. *The Household Economy*. Boston: Beacon Press.
- Chabaud-Rychter, D., D. Fougeyrollas-Schwebel, F. Sonthonnax 1985. *Espace et temps du travail domestique*. Paris: Librairie des Méridiens.
- Chadeau, A., A. Fouquet 1981. *Le travail domestique. Essai de quantification*. Paris: INSEE - Archives et Documents.
- Chadeau, A., A. Fouquet 1982. "Peut - on mesurer le travail domestique?" *Economie et Statistique* 136: 29-42.
- Collins, R. 1988. *Sociology of Marriage and the Family*. Chicago: Nelson-Hall Publishers.
- Cuturello, P. 1988. "Entraide familiale." In *Transformation de la famille et habitat*, éd. par C. Bonvalet, P. Merlin. Paris: PUF.
- Delphy, C. 1977. *The Main Enemy*. London: Women's Research and Resources Centre.
- Fouquet, A. et al. 1988. *L'Héritage du quotidien. Rapport d'activité*. Paris: INSEE.
- Gershuny, J. I. 1978. *After Industrial Society? The Emerging Self-Service Economy*. London: Macmillan.
- Gershuny, J. I. 1985. "Economic development and change in the mode of provision of services." In *Beyond Employment*, ed. by E. Mingione, N. Redclift. Oxford: B. Blackwell.
- Gershuny, J. I. 1988. "Time, Technology and the Informal Economy." In *On Work*, ed. by R. E. Pahl. Oxford: B. Blackwell.
- Gershuny, J. I., R. E. Pahl 1979. "Work outside employment." *New Universities Quarterly* 34.
- Ginsburgh, V., P. Pestiau 1987. *L'Economie informelle*. Bruxelles: éditions labor.
- Glatzer, W., R. Berger 1988. "Household Composition, Social Networks and Household Production in Germany." In *On Work*, ed. by R. E. Pahl. Oxford: B. Blackwell.
- Godard, F. 1985. "How do ways of life change?" In *Beyond Employment*, ed. by E. Mingione, N. Redclift. Oxford: B. Blackwell.
- Gorz, A. 1982. *Farewell to the Working Class*. London: Pluto.
- Gronau, R. 1977. "Leisure, Home Production and Work - the Theory of the Allocation of Time Revisited." *Journal of Political Economy* 12: 3-15.
- Herpin, N., D. Verger 1988. *La consommation des Français*. Paris: La Découverte.
- Jankeliowitch, E. 1989. "Le comportement d'adaptation des ménages à la crise." *Cahiers Economiques de Nancy*, 22.
- Kaufmann, J.-C. 1988. *La chaleur du foyer: analyse du repli domestique*. Paris: Méridiens-Klincksieck.
- Lancaster, K. J. 1966. "A New Approach to Consumer Theory." *Journal of Political Economy* 74.

- Lazaerd, E., R. T. Michael 1988. *Allocation of income within the Household*. Chicago: Chicago University Press.
- Lemennicier, B. 1988. *Le marché du mariage et de la famille*. Paris: PUF.
- Levy-Garboua, L. 1978. *Sociological Economics*. London: Sage Publications.
- Michel, A. 1977. *Femmes, sexisme et société*. Paris: PUF.
- Mingione, E. 1985. "Social reproductin of the surplus labour force." In *Beyond Employment*, ed. by E. Mingione, N. Redclift. Oxford: Basil Blackwell.
- Mingione, E. 1989. "Work and informal activities in urban southern Italy." In *On Work*, ed. by R. E. Pahl. Oxford: Basil Blackwell.
- Morris, L. 1990. *The Workings on the Household*. Oxford: Polity Press and Basil Blackwell.
- Moss, P. (ed.) 1987. *Work and Family*. London: Temple Smith.
- Oakley, A. 1974. *The Sociology of Housework*. London: Martin Robertson.
- Pahl, J. 1989. *Money and Marriage*. London: Macmillan.
- Pahl, R. E. (ed.) 1989. *On Work*. Oxford: Basil Blackwell.
- Pahl, R. E. 1984. *Divisions of Labour*. Oxford: Basil Blackwell.
- Pahl, R. E., C. Wallace 1985. "Household Work Strategies in Economic Recession." In *Beyond Employment*, ed. by E. Mingione, N. Redclift. Oxford: B. Blackwell.
- Rosanvallon, P. 1980. *La Crise de l'Etat-providence*. Paris: Le Seuil.
- Roy, C. 1982. "L'emploi du temps des meres et peres de familles nombreuse." *Economie et Statistique* 141: 59-69.
- Roy, C. 1989. *Evolution des emplois du temps des citadins en France entre 1975 et 1986*. Paris: INSEE.
- Sahlins, M. 1972. *Stone Age Economics*. Chicago: Aldine.
- Saunders, P. 1983. *Beyond Housing Classes: the Sociological Significance of Private Property Rights in Means of Consumption*. Working Paper no. 33, Urban and Regional Studies. Sussex: University of Sussex.
- Schultz, T. W. (ed.) 1974. *Economics of the Family*. Chicago: University of Chicago Press.
- Segalen, M. 1989. *Sociologie de la famille*. Paris: Armand Colin.
- Sik, E. 1987. *The household paradox: the "resurrections" of an "eternal" institution*. Materiál z konference ISA, Dubrovnik.
- Sikorska, J. 1987. "Wplyw regresu warunkow konsumpcji na spoleczne zroznicowania jej wzorów." In *Warunki i sposób zycia spoleczenstwa polskiego w sytuacji regresu*. Warszawa: IFS PAN.
- Singly, F. de 1987. *Fortune et infortune de la femme mariée*. Paris: PUF.
- Singly, F. de (ed.) 1991. *La famille, l'état des savoirs*. Paris: La Découverte.
- Strauss-Kahn, D. 1977. *Economie de la famille et accumulation patrimoniale*. Paris: Cujas.
- Swedberg, R. 1987. "Economic Sociology: Past and Present." *Current Sociology*, 35.
- Tilly, L. A., J. W. Scott 1978. *Women, Work and Family*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Večerník, J. 1991. "Distribuční systém v socialistickém Československu: empirická fakta, výkladové hypotézy." *Sociologický časopis* 27: 39-56.
- Walker, K. E. 1977. "Pour la reconnaissance sociale des taches domestiques des femmes." In *Femmes, sexisme et société*, éd. par A. Michel. Paris: PUF.
- Weber, F. 1989. *Le travail a-coté*. Paris: INRA - EHESS.

Woydanoff, P. 1987. *Work and Family*. Family Studies No. 6. London: Sage Publications.

Summary

The need to explore the socioeconomic status of the household and the possibilities of the new conceptual as well as the methodological approaches is motivated by the growing need to formulate some micro level of point of view in opposition of actually predominating macro level of consideration on present and futures structural economic and social transition. Stress is laid on the theory, on the presentation of different existing conceptualization of the connection between the household and economy (or rather especially between the household and work), not only in contemporary sociological and economic thinking, but simultaneously on the context of its current position in related fields (economics of the family, Becker's new home economy, sociology of the family, ethnology, economic anthropology and mainly economic sociology). Through one of the contemporary most important theoretical framework, Pahl's concept of household work strategies, based on the distinction of the forms of the allocation of the household sources of work between three spheres of work (formal, informal and household), this paper tries to develop some attempt of analysis of the actual and future features of household work strategies, especially to consider changes in different patterns of possible differentiation household strategies determinants that could be taken into account. The presented analysis is based on data from three empirical studies about the Czechoslovak population's economic and political attitudes and opinions carried out between May, 1990 and June, 1991. Despite difficulties provided by our lack of experience with this type of consideration (especially the main problem of the choice of adequate indication of different forms and aspects of household work strategies, issued by distinction of some dimensions, simulating different level of time horizon), the results confirm our starting hypothesis about the main sources of changes in differentiation patterns and focuses our interest on the distinction between different (short- and long-term) levels of changes. More stress should be laid on the study of the next shift (documented by authors in many developed countries) from strong defensive (and on the all disposable capital sources mobilization centered) strategies in the present and near-future period of manifested crisis to rather economic rationality motivated strategies in the starting period of market principles development with expectation of growing importance of non-economic determinants (different systems of values, home-centered value-orientation) in long-term changes.

Sociální příjmy v období přechodu¹

Společné problémy a politika

NICHOLAS BARR

London School of Economics
a Světová banka, Washington D. C.

Income support during the transition

Common problems and some policies

Abstract: The paper is about common problems and some common policies of the countries in Central and Eastern Europe. It states that it is possible to achieve a workable and effective social safety net broadly within the existing resource envelope. Strategic policies include (a) protecting the poverty line against price inflation, (b) sharing of the social insurance contributions between workers and employers, (c) limitation of unemployment benefits, (d) reducing the number of invalidity and retirement pensioners, (e) reducing the level at which family allowance is paid, (f) phasing out general income support and channeling of resources into benefits such as social assistance. These types of policies can release savings of up to 2-3 percent of GNP, to help finance the rising costs of unemployment benefit and social assistance.

Sociologický časopis, 1991, Vol. 27 (No. 5: 631-636)

Země střední a východní Evropy (SVE) se značně liší ve své ekonomické struktuře, ve výši svého zahraničního dluhu, v rychlosti zamýšleného přechodu ke smíšené tržní ekonomice, v moci centrální vlády (oproti jiným vládním úrovním), v historii a kultuře a ve své vnitropolitické soudržnosti. Jsou zde však podobnosti překračující hranice států, které se snaží zachytit tento článek.

Článek je o společných problémech a o společné politice. Doporučení však nejsou míněna jako rigidní návod. Nesměřují ani k zavádění nějakého specifického modelu podpory příjmů v zemích SVE. Cíl je méně ambiciózní: pomoci vybudovat pevný základ, na kterém pak každá země může postavit systém, který by odpovídal její specifické kultuře, potřebám a ekonomickému a politickému vývoji.

Pohyb kyvadla

Utvářející se politika vykazuje kyvadlový efekt nejméně ve třech směrech:

(a) *Nekritické lpění na tržním mechanismu:* Těžké zkušenosti v zemích SVE odhalily, že jednoduché řešení, centrální plánování, nefunguje. Jen pomalu dochází, že nefunguje ani jiné jednoduché řešení, totiž naprosté spolehnutí se na soukromý trh. Málokdo si plně uvědomuje, co všechno je prostoupeno vládními intervencemi i v nejúspěšnějších ekonomikách zemí OECD, nebo jak obtížné je vést správnou

¹) Článek byl napsán pro "Conference on the Changing Structure of Income and Social Policy in Eastern Europe: A Comparative Focus for LIS," Luxemburg, 21. - 23. července 1991. Autor je v současné době na dvouleté dovolené z katedry ekonomiky na London School of Economics a pracuje pro Světovou banku na problematice sociálního státu ve střední a východní Evropě. Názory zde vyjádřené jsou osobní a neměly by být brány jako prezentace hledisek Světové banky a přidružených organizací.

dělící čáru mezi státem a trhem. Rozsáhlá privatizace se stala neodkladnou prioritou se zdánlivě univerzální mezinárodní aklaací. Jak však uvádíme níže, v zemích SVE se projevuje sklon k přílišnému optimismu pokud jde o užitečnost soukromého trhu v oblastech jako jsou důchody a zdravotní péče, jež čelí akutním problémům selhání trhu [Barr, v tisku].

(b) *Decentralizace*: přinejmenším v několika zemích došlo k obratu od centrálního plánování k extrémní decentralizaci. Vzhledem k chybám centrálního plánování je přirozená myšlenka, že decentralizace je dobrá a větší decentralizace ještě lepší. Chybí povědomí přinejmenším o dvou oblastech: že optimální stupeň decentralizace závisí na povaze daného úkolu a že decentralizaci lze zmírnit centrální regulací a/nebo centrální vládní finanční podporou, která obsahuje odpovídající pobídkovou strukturu.

(c) *Demokratizace*: jednou z reakcí proti totalitarismu bylo demokratizovat všechno. Legislativní přetřetí, jež je nevyhnutelným důsledkem ambiciózního reformního programu, je proto ještě zhoršováno množstvím podrobností zahrnovaných už do primární legislativy, namísto jejich zpracování do vyhlášek.

Problémy specifické pro peněžní dávky

(d) *Zmatení rolí mezd a peněžních dávek*: mzdy a zaměstnanost měly v minulosti převážně distributivní funkci, spíše než aby byly primárně prostředkem alokace pracovních sil. Problémy jsou dvojí: mzdy jsou nízké a mají slabý vztah jak k produktivitě, tak ke zdrojům pracovních sil; funkce mezd je zčásti nahrazena peněžními dávkami. Specifickým příkladem (níže diskutovaným) jsou rodinné přídatky, které jsou v téměř všech zemích SVE relativně vysoké vzhledem k průměrné mzdě.

(e) *Chybějící vědomí problémů pracovní motivace* má dva kořeny. Historicky neexistovala otevřená nezaměstnanost, příjemci dávek byli spíše starší a/nebo s trvalými zdravotními problémy - tedy v obou případech šlo o skupiny, kterých se zainteresovanost příliš netýkala. Za druhé, rozdíl mezi minimální a průměrnou mzdou byl menší než na Západě. Výsledkem jsou poměrně štedré dávky nahrazující mzdu ve srovnání se standardem OECD. Zdá se být přirozené, že z tohoto modelu se vychází i při konstrukci dávek v nezaměstnanosti, přičemž se ignorují potenciální problémy zainteresovanosti. Současná literatura v zemích OECD [Atkinson, Micklewright, v tisku], [Jackman, Layard, Nickell, v tisku] naznačuje, že role poměru náhradních dávek ke mzdě na nabídku pracovních sil byla nadsazována. Tento závěr je však založen na poměru náhrad (řekněme) 50 - 60 %; jako u všech výsledků, i zde je nutná opatrnost při extrapolaci mimo rozsah vzorku, při poměru náhrad mezi 70 a 100 %. Navíc je třeba zdůraznit, že ztrátu produkce plynoucí z problémů pracovní motivace si mohou spíše dovolit bohatší země.

(f) *Snadný přístup k dlouhodobým sociálním dávkám*, zvláště dávkám v nemoci a invaliditě a starobním důchodům, je velmi nákladný. Jádrem problému je za první kultura, která nepřikládala patřičný význam pracovní motivaci a za druhé ekonomický systém, ve kterém bylo běžné, že placení je problémem někoho třetího. Navíc, dávky sociálního pojištění byly obvykle financovány z příspěvků zaměstnavatelů, kteří byli všeobecně vystaveni jen měkkému rozpočtovému tlaku. Každý se

choval tak, jakoby na dávky platil někdo jiný. Neexistovaly tak důvody hlídat přiznávání nemocenských a invalidních dávek; velké skupiny pracovníků odcházejí dříve do důchodu než jiné skupiny, někdy i s vyšším důchodem, a dávka je často přiznávána bez testování výslužby. Vstřícnost týkající se dřívějšího odchodu do důchodu je asi důvodně oprávněná pro skupiny jako jsou horníci; je ale nevhodná pro jiné obvyklé příjemce jako jsou učitelé, pracovníci letectva, baletky apod., a je ještě nevhodnější, pokud takové skupiny mohou pobírat plné důchody, i když dále pracují víceméně na plný úvazek. Obdobně, alespoň v několika zemích, některé osoby pobírají invalidní důchody dokonce i tehdy, když stále pracují na původním místě (tj. bez jakékoli ztráty na výdělku). Z toho vyplývají problémy jako je velký počet invalidních a starobních důchodců, značné rozpočtové náklady a často také náklady ušlé produkce. Například v Polsku je z celkových výdajů sociálního pojištění jedna třetina poskytována na starobní důchody osob pod normální věkovou hranicí odchodu do důchodu. Podobné problémy existují ve všech ostatních zemích SVE.

Opatření sociální politiky

V krátkodobém výhledu zemí SVE mají peněžní dávky čtyři klíčové cíle:

- * *Výpomoc v chudobě*: systém dávek jako celek by měl chránit jednotlivce a rodiny před upadnutím do extrémní bíd (z prostorových důvodů zde neprobíráme hlavní otázky jako je definice hranice chudoby, příjmová jednotka a rozhodné období pro měření příjmu).
- * *Makroekonomická efektivnost*: náklady systému musí být slučitelné s rozpočtovými úvahami.
- * *Mikroekonomická efektivnost*: systém a jeho finance by měly minimalizovat podněty nepříznivé pro zdroje pracovních sil a zaměstnanost.
- * *Administrativní zvládnutelnost*: systém by měl umožňovat levnou a efektivní správu.

Výpomoc v chudobě má obrovskou důležitost ze tří důvodů: jejím cílem je spravedlnost; chrání politickou průchodnost reformního procesu; prostřednictvím peněžních dávek má rozhodující úlohu v uvolnění trhu práce pro jeho efektivní fungování. Výpomoc v chudobě v období akutní rozpočtové restrikce však vyžaduje úspory v oblastech, kde je přínos dávek k efektivnosti a spravedlnosti malý. Jinými slovy, dávky by měly být přesně cílené. Značného zlepšení v takovém nasměrování lze dosáhnout změnou struktury podnětů. Strategická opatření jsou:

(a) *Ochrana hranice chudoby*: jednou z cest k dosažení adekvátní výpomoci v chudobě je udržovat minimální hladinu dávek v nezaměstnanosti a sociálního pojištění na nebo nad hranici chudoby pro *jednotlivce* (nebo, je-li to důležité, snad i páru), který pobírá sociální výpomoc, jež zase by měla být založena na hranici chudoby pro *rodinu*. Minimální dávka (ač ne nezbytně dávka nad minimum) by měla být *plně* chráněna před cenovou inflací.

(b) *Financování fondů*: příspěvky sociálního pojištění by měly být rozděleny mezi pracovníky a zaměstnavatele a měly by figurovat jako explicitní srážka na výplatní pásce. Přestože teoreticky je význam rozdělení diskutabilní, dává taková politika

pracovníkům důležitý signál, jak se hradí přinejmenším část nákladů na dávky; tím bere iluzi, že platí někdo třetí.

Obecněji, sledující protržní výkyv kyvadla, je sociální pojištění s rozdělenými příspěvky důležitým mechanismem, jak pojištěním pokrýt selhání trhu mezi jiným na trzích s důchodovým a zdravotním pojištěním. Doplnkové soukromé penze jsou funkční v západní Evropě. V kontextu SVE živí individuální volbu a podporují rozvoj kapitálových trhů; mohou tím povzbudit soukromé spoření, ač to zdaleka není průkazné. Tvůrci politiky v zemích SVE by měli být varováni před potenciální léčkou, zvláště v krátkodobé perspektivě: soukromé penze vyžadují značnou regulaci, zvláště pokud rozpočtová omezení vylučují jejich vládní záruku; neposkytují významnější krátkodobé rozpočtové úspory; konečně, penzijní fondy jsou zranitelné nepředvídanými cenovými šoky, zvláště během rozsáhlé hospodářské restrukturalizace, kdy je značná pravděpodobnost vysoké inflace. Ze všech tří důvodů je nutná obezřetnost před rychlým zaváděním a rozsahem, který mají soukromé penze pokrýt. Podobná selhání trhu existují u zdravotního pojištění, podobné varování před nepatřičným optimismem je nutné (a) u rozsahu rozpočtových úspor² a (b) u rychlosti, se kterou lze soukromé instituce zapojit.

(c) *Struktura dávek v nezaměstnanosti*: trvání nároku na dávku by mělo být omezeno (např. na 12 měsíců)³ a - jak bylo uvedeno výše - minimální dávka by neměla být pod hranici chudoby pro jednotlivce, nýbrž nad ní, pokud to rozpočtová situace dovoluje. Na druhé straně poměr náhrad by neměl být tak vysoký, aby narušil nabídku pracovních sil nebo byl příliš velkým břemenem pro rozpočet. Toho lze dosáhnout vyplácením dávek ve výši podílu (řekněme 50 %) předchozího výdělku, ale s určením minima a maxima. Alternativně, avšak jen jako přechodné opatření, by mohlo být vyplácení stejných dávek na hranici chudoby nebo *lehce nad ní*. Má to výhodu přesného zacílení, redukováných nákladů a snadné administrace. Nevýhodou je, že se tím oslabuje spojení mezi příspěvkem a dávkou, což je mimo obvyklou praxi v západní Evropě.

(d) *Redukce počtu invalidních i starobních důchodců*: invalidní důchod by měl být vyplácen z důvodu ztráty schopnosti vydělávat, ale měl by být odebrán tam, kde je jednotlivec schopen pokračovat v práci bez újmy na příjmu. V případě starobních důchodů je krátkodobá politika, která maximalizuje rozpočtové úspory a respektuje politické tlaky, taková, že podrobuje důchody vyplácené osobám před obvyklou věkovou hranicí přísnému testování výdělku. Tím se neodstraňuje právo na předčasný odchod do důchodu ve skupinách, které ho již měly, ale odstraňuje se motivace tohoto práva zneužívat. Jestliže se důchody počítají přesně podle příspěvků (takže odchod do důchodu je možný dříve s nižší penzí nebo lze platit vyšší příspěvky v zájmu časného odchodu), testovat výdělek není třeba.

(e) *Redukce hladiny, od které jsou vypláceny rodinné přídatky*: Naivní je hledisko, podle kterého každá "univerzální" dávka jako jsou rodinné přídatky přiznávané bez

2) Výdaje na veřejné zdravotnictví činily v průměru ve státech OECD v roce 1987 okolo 75 % veškerých výdajů na zdravotnictví.

3) Jednotlivec/rodina by měly být subjektem sociální výpomoci v době pobírání dávek v nezaměstnanosti a po vyčerpání nároku na pojistné dávky.

testování příjmů je díky tomu špatně cílena. Takové tvrzení je nepravdivé, pokud charakteristické podmínky pro její přiznání (v tomto případě mít děti) jsou silně korelovány s chudobou. Empirickým faktem je, že rodiny s dětmi v SVE (jakož i jinde) jsou disproporcionálně zastoupeny mezi chudými (jak v Maďarsku, tak v Polsku dostávají rodiny chudších 50 % populace na rodinných přídavcích celkem dvakrát tolik než rodiny v horní polovině distribuce). Rodinné přídavky jsou proto dobře směřovány podle příjmu. Také směřování v rámci rodiny může být zlepšeno: dávky vyplácené matce pomáhají zvýšit status žen; nejen empirické doklady, ale zejména kauzální empirismus prokazuje, že platby matce zvyšují pravděpodobnost, že dávky budou vydány na děti.

Úroveň rodinných přídavků ve většině zemí SVE (Jugoslávie je výjimkou) je však podle standardu OECD vysoká: v Polsku činí 8 % průměrné mzdy na jedno dítě a v ČSFR je dokonce ještě vyšší. To značně zatěžuje rozpočet. Rodinné přídavky tohoto měřítka přebírají některé funkce, které by v tržní ekonomice měly vykonávat mzdy. Snahám o jejich zrušení by se však mělo z právě zmíněných důvodů odolávat. Politika by se měla zaměřit na relativní redukci rodinných přídavků vzhledem k průměrné mzdě, na jejich vyplácení matce a jejich doplňování peněžní podporou rodin vázanou na zkoumání příjmu.

(f) *Vypojení univerzální podpory příjmů*: zvláště pro Československo má univerzální podpora příjmů dva strategické problémy: není cílená a proto je nákladná; protože právě kvůli jejím vysokým nákladům se musí udržovat nízké dávky, podpora selhává, jde-li o zmírnění skutečné chudoby. Tyto zdroje by měly větší efekt, kdyby byly přelity do dávek jako je sociální výpomoc.

Závěr

Ukázali jsme, že je možné dosáhnout fungující a efektivní sociální záchranné sítě zhruba v rozmezí existujícího přidělu zdrojů. Politická opatření uvedená v hlavních rysech výše, mohou uvolnit úspory ve výši 2 - 3 % GNP a pomoci financovat rostoucí výdaje na dávky v nezaměstnanosti a sociální výpomoc. Popravdě řečeno, změny vyžadují politickou vůli. Existují však nejméně dva způsoby, jak mobilizovat pobídkové struktury nabízející politickou pomoc: sdílení příspěvků sociálního pojištění mezi zaměstnancem a zaměstnavatelem tvoří politickou protiváhu k tlakům na zvyšování důchodů a zavedení přísného testování výdělku u důchodů, aniž by bylo odstraněno právo na dřívější odchod do důchodu, odstraňuje motivaci k využívání tohoto práva.

Výpomoc v chudobě je klíčová v každé době, nejvíce však v období přechodu. Výše nastíněná opatření jsou návrhem, jak učinit efektivní výpomoc v chudobě slučitelnou s rozpočtovou restrikcí.

Přeložili Lumír Gatnar a Jiří Večerník

Literatura

- Atkinson, A. B., J. Micklewright (v tisku). "Unemployment compensation and labour market transitions: A critical review." *Journal of Economic Literature*.
- Barr, N. (v tisku). "Economic theory and the welfare state: A survey and interpretation." *Journal of Economic Literature*.
- Jackman, R., R. Layard, S. Nickell (v tisku). *Unemployment: Macroeconomic Performance and the Labour Market*. Oxford: Oxford University Press.

Sociální kontext konzumu alkoholických nápojů u pražských žen

LUDEK KUBIČKA

LADISLAV CSÉMY

JIŘÍ KOŽENÝ

Psychiatrické centrum

Kozí 4, 110 00 Praha 1

The social context of alcoholic beverage consumption in Prague women

Abstract: The social and socio-psychological context of alcohol consumption in urban women is analyzed on the basis of data from interviews with a probabilistic sample of 718 Prague women aged 20 to 49. A three-stage hierarchical model, including macrosocial (sociodemographic), microsocial, and attitudinal variables, is used to explain the variability of several consumption variables. In the hierarchical regression analyses, occupational category is the most important macrosocial variable (women working in non-manual and typically male occupations drink more than other women). Husband's (or nonmarital partner's) drinking frequency is the most significant microsocial variable. Among the attitudinal variables, acceptance of alcohol as social catalyst and as a necessity during meals appear as crucial contextual variables. About 8 % Prague women drink alcohol in a manner that is hazardous to their health (daily average 20 g or more).

Sociologický časopis, 1991, Vol. 27 (No. 5: 637-652)

Úvod

Naše práce je částečným výsledkem výzkumného programu zaměřeného na objasnění sociálního a psychologického kontextu konzumu alkoholických nápojů u dospělých osob. V rámci tohoto programu, zahájeného v roce 1982, jsou sledovány dva pravděpodobnostní výběry osob z populace hl. m. Prahy: muži narození 1950-1961 a ženy narozené 1938-1967. Jde o longitudinální projekt. U kohorty mužů bylo již provedeno dvojí šetření (1983/1984 a 1988/1989), u žen zatím jedno (1987/1988). Kromě toho bylo vyšetřeno několik souborů mužů a žen, kteří se dostali do kontaktu s pražským zdravotnickým systémem pro problémy spojené s konzumem alkoholu. Tyto speciální soubory jsou využívány ke studiu rizikových faktorů závažných forem abúzu alkoholu epidemiologickou metodou případové studie s kontrolní skupinou. Informace o dosavadních výsledcích projektu, který probíhá v mezinárodní spolupráci, jsou obsaženy v publikacích Kubička, Kožený, Duplinský, Pintová, Tyl [1988], Kubička, Kožený [1988], Kubička, Kožený, Roth [1990], Csémy, Kubička, Kožený [1991] a Kubička, Csémy, Kožený [1991].

Nynější práce je pokusem o sociologickou a sociálně psychologickou analýzu dat, získaných zatím jediným šetřením u pravděpodobnostního výběru

718 pražských žen, jež v době sběru dat (1987/1988) byly ve věku 20-49 let. Další šetření u této kohorty žen by mělo proběhnout v roce 1992.

Vzhledem k tomu, že studie konzumu alkoholu u žen byla součástí širšího programu zdravotnického (psychiatrického) výzkumu, měli autoři pochopitelnou snahu o objasnění kontextu těch forem požívání alkoholu, jež přivádějí ženy do zdravotnické a zejména psychiatrické péče. Základním teoretickým východiskem studie byl však názor, že tyto intervenci vyvolávající formy konzumu plynule navazují na konzumní chování v populaci více rozšířené. Usuzujeme, že k objasnění sociálního a psychologického kontextu extrémních forem konzumu je třeba zabývat se celým spektrem konzumního chování, jež se v dané populaci vyskytuje. Tento názor se sociologicky orientovanému čtenáři může zdát samozřejmostí, avšak v medicínském i laickém nazírání se běžně objevuje i názor opačný, předpokládající ostré rozčlenění populace na normální konzumenty a patologickou část populace stíženou alkoholismem. K takovému názoru přispěla mimo jiné velmi vlivná kniha *The Disease Concept of Alcoholism* [Jellinek 1960]. V posledních letech jej živí studie, poukazující na možné genetické faktory v etiologii abnormálních forem konzumu alkoholu [Goodwin 1987]. V sociologickém výzkumu úzu alkoholu se zmíněný názor odmítá, jak ukazuje nejnovější přehled literatury [Bucholz, Robinsová 1989]. U nás sociologickou problematiku úzu alkoholu přehledně zpracoval slovenský sociolog Bútora [1989].

Druhým základním teoretickým východiskem naší práce je názor předpokládající multifaktoriální genezi zdravotně či sociálně nežádoucích forem konzumu alkoholu. Tento předpoklad je v souladu se závěry čelných soudobých teoretiků sociologických [Skog 1985] i psychologických [Urban 1973], je však zpochybňován předním badatelem v oblasti genetiky [Goodwin 1984].

Při formulování hypotéz naší studie žen jsme rozlišili kontextuální proměnné makrosociální (sociodemografické), mikrosociální a postoje. Vycházíme z úvahy, že chování aktéra ve vztahu k alkoholu je ovlivňováno (1) konzumními normami sociodemografických vrstev, k nimž aktér přináleží, (2) konzumním chováním jiných jedinců, kteří mu jsou sociálně blízcí, (3) internalizovanými konzumními normami aktéra, tj. jeho postoji k funkcím alkoholického nápoje. Mezi našimi hypotézami byly též některé čistě psychologické (týkající se úlohy stresových faktorů a osobnosti). V této sociologické práci se o výsledcích vztahujících se k čistě psychologickým činitelům zmíníme jen okrajově.

Náš pokus o kontextuální výklad konzumního chování žen ve vztahu k alkoholu je tedy veden snahou o víceúrovňový výklad. Vzniká otázka, jaký model vztahů mezi uvažovanými výkladovými úrovněmi užít? Zvolili jsme model hierarchický, podle kterého makrosociální příslušnost aktéra podstatně ovlivňuje jeho volby sociálně blízkých osob, makro- a zejména mikrosociální prostředí aktéra působí na jeho konzumní postoje a ty pak (vedle přímých vlivů druhých aktérů) regulují jeho konzumní chování. Tento rámcový teoretický model nevylučuje působení opačným směrem, tj. vliv konzumního chování jedince na jeho postoje, vliv postojů na volbu sociálně blízkých osob, vliv sociálně blízkých osob na aktérovo sociodemografické zařazení. Předpokládáme však, že ovlivnění makrosociálního prostředí - mikrosociálního prostředí - postoje - chování je ve srovnání s opačnými

vlivy podstatnější a v našich analýzách se naznačeným opačným působením nezabýváme.

Z jakých specifických hypotéz jsme vycházeli? Pokud jde o sociodemografické proměnné, byla pro nás důležitou informací data, že jsme měli při zahájení studie o trendech v přijetích obyvatelů České republiky do ústavní psychiatrické péče s diagnózou závislosti na alkoholu či zneužívání alkoholu. V přepočtu na 100 000 žen 15-64 letých byl počet přijatých žen 13 v roce 1974, 23 v roce 1979 a 40 v roce 1984. Příslušná čísla pro muže jsou 153, 199, 200. (Poslední dostupné údaje za rok 1988 jsou 52 u žen a 246 u mužů.) Nárůst přijetí je výrazně strmější u žen. Tento trend by tedy podporoval hypotézu konvergence ženského konzumu vůči mužskému, hypotézu diskutovanou v literatuře [Ferrencová 1980, Fillmorová 1984, Johnsonová 1982]. Výrazně vyšší konzum alkoholických nápojů u mužů oproti ženám byl donedávna ve všech společnostech pravidlem. Údaje z řady zemí a shora uvedená čísla o přijetích do psychiatrické péče naznačují, že se rozdíl mezi mužským a ženským konzumem alkoholu v některých společnostech včetně české v posledních letech (či spíše desetiletích) snižují. Proč k tomu dochází? Nabízí se hypotéza, že konvergence ženského konzumu vůči mužskému je součástí širší sociální změny spočívající v sblížování sociálních rolí muže a ženy, změny označované někdy jako emancipace žen. Je-li tato hypotéza pravdivá, měly by alkoholické nápoje více než jiné ženy konzumovat ženy nejvíce pokročilé v zmíněném procesu emancipace. Z této úvahy vyplývají dvě specifické hypotézy: vyšší úroveň konzumu u žen ekonomicky aktivních oproti neaktivním a silnější konzum u žen v profesích tradičně mužských oproti ženám z profesí typicky ženských. Protože ženy s vyšší úrovní vzdělání, zejména ženy vysokoškolsky vzdělané, v procesu emancipace pokročily dále než ženy méně vzdělané, naše hypotéza nás vede k očekávání kladné korelace mezi úrovní vzdělání žen a jejich konzumem alkoholu. Obtížné je analyzovat úlohu věku, nemáme-li zatím k dispozici longitudinální data: nejsme schopni rozlišit vliv věku a ročníku narození. Naše hypotéza by spíše vedla k očekávání vyššího konzumu u mladších žen.

Z mikrosociálních proměnných jsme zvolili konzumní chování manžela (či nemanželského partnera) a nejbližší přítelkyně. Teoretický model nás vede k hypotéze, že konzumní chování ženy bude v dosti těsném vztahu k chování těchto snad nejdůležitějších reprezentantů jejího nejbližšího sociálního okolí.

Pokud jde o postoje ke konzumu alkoholických nápojů, vyšli jsme z dřívější práce [Kubička 1978], v níž byla popsána koncepce vícerozměrného zjišťování postojů ke konzumu. V nynější práci jsme se omezili na to, do jaké míry dotázané ženy akceptují čtyři funkce alkoholického nápoje, tj. funkci sociální (alkohol jako symbol a katalyzátor sociálního dění), funkci výživovou (alkoholický nápoj jako žádoucí doplněk přijímání pokrmů), funkci anxiolytickou (alkohol jako předpokládaný uklidňující prostředek) a funkci orgiastickou (požívání většího množství alkoholu k navození prožitku intoxikace). Předpokládáme, že všechny čtyři uvedené funkce alkoholického nápoje jsou definovány sociálně, že jsou součástí kultury pití v naší společnosti. V anglosaské literatuře se někdy v této souvislosti užívá termínu "use values". V návaznosti na dřívější práci [Kubička

1978] jsme předpokládali odlišně těsné vztahy jednotlivých postojů k různým ukazatelům konzumu. Studium těchto vztahů by mělo ukázat jaký význam naše ženy jednotlivým nápojům a formám konzumu přisuzují.

Zbývá stručně uvést volbu ukazatelů konzumního chování. Ve shodě s tradicí sociologického výzkumu úzu alkoholu, založenou Baconem [Bacon 1943], jsme rozlišovali frekvenci konzumu a obvyklou kvantitu konzumu při jednom posezení. Příslušné údaje se zjišťovaly zvláště pro pivo, víno a destiláty. Kromě frekvence a typické kvantity na posezení je dalším důležitým ukazatelem objem konzumu, tj. celková spotřeba za nějaký časový úsek. Objemové ukazatele se pak většinou převádějí na průměrnou denní spotřebu čistého alkoholu (důležitou z hlediska zdravotního ohrožení), což jsme učinili i my. Objemové ukazatele se často získávají násobením frekvence a obvyklé kvantity na posezení. V naší studii jsme dali přednost méně obvyklému přímému dotazování na objem spotřeby piva, vína a destilátů za týden (případně za delší časový úsek).

Údaje o spotřebě alkoholických nápojů získané dotazováním u konzumentů bývají zpochybňovány jako málo validní, zejména ze strany klinických pracovníků. Soudí se většinou, že skutečnou spotřebu podhodnocují. O této problematice existuje bohatá literatura. Vcelku z ní vyplývá, že k podhodnocení spotřeby v dotazníkových šetřeních většinou dochází, ale asi ne tak výrazně jak soudí klinici, kteří mají zkušenosti s extrémními případy konzumentů. Pro potřeby kontextuální analýzy, o níž nám jde, by podhodnocené údaje o spotřebě neměly mít fatální účinek, je-li oprávněný náš předpoklad, že ukazatele získané dotazováním jsou nějakou monotónní (i když asi ne lineární) funkcí skutečných veličin. Nejde nám totiž o odhady populačních rozložení skutečné spotřeby (např. o odhady populačních procent osob, jejichž spotřeba přesahuje nějakou kritickou hodnotu). Takové odhady jsou na základě dotazových šetření velice obtížné, nejsou však pro kontextuální analýzu nezbytné.

Metoda

Náš výběr 718 žen z pražské populace žen, narozených 1967-1938, je založen na centrálním registru obyvatelstva. Byl proveden jako pravděpodobnostní výběr stratifikovaný tak, aby věkové rozložení výběru odpovídalo rozložení populačnímu. Vlastní výběrové šetření jsme však omezili na ženy z velkoměstské zástavby hl. m. Prahy, tj. nezahrnuli jsme do výběru ženy bydlící v tzv. přidružených obcích (jako je např. Zbraslav, Vinoř aj.). Kritériem bylo, aby adresa ženy obsahovala Prahu jako název obce. Důvody pro toto omezení byly organizační i teoretické. Z hlediska organizace sběru dat nám šlo o dosažení co nejvyšší odezvy. Z hlediska teoretického jsme usuzovali, že ženy z přidružených obcí by představovaly nežádoucí zdroj heterogenity dat. Extrapolace získaných výsledků na jiné než pražské velkoměstské ženy je samozřejmě problematická. Jde-li však o odhady budoucích trendů, má naše omezení na velkoměstskou populaci i určitou výhodu vzhledem k předpokládané rostoucí urbanizaci ČR.

Sběr dat byl proveden metodou řízeného rozhovoru, nejčastěji v bytě tázané, výjimečně na pracovišti. Kromě toho ženy vyplnily tři písemné dotazníky, z nichž první se týkal postojů ke konzumu alkoholických nápojů, druhý pojetí sociální role

ženy a třetí byl určen k měření úzkosti a deprese. Anketa byla dotázaným vysvětlena jako výzkum životosprávy. (Byly skutečně kladeny otázky i z jiných oblastí než je konzum alkoholu.) Nábor dat provedl tým 29 tazatelek, jež měly až na jednu vysokoškolské vzdělání. Probíhal v době od října 1987 do června 1988. Bylo dosaženo 77 % odezvy (10 % žen odmítlo spolupráci, 4 % nebyla v době sběru v Praze, u 9 % šlo o jiný důvod neúčasti, nejčastěji o nemožnost najít ženu na dodané adrese či jinde v Praze.

Jak jsme se zmínili v úvodu, použitý postojový dotazník je určen ke zjišťování stupně přijetí čtyř funkcí alkoholického nápoje ze strany dotázané osoby. Jednotlivé položky dotazníku (pět pro sociální funkci a po čtyřech pro ostatní) mají formu bipolární pětibodové stupnice. Jako příklady lze uvést následující čtyři položky (vztahují se k sociální, výživové, anxiolytické a orgiastické funkci alkoholu.)

K přátelskému posezení se hodí nějaká sklenka

Maso se nejlépe zapíjí nějakým alkoholickým nápojem

Někdy je rozumné zapít starosti trochou alkoholu

Každý má právo se někdy opít

S přáteli lze docela dobře posedět bez pití

Maso se dá dobře zapíjet nealkoholickými nápoji

Zapomínat na starosti pomocí alkoholu je pošetilé

Opít se je vždycky chyba

Všechny čtyři škály mají přijatelnou reliabilitu a faktorová struktura dotazníku odpovídá předpokládaným čtyřem dimenzím. Nejde však o nekorelované škály.

Výsledky

Základní deskripce

V době sběru dat bylo v našem výběru pražských žen 24,4 % žen 20-29letých, 35,2 % žen 30-39letých a 40,4 % žen 40-49letých. Podle stupně dosaženého vzdělání mělo 7,5 % pouhé základní vzdělání, 18,1 % bylo vyučených, 6,1 % se střední školou bez maturity, 49,6 % se střední školou ukončenou maturitou a 18,7 % mělo ukončené vysokoškolské vzdělání. V celém souboru bylo 18,0 % žen ekonomicky činných v manuálních profesích, 67,3 % činných v nemanuálních profesích, 2,6 % studentek a 12,1 % ostatních (tj. 8,1 % žen na mateřské dovolené, 2,4 % žen v domácnosti, 1,4 % s plným invalidním důchodem a 0,3 % nezařaditelných). Vzhledem k definici cílové populace (20-49leté pražské ženy z velkoměstské zástavby) je obtížné posoudit, nakolik je náš výběr reprezentativní z hlediska uvedených sociodemografických charakteristik. Pravděpodobnostní technika výběru a jeho rozsah by měly k reprezentativitě vést. Víme bohužel, že osoby s extrémními formami konzumu alkoholu mají tendenci vyhýbat se dotazovým šetřením, i když se nezdá, že by to vedlo k závažným zkreslením.

Tabulka 1: Procentní rozložení dotázaných 718 žen podle frekvence konzumu alkoholu a obvyklé kvantity při jednom posezení (údaje za posledních 30 dnů před rozhovorem)

Frekvence konzumu	Obvyklá kvantita na posezení (v gramech alkoholu a dcl vína)							Σ_i
	0	5	10	20	30	40	>48	
	0	0,5	1	2	3	4	>5	
denně	0	2	4	1	1	1	2	10
3-4 krát týdně	0	1	2	2	1	1	2	10
1-2 krát týdně	0	4	5	5	3	4	6	28
1-2 krát měsíčně	0	3	7	11	4	6	8	39
nekonsumovala	14	0	0	0	0	0	0	14
Σ_j	14	10	18	19	10	11	19	100

Poznámka: V tabulce uvedené řádkové a sloupcové součty nejsou vždy rovný součtům tabelovaných procent vzhledem k zaokrouhlování.

Tabulka 1 shrnuje údaje dotázaných žen o frekvenci jejich konzumu alkoholických nápojů a obvyklé kvantitě při jednom posezení za posledních 30 dnů před rozhovorem. Jde o kontingenční tabulku druhého stupně třídění, v řádcích dle frekvence, ve sloupcích dle kvantity. Tabulka ignoruje druh nápoje, kvantita je brána dle obsahu alkoholu. V jednotlivých polích tabulky jsou procenta žen z celého souboru, jež uvedly danou frekvenci a kvantitu. Vidíme například, že 2 % žen uvedla denní konzum a zároveň obvyklou kvantitu odpovídající nejméně 48 gramům alkoholu, což je např. půl litru či více vína. Z okrajových součtů uvedených v tab. 1 lze vyčíst, kolik procent žen uvedlo denní konzum, konzum 3 až 4 krát za týden atd. Žen, jež údajně v posledních 30 dnech žádný alkohol nepily, je 14 %. K tomu je třeba dodat, že trvalou abstinenci během celých 12 měsíců před rozhovorem uvedly jen 3,1 % dotázaných. Součty sloupců (poslední řádek tab. 1) shrnují procenta žen celého souboru podle obvyklé kvantity alkoholu na posezení. Není bez zajímavosti, že 19 % žen uvádí jako svou obvyklou kvantitu na posezení množství, jež vede u ženy o hmotnosti 60 kg k dosažení nejméně jednopromilové krevní hladiny alkoholu, tedy alespoň k mírné opilosti. (Na otázku, co je pro dospělou ženu nadměrné množství vína na posezení, 47 % dotázaných uvádí litr vína či více. Vypít na posezení půl litru vína většina dotázaných za nadměrné nepovažuje.) Z hlediska zdravotního ohrožení je rozhodujícím faktorem průměrná denní spotřeba. Z tabulky 1 vyplývá, že zhruba 8 % žen mělo v posledním měsíci před sběrem dat průměrnou denní spotřebu 20 gramů alkoholu či vyšší. Tak vysoká průměrná denní spotřeba se u žen dle zavedených kritérií bere jako spotřeba zdravotně riziková. Z biologických důvodů je kritická hranice u žen podstatně nižší než u mužů.

Pro sociologickou analýzu je třeba přihlížet k druhu konzumovaného nápoje. Díváme-li se na požívání alkoholických nápojů jako na sociální chování, musíme vidět, že pití vína je něco jiného než pití piva a opět něco jiného jsou destiláty. Zjišťovali jsme frekvenci konzumu piva, vína a destilátů za 12 měsíců před rozhovorem a obvyklou kvantitu na posezení zvlášť pro každý druh nápoje. Pro

jejich obsáhlost uvedeme deskriptivní výsledky jen zcela stručně. Denní konzum piva uvedlo 10 % žen, konzum aspoň jednou za týden 45 %. Denní konzum vína uvedlo jen 1 % žen, konzum jednou za týden či častější 26 % a jednou za měsíc či častěji to bylo 70 % dotázaných. Jedno procento žen uvedlo denní konzum destilátů, 9 % žen konzum aspoň jednou za týden a 35 % žen pilo destiláty aspoň jednou za měsíc. V souboru 718 dotázaných žen bylo 5 žen (0,7 %), jež uvedly, že nikdy v životě nekonzumovaly alkoholické nápoje.

Kvantita na posezení je co do obsahu alkoholu nejmenší u piva, kde medián je 0,2 litru (asi 6 g alkoholu). U vína je medián 3 dcl (29 g alkoholu), u destilátů 0,075 litru (24 g alkoholu).

V následující kontextuální analýze byly pro některé výpočty údaje dotázaných o frekvenci konzumu převedeny na odhady počtu konzumních epizod za rok. Průměrná kvantita na posezení (u jedné dotázané) je průměrem jejích obvyklých kvantit piva, vína a destilátů v přepočtu na čistý líh (případně jen kvantit nápojů, jež pije). Roční objem spotřeby čistého alkoholu byl získán z údajů o objemu spotřeby jednotlivých nápojů a převeden na průměrnou denní spotřebu gramů alkoholu. Pokud se v analýzách s konzumními ukazateli zachází jako s kvantitativními proměnnými byla napřed provedena logaritmická transformace. Důvodem je aproximativně lognormální distribuce výchozích ukazatelů, známá z literatury. U frekvencí a průměrné denní spotřeby šlo o transformaci $\ln(x + 1)$.

Makrosociální kontext konzumu

Věk - Jde o proměnnou, jež má význam biologický, psychologický i sociální. Pro sociologickou analýzu považujeme za nejvhodnější třídit ženy našeho souboru podle příslušnosti k věkové dekádě, tj. na ženy 20-29leté, 30-39leté a 40-49leté. (Lidé se sami třídí na třicátníky, čtyřicátníky atd.) Výsledky analýzy vztahů konzumu k věku ukazují oprávněnost tohoto třídění: jde o vztahy nelineární. Pokud jde o frekvenci konzumu (bez ohledu na druh nápoje) nacházíme vysoce signifikantní rozdíly v procentu denních konzumentek, jichž jsou 4 % mezi 20-29letými, 15 % mezi 30-39letými a 12 % mezi 40-49letými. Tyto rozdíly jsou dány méně častým konzumem piva u nejmladších žen. Opačnou věkovou závislost nacházíme u kvantity na posezení: ženy mladší třiceti let pijí na posezení o něco více než ženy starší. Lineární komponenty věkových závislostí konzumu jsou vyjádřeny korelačními koeficienty v první řádce tab. 2. Ze dvou statisticky významných korelačních koeficientů je absolutně vzato vyšší záporná korelace mezi věkem a průměrnou kvantitou na posezení. Jde ovšem i tak o slabý vztah.

Vzdělání - Považujeme-li stupeň dosaženého vzdělání za kvantitativní proměnnou, dospíváme k lineárním závislostem konzumních ukazatelů na vzdělání tabelovaným v druhé řádce tab. 2. Z pěti hodnot jsou tři statisticky významné a všechny ukazují na kladnou korelaci mezi stupněm vzdělání a konzumním ukazatelem. Nejvyšší je korelace mezi stupněm vzdělání a frekvencí konzumu vína, se stupněm vzdělání koreluje kladně i průměrná denní spotřeba alkoholu. Nulová je korelace vzdělání s kvantitou na posezení. Je třeba vidět, že i u statisticky významných hodnot jde o velmi nízké korelace. Ve všech vzdělanostních vrstvách je

Tabulka 2: Korelace sociodemografických, mikrosociálních a postojových charakteristik pražských žen s ukazateli konzumu alkoholických nápojů (Pearsonův koeficient korelace).

	Počet konzumních epizod za poslední rok: $\ln(x+1)$			Průměrná kvantita gramů alkoholu na posezení ($\ln x$)	Průměrná denní spotřeba gramů lihu: $\ln(x+1)$	Denní průměr > 20 g ^b
	pivo	víno	destiláty			
Věk	0,120**	-0,058	0,002	-0,175***	0,031	-0,009
Stupeň vzdělání	0,047	0,172***	0,127***	0,005	0,125**	0,005
Socioprofesionální příslušnost ^a	0,078	0,215***	0,179***	0,085	0,156***	0,067
Maskulinita profese	0,049	0,153***	0,117***	0,044	0,142***	0,083*
Konzumní frekvence partnera	0,357***	0,158***	0,200***	-0,003	0,332***	0,166***
Konzumní frekvence přítelkyně	0,137***	0,218***	0,186***	0,112**	0,223***	0,196***
Konzumní kvantita partnera	0,078*	0,098*	0,125**	0,226***	0,193***	0,074
Konzumní kvantita přítelkyně	-0,015	0,112**	0,043	0,245***	0,106**	0,103**
Postoj k funkci alkoholu:						
sociální	0,198***	0,372***	0,274***	0,312***	0,410***	0,144***
výživové	0,515***	0,129***	0,163***	0,084*	0,423***	0,180***
anxiolytické	0,126**	0,185***	0,217***	0,233***	0,275***	0,154***
orgiastické	0,043	0,121**	0,129***	0,287***	0,185***	0,119***

^a) U této kvalitativní proměnné jsou tabelovány hodnoty korelačního poměru (η^2), jež nemohou být záporné.

^b) Jsou tabelovány koeficienty biseriální korelace.

* $P < 0,05$; ** $P < 0,01$; *** $P < 0,001$

zhruba stejné procento rizikových konzumentek s denní spotřebou 20 či více gramů alkoholu.

Socioprofesionální příslušnost - Nejvýraznější vztah opět nacházíme u frekvence konzumu vína. Ženy, jež pijí víno aspoň jednou týdně, je 37 % mezi studentkami, 29 % mezi nemanuálně pracujícími, 16 % mezi manuálně pracujícími a 14 % mezi ekonomicky neaktivními. Jednou za měsíc či častěji pije destiláty 53 % studentek, 40 % nemanuálně pracujících, 25 % manuálně pracujících a 23 % ekonomicky neaktivních žen. Socioprofesionální vrstvy se však neliší v procentu rizikových konzumentek (20 g a více denně). S ohledem na hypotézu (emancipace - konvergence) jsme profese dotázaných žen rozdělili do pěti tříd podle stupně jejich "maskulinity". Podkladem byly odpovědi dotázaných na otázku, do jaké míry v jejich profesi převažuje jedno či druhé pohlaví. Maskulinita profese (viz tab. 2) ve shodě s hypotézou koreluje kladně s frekvencí konzumu vína, destilátů a s průměrnou denní spotřebou. Je naznačen i kladný vztah k rizikové spotřebě. Pokud jde o profesní třídy dle Jednotné klasifikace zaměstnání [1978] nacházíme signifikantní rozdíly ve frekvenci konzumu vína a destilátů. Ve frekvenci konzumu vína vedou tvůrčí pracovníce vědy a výzkumu, následováni technickými pracovníci (třída 6). Frekvence konzumu destilátů je nejvyšší u technických pracovníků, za nimiž následují studentky. Třídy dle Jednotné klasifikace zaměstnání se pro sociologickou analýzu ovšem příliš nehodí. V podtřídách pak byly počty žen příliš malé. Je nicméně zajímavé, že ve všech konzumních ukazatelích všechny ostatní podtřídy bez konkurence předstihují pracovníci umění, jichž bylo v souboru devět.

Rodinný stav - U žádného ukazatele konzumu alkoholu nenacházíme statisticky významné rozdíly podle rodinného stavu žen. Mezi rozvedenými je nejvyšší procento žen se zdravotně rizikovou spotřebou, nejde však o statisticky signifikantní nález. Stojí za srovnání, že mezi rozvedenými ženami je výrazně nejvyšší procento silných kuřáček a uživatelů anxiolytik, což platí s vysokou statistickou významností.

Mikrosociální kontext konzumu

Vztah zvolených čtyř mikrosociálních proměnných k ukazatelům konzumu u žen shrnuje pátý až osmý řádek tab. 2. Je zajímavé, že korelace konzumu ženy s konzumem manžela (partnera) jsou zpravidla zhruba stejně vysoké jako korelace s konzumem nejbližší přítelkyně. Výjimkou je frekvence konzumu piva, jež má těsnější vztah ke konzumní frekvenci partnera, což se též obrátí ve vyšší korelaci průměrné denní spotřeby alkoholu. Mezi mikrosociální proměnné patří z hlediska sociologické analýzy též fyzická přitažlivost, kterou u všech dotázaných žen měly za úkol ohodnotit naše tazatelky na řadě pětibodových stupnic, týkajících se obličeje, postavy, pohybů atd. Podle instrukce měly tazatelky mít na mysli přitažlivost pro muže. Sumární skóre přitažlivosti má vysoce signifikantní kladné korelace s frekvencí konzumu vína ($r = 0,16$) a destilátů ($r = 0,15$). Tato (ovšem slabá) závislost zůstává statisticky významná, i když se kontroluje efekt sociodemografických proměnných.

Postojový kontext konzumu

Korelace postojových skóre s konzumním ukazateli jsou tabelovány v posledních čtyřech řádcích tab. 2. Jak jsme očekávali, pořadí velikosti korelačních koeficientů není u různých konzumních ukazatelů stejné. Pro sociologickou analýzu jsou zajímavé především korelace postojů s frekvencemi konzumu jednotlivých nápojů. Tyto korelace vypovídají o tom, jakou funkci u našich žen konzum jednotlivých nápojů plní, jaký význam pro ně má pití piva, vína a destilátů. Pivo je především nápojem k jídlu jak dokumentuje korelace 0,52 s postojem k výživové funkci. Víno má hlavně funkci sociální, jak naznačuje korelace 0,37. U konzumu destilátů je na prvním místě korelace s postojem k funkci sociální a na druhém místě korelace s postojem k anxiolytické funkci alkoholu. Kvantita na posezení koreluje zřetelně s oceňováním všech funkcí alkoholu kromě funkce výživové, na prvním místě s funkcí sociální.

Rozhovor s dotázanými ženami zahrnoval též otevřenou otázku "V čem byste viděla dobrou stránku alkoholických nápojů?" Obsahová analýza pokud možno doslovně zapsaných odpovědí ukázala, že jako první téma ženy uvádějí: žádná dobrá stránka není (20 %), jsou vhodné k uhašení žízně a k jídlu (27 %), vyvolávají dobrou náladu (17 %), usnadňují a obohacují společenský styk (13 %), pomáhají k uklidnění a uvolnění (13 %), mají příznivé zdravotní účinky (10 %). Je třeba si povšimnout, že 30 % žen na prvním místě své odpovědi oceňuje účinek alkoholu na psychiku. Uvedená procenta jsou pochopitelně vyšší započtou-li se i témata, jež ženy ve svých odpovědích uvádějí na dalších místech.

Hierarchická regresní analýza sociálního kontextu konzumu

Vycházejíce z teoretického hierarchického modelu nastíněného v úvodu, provedli jsme pro každý z uvažovaných konzumních ukazatelů třístupňovou hierarchickou regresní analýzu. Do regresní rovnice byly vždy nejprve zařazeny čtyři sociodemografické proměnné (bez ohledu na statistickou signifikanci příspěvků jednotlivých regresorů). Na druhém stupni hierarchie byly krokovým postupem přičleňovány statisticky významné prediktory mikrosociální ze čtyř možných. A konečně byly do rovnice krokově připojeny statisticky významně přispívající postojové proměnné. Výsledky jsou shrnuty v tab. 3. Jsou tabelovány hodnoty druhých mocnin koeficientů vícenásobné korelace (R^2) dosažené na jednotlivých stupních hierarchie, jakož i přírůstky R^2 . Tyto hodnoty lze interpretovat jako procenta vysvětleného rozptylu příslušného konzumního ukazatele, jestliže je násobíme stem. Přírůstky R^2 dovolují posouzení přínosů tří uvažovaných kategorií kontextových proměnných. Kromě toho tabulka uvádí normované regresní koeficienty pro proměnné zařazené do rovnice a to vždy pro rovnici toho stupně k němuž proměnná přináleží. Tyto hodnoty dovolují posouzení relativních příspěvků kontextových proměnných k predikci konzumního kritéria (se všemi omezeními, jež jsou na místě).

Pokud jde o makrosociální (sociodemografické) proměnné, bylo ve shodě s uvažovaným teoretickým modelem zapotřebí dosazovat do regresních rovnic ženské konzumní normy sociodemografických strat, k nimž dotazovaná přináleží. Zvolili jsme postup, který doporučuje Blalock [1984] pro tento typ analýzy,

Tabulka 3: Hierarchická regresní analýza závislosti konzumních ukazatelů na sociodemografických, mikrosociálních a postojových charakteristikách pražských žen. Tabelovány kromě R^2 hodnoty standardizovaných regresních koeficientů v rámci hierarchických stupňů.

	Počet konzumních epizod za poslední rok: $\ln(x+1)$			Průměrná kvantita gramů alkoholu na posezení ($\ln x$)	Průměrná denní spotřeba gramů lihu: $\ln(x+1)$	Denní průměr > 20 g ^b
	pivo	víno	destiláty			
Věková dekáda	0,113**	0,099**	0,032	0,157***	0,084*	0,000
Stupeň vzdělání	0,038	0,090*	0,099**	0,071	0,068	0,023
Socioprofesionální příslušnost	0,036	0,183***	0,147***	0,097**	0,111**	0,072
Maskulinita profese	0,045	0,121***	0,145***	0,068	0,122**	0,104**
R^2_1	0,021**	0,082***	0,068***	0,040***	0,053***	0,016*
Konzumní frekvence partnera	0,341***	0,137***	0,144***	-	0,256***	0,126***
Konzumní frekvence přítelkyně	-	0,154***	0,127***	-	0,130***	0,160***
Konzumní kvantita partnera	-	-	0,079*	0,168***	-	-
Konzumní kvantita přítelkyně	-	-	-	0,207***	-	-
R^2_2	0,135***	0,134***	0,129***	0,122***	0,178***	0,066***
$R^2_2 - R^2_1$	0,114***	0,052***	0,061***	0,082***	0,125***	0,050***
Postoj k funkci alkoholu:						
sociální	-	0,315***	0,155***	0,207***	0,228***	-
výživové	0,455***	-	-	-	0,276***	0,131***
anxiolytické	-	-	0,110**	-	-	-
orgiastické	-	-	-	0,154***	-	0,101**
R^2_3	0,333***	0,225***	0,180***	0,202***	0,344***	0,096***
$R^2_3 - R^2_2$	0,198***	0,091***	0,051***	0,080***	0,166***	0,030***

^{b)} Jsou tabelovány koeficienty biseřálové korelace.

* $P < 0,05$; ** $P < 0,01$; *** $P < 0,001$

tj. nahradili jsme původní číselné kódy makrosociálních proměnných průměry příslušných konzumních ukazatelů vypočtenými vždy pro každé sociodemografické stratum. Tak např. místo věku jsme do rovnic dosazovali průměry konzumních ukazatelů pro 20-29, 30-39 a 40-49leté ženy. Tento postup nám též umožnil zařadit do regresní rovnice kvalitativní proměnnou socioprofesi příslušnosti jako jedinou proměnnou. Uvedený teoreticky odůvodněný postup vede k tomu, že u všech makrosociálních proměnných jsou regresní koeficienty kladné. Při interpretaci výsledků to může být matoucí jen pokud jde o vztah věku ke kvantitě na posezení. Z tab. 2 totiž víme, že lineární závislost kvantity na věku je záporná.

Z výsledků v tab. 3 vidíme, že makrosociální kontext má různou váhu podle druhu nápoje. Sociodemografická příslušnost ovlivňuje nejvíce frekvenci konzumu vína, na druhém místě frekvenci konzumu destilátů a nepatrně frekvenci konzumu piva, kde se uplatňuje pouze věk. U kvantity na posezení má největší relativní váhu věková dekáda (ženy mladší třiceti let pijí na posezení nejvíce), sociodemografické zařazení však vcelku vysvětluje kvantitu na posezení jen málo. O něco výraznější význam má makrosociální prostředí ženy pro její průměrnou denní spotřebu alkoholu. V příslušné regresní rovnici má největší váhu maskulinita profese, následovaná socioprofesi příslušností (spotřeba roste s maskulinitou profese, je relativně vysoká u žen ekonomicky aktivních v nemanuálních profesích). Poslední sloupec tab. 3 shrnuje výsledky regresní analýzy pro dichotomickou proměnnou rizikové spotřeby (denní spotřeba pod 20 g = 0, denní spotřeba 20 g a více = 1). Užití lineární regresní analýzy pro tento případ je diskutabilní postup, výsledek je třeba interpretovat spíše jako deskriptivní. Provedli jsme proto též logistickou regresi. Jak je z tab. 3 zřejmé, makrosociální kontext má jen hraniční význam pro vysvětlení variability rizikové spotřeby. V logistické regresi je bez statistického významu.

Mikrosociální kontext konzumu vykazuje při současné kontrole efektu prostředí makrosociálního statisticky vysoce významný přínos k vysvětlení všech konzumních ukazatelů. Tento přínos je numericky nejvyšší u průměrné denní spotřeby (12,5 %), následuje frekvence konzumu piva, kde přídatných 11,4 % jde zcela na vrub konzumní frekvence partnera. U vína a destilátů se kromě konzumní frekvence partnera uplatňuje též konzumní chování přítelkyně. Totéž lze říci o průměrné denní spotřebě a také o zdravotně rizikové spotřebě.

Přiřadíme-li do regresní rovnice k makro- a mikrosociálním proměnným signifikantně přispívající postojové proměnné, vysvětlené procento rozptylu konzumních ukazatelů se zvýší s vysokou statistickou významností u všech konzumních kritérií. Největší zvýšení nastává u frekvence konzumu piva (o 19,8 % rozptylu kritéria), a to výlučně přiřazením postoje k výživové funkci alkoholických nápojů. K vysvětlení frekvence konzumu vína významně přispívá jen postoj k sociální funkci alkoholu, u destilátů kromě ocenění sociální funkce též přijetí anxiolytické funkce alkoholu. K predikci rizikového konzumu přispívají postoje k výživové a orgiastické funkci, v logistické regresi jsou to postoje k výživové a anxiolytické funkci. (Dodejme, že postoje k orgiastické a anxiolytické funkci alkoholu jsou zřetelně zkorelovány.)

Diskuse a závěry

Jak jsme se zmínili v úvodu, naše šetření kontextu konzumu alkoholu u žen zahrnovalo též některé čistě psychologické proměnné. Měly nám umožnit, abychom posoudili, nakolik je pro naše ženy platná psychologická teorie konzumu alkoholu, jež se označuje jako teorie redukce tenze. Tato teorie tvrdí, že lidé konzumují alkohol, aby dosáhli snížení své tenze či úzkosti, a dále to, že alkohol skutečně tenzi (úzkost) snižuje. Teorie je běžně zastávána v psychiatrických kruzích, byla však řadou autorů zpochybněna [Cappell, Greeleyová 1987]. Nehodláme se v této práci teorií redukce tenze podrobněji zabývat. Pro srovnání s výsledky, jež jsme zde uvedli, však stojí za zmínku, že námi použité ukazatele úzkosti, deprese a partnerské nespokojenosti vykazaly téměř nulové korelace s ukazateli konzumu alkoholu. Tento nálezný je v ostrém kontrastu s výraznými korelacemi, jež úzkost, deprese a partnerská nespokojenost mají se spotřebou anxiolytik. Vyplyvá z toho, že alkohol má pro naše ženy převážně jinou funkci než anxiolytickou.

Viděli jsme, že v práci užití kontextové proměnné - makrosociální, mikrosociální a postojové - jsou v úhrnu schopny vysvětlit až třetinu rozptylu některých konzumních ukazatelů. Jestliže by se to zdálo být málo, je třeba si uvědomit, že zvolené kontextové proměnné jsou jen (jak věříme reprezentativní) selekcí teoreticky možných proměnných. Kromě toho jsme nevyhodnocovali žádné interakční efekty. Navíc je třeba uvážít, že všechna užitá měření jsou zatížena náhodnými chybami, jež hodnoty vztahových měr snižují. (Zatímco případné systematické chyby je mohou zvyšovat.) Vcelku se však zdá být oprávněný závěr, že sociální kontext konzumu alkoholu u žen vysvětluje značnou část jeho variability. Srovnáváme-li podíly sociodemografického, mikrosociálního a postojového kontextu, je třeba na prvním místě upozornit na význam makrosociálního kontextu pro variabilitu ve frekvenci konzumu vína u našich žen. S jistou nadsázkou by se dalo říci, že konzumem či nekonzumem vína ženy manifestují svou sociodemografickou identitu. Pivo je naproti tomu nápojem, který nezná sociodemografických hranic (alespoň ne u pražských žen), frekvence jeho konzumu je u žen zřejmě dána tím, jak často pivo konzumuje partner a tím, do jaké míry žena v pivu spatřuje nezbytný doplněk jídla. Destiláty se podobají vínu v tom, že frekvence jejich konzumu je opět zřetelně závislá na sociodemografickém postavení ženy. Stejně jako víno je častěji pijí ženy vzdělanější, ženy ekonomicky aktivní v nemanuálních zaměstnáních, ženy s maskulinní profesí. Podíváme-li se na průměrnou denní spotřebu alkoholu bez ohledu na druh nápoje - základní ukazatel z hlediska zdravotního - i zde nacházíme nezanedbatelný podíl makrosociálního prostředí ženy, tj. 5,3 % vysvětleného rozptylu. Více ovšem vysvětluje mikrosociální prostředí ženy (přidatných 12,5 %) a ještě více její postoje ke konzumu (dalších 16,6 %). Je třeba si uvědomit, že průměrná denní spotřeba alkoholu je především ukazatelem biologickým, není primárně charakteristikou chování jako je tomu u konzumních frekvencí.

Naše hypotéza, že vzrůst konzumu alkoholu u našich žen je součástí širšího sociálního procesu přibližování sociální role ženy k roli muže, nachází ve výsledcích podporu. Svědčí pro to kladné korelace konzumních ukazatelů se

vzděláním žen, s maskulinitou jejich profese a vyšší konzum ekonomicky aktivních žen oproti neaktivním.

Do jaké míry mohou předložené výsledky přispět k objasnění kontextu zdravotně rizikových forem konzumu alkoholu u žen? Na první pohled se zdá, že ne mnoho. V souboru nebyl dostatečně velký počet rizikově konzumujících žen potřebný pro podrobnější analýzu. (Pokud by se výběr nestratifikoval dle spotřeby musel by pro takovou analýzu být řádově pět až desetkrát větší.) K otázce zdravotně rizikového konzumu však podle našeho názoru přispívají i jiné naše výsledky, zejména ty, jež se týkají kontextu průměrné denní spotřeby. Z tab. 2 vidíme, že s průměrnou denní spotřebou alkoholu statisticky významně korelují tři ze čtyř sociodemografických proměnných, všechny mikrosociální proměnné a všechny postoje. Regresní analýza vysvětluje 34,4 % rozptylu průměrné denní spotřeby. Domníváme se, že každý z faktorů, který je zastoupen v příslušné regresní rovnici, posunuje ženy směrem k vyšší spotřebě. Je to ekonomická aktivita, práce v nemanuálním zaměstnání, vstup do tradičně mužské profese, vysoká konzumní frekvence blízkého sociálního okolí, postoj vyžadující přítomnost alkoholu pro plný sociální život a pro správné stolování. Při kumulaci těchto faktorů, a jsou-li přítomny některé charakteristiky osobnostní či biologické, může pak snadno dojít k překročení rizikové hranice. Je to závěr, jímž se pro populaci našich velkoměstských žen pokoušíme konkretizovat závěr studie Skogovy: "... a heavy drinker is a person who combines a large number of constitutional and environmental predisposing factors which tend to increase drinking. Each separate factor in itself may not induce heavy drinking. However, the existence of many factors operating in the same direction... produces heavy drinking..." [Skog 1985].

Společnost ovšem má kontrolní systémy, jež mají nadměrně konzumujícího aktéra přivést k modálním formám konzumu alkoholu nebo z něho učinit abstinenta. K jejichž výraznější aktivaci dochází však většinou až když se postižený jedinec stal na alkoholu biologicky závislým a tudíž těžko přístupným ovlivnění. V oblasti prevence zdravotně a sociálně škodlivých forem konzumu alkoholu naše společnost úspěšná není, ať jde o muže či ženy. Doufáme, že některé ze zde uvedených výsledků by mohly být v preventivní činnosti nápomocné.

Literatura

- Bacon, S. D. 1943. "Sociology and the problems of alcohol: Foundations for a sociological study of drinking behavior." *Quarterly Journal of Studies on Alcohol* 4: 402-455.
- Blalock, H. M. 1984. "Contextual effects models: Theoretical and methodological issues." *Annual Review of Sociology* 10: 353-372.
- Bucholz, K. K., L. N. Robins 1989. "Sociological research on alcohol use, problems, and policy." *Annual Review of Sociology* 15: 163-186.
- Bútorá, M. 1989. *Mne sa to nemôže stať. Sociologické kapitoly z alkoholizmu*. Martin: Osveta.
- Capell, Greeley 1987.
- Csémy, L., L. Kubička, J. Kožený 1991. "Epidemiologická analýza rizikových faktorů závislosti na alkoholu a abúzu alkoholu u velkoměstských žen." *Protialkoholický obzor* 26: 11-20.

- Ferrenc, R. G. 1980. "Sex differences in the prevalence of problem drinking." In *Alcohol and Drug Problems in Women: Research Advances in Alcohol and Drug Problems*, Volume 5: 69-124, ed. by O. J. Kalant. New York: Plenum Press.
- Fillmore, K. M. 1984. "When angels fall: Women's drinking as cultural preoccupation and as reality." In *Alcohol Problems in Women. Antecedents, Consequences, and Intervention*, ed. by S. C. Wilksnack, L. Beckman. New York: The Guilford Press.
- Goodwin, D. W. 1984. "Speculations on the cause(s) of alcoholism." *Journal of Clinical Psychiatry* 45: 491-493.
- Goodwin, D. W. 1987. "Genetic influences in alcoholism." *Advances of Internal Medicine* 32: 283-298.
- Jednotná klasifikace zaměstnání. 1978. Praha: Statistické a evidenční vydavatelství tiskopisů.
- Jellinek, E. M. 1960. *The Disease Concept of Alcoholism*. New Haven: College and University Press.
- Johnson, P. B. 1982. "Sex differences, women's roles and alcohol use: preliminary national data." *Journal of Social Issues* 38: 93-116.
- Kubička, L. 1978. "Postoje k funkcím alkoholu jako prediktory konzumace u mladých lidí." (předběžné sdělení) *Protialkoholický obzor* 13: 129-136.
- Kubička, L., L. Csémy, J. Kožený 1991. "Risk factors of alcohol misuse in Czech women: Are there four types of female alcoholism?" *International Journal of the Addictions* (v tisku).
- Kubička, L., J. Kožený 1988. "Psychosocial variables related to quantity of alcohol consumed at a single session by young Czech males." *British Journal of Addiction* 83: 1163-1168.
- Kubička, L., J. Kožený, J. Duplinský, M. Pintová, J. Tyl 1988. "Psychosociální kontext konzumu alkoholu u mladých mužů." In edice *Zprávy* 88: 1-96. Praha: Výzkumný ústav psychiatrický.
- Kubička, L., J. Kožený, Z. Roth 1990. "Alcohol abuse and its psychosocial correlates in sons of alcoholics as young men and in the general population of young men in Prague." *Journal of Studies on Alcohol* 51: 49-58.
- Skog, O. 1985. "The collectivity of drinking cultures: a theory of the distribution of alcohol consumption." *British Journal of Addiction* 80: 83-99.
- Urban, E. 1973. *Toxikomanie*. Praha: Avicenum.

Summary

The paper analyses data obtained from Wave 1 of a longitudinal study of Czech women's drinking. The data were collected by in-person interviews in 1987/1988 with a probabilistic sample of 718 Prague women aged 20-49. Descriptive results are summarized in the paper but the main emphasis is on a contextual analysis of drinking. The analyses are based on a theoretical cross-level model postulating a hierarchy of variables explaining drinking behavior, namely sociodemographic variables, microsocial variables (drinking behavior of significant others), and attitudes of actors toward four functions of alcohol - defined as social, nutritional, anxiolytical, and orgiastic. In a series of hierarchical regression analyses, the dependent variables were the drinking frequencies of beer, wine, and spirits, usual quantity per occasion, average daily intake of alcohol and the dichotomous variable of drinking hazardous to health. (There were 8 % hazardous drinkers in the sample, defined as women with daily average alcohol intake of 20 grams or more.) The four sociodemographic variables (age, educational level, employment status, and masculinity of occupation) explain 2 to 8 % of the variance of the drinking measures, wine drinking frequency being more closely related to sociodemographic background than other drinking measures. Employed women drink more frequently than those not employed, especially if they work in non-manual professions.

Masculinity of profession as well as higher educational level is associated with more frequent drinking. Women under 30 tend to drink larger quantities per occasion than older women. The results support the hypothesis postulating higher drinking levels in women whose social roles approach those traditionally characteristic for men. Additional 5 to 12 % of the variance of drinking measures are explained by the microsocial variables, the drinking behavior of the husbands (partners) and close female friends of the interviewed women. Women's beer drinking reflects the beer drinking frequency of their husbands, but the drinking of wine and spirits also is significantly related to the drinking behavior of the woman's best female friend. Individual attitudes about the four functions of alcohol explain additional 5 to 20 % of the variance of the consumption measures. Beer drinking frequency is related to the appreciation of the nutritional function of alcohol, wine drinking frequency to a high evaluation of the social function of alcohol, and the frequency of spirits drinking is associated with attitudes toward the social and anxiolytic functions of alcohol. The quantity per occasion is best predicted by attitudes about the social and orgiastic functions of alcohol.

Chronická nemoc jako součást rodinného dění

JIŘÍ KABELE

Fakulta sociálních věd UK

Chronic illness as a part of family dynamics

Abstract: Chronic illness become a major social problem because of the fast pace of civilization changes and "partial" success of biomedical approach to care and treatment. The patient and his/her family has the crucial strategic role in this care because they can practically guarantee the duration and consistence of care. Social sciences have not offered an acceptable concept of illness with a complicated course and treatment, which should fulfill these two conditions: a) it shows chronic illness as part of the individual life, family dynamics and community, b) it describes the feedback impacts of the individual life and family events on the illness dynamics. The proposed concept of chronic illness differentiates its three basic time dimensions: time of illness course (illness trajectory), time of illness crises and time of everyday illness management and coping. Because similar dimensions can be distinguished in the family dynamics, we can follow up everyday illness management and coping as one agenda of everyday family life. We can investigate illness relapses and accumulations of disease difficulties as intervening items of family crises succession and the illness trajectory as a part of patient individual life course and family history.

Sociologický časopis, 1991, Vol. 27 (No. 5: 653-665)

Zdravotní péči proměňovaly až do nedávna především inovace, s nimiž přicházel hygienicky, epidemiologicky, farmaceuticky a biomedicínsky orientovaný výzkum. Lidstvo získalo rozsáhlou kontrolu nad etiologickými zdroji vybraných onemocnění. Mnohé nemoci dřívější doby přestaly být problémem, protože se našla pro ně účinná preventivní opatření anebo se objevila jejich cenově dostupná etiologická léčba. Úspěchy akutní a preventivní medicíny byly ovšem do značné míry vyvažovány rozsáhlým nárůstem problémů s chronickými nemocemi. Tento nárůst je projevem vysokého tempa industrializace a civilizačních proměn (znečišťování životního prostředí a "nezdravý" stresující život společnosti), ale také výsledkem jen "částečného" úspěchu medicíny (zvýšení prevalence chronických nemocí stárí v důsledku prodloužení života, soudobá zdravotní péče jako etiologický zdroj chronických onemocnění, biomedicínská léčba psychosomatických onemocnění atd.). Chronické onemocnění je - jak se pokusím ukázat - časoprostorově nevydělitelné z rodinného dění a života obce. Je souhrnem špatně řešitelných problémů, v každém individuálním případě proto představuje jedinečný exemplář. Chronické onemocnění tvarují stejné nebo podobné bio-psycho-sociální mechanismy, avšak v závislosti na výchozím stavu, na sledu intervenujících vlivů a schopnosti pacienta a rodiny vypořádávat se s problémy nemoci. Pacient a jeho rodina mají při zvládání problémů chronického onemocnění speciální strategické postavení, jedině oni se mohou stát skutečnými ručiteli dlouhodobosti a soustavnosti péče.

Při léčení chronických a život ohrožujících nemocí se v posledních dvaceti letech začaly významně prosazovat nové zdroje inovací, bio-psycho-sociálně orientovaný a společenskovědní výzkum spolu se svépomocnými aktivitami

pacientů a jejich rodin. Společným mottem těchto odborných i laických snah je demokratizace a humanizace péče o chronicky nemocné a jejich rodiny. Takový přístup mobilizuje skryté zdroje pacientů, umocňuje účinky biomedicínské léčby a mění celkovou kulturu zdravotní péče. V našem prostředí všechny tyto demokratizační a humanizační snahy však narážely na rigiditu zdravotnického systému způsobovanou potlačením ekonomického rozměru zdravotní péče a veřejné kontroly. Vedle přirozených bariér daných tuhostí biomedicínskému paradigmatu a tradičním zdravotnickým paternalismem u nás retardačně působila inkompetence lékařů a vedoucích pracovníků zdravotnických zařízení, kteří se solidárně bránili nárokům, které byly v systému nezvládnutelné pro svou přílišnou "sociální" složitost a ekonomickou náročnost.

Nemoc chápáná v biomedicínských termínech (dále choroba)¹ za normálních okolností tvoří v mysli lékaře figuru na schematickém pozadí neúplné rekonstrukce historie pacientových a rodinných snah o zvládnutí nemoci. Situace se mění, jestliže pacient a rodina zcela nesplňují lékařova očekávání týkající se spolupráce, tj. nejsou ochotni či schopni jeho doporučení plnit anebo k nim vyjadřují svou nedůvěru. Lékaři zpravidla pak celý problém psychologizují. Mohou za to nepříznivé osobnostní rysy pacienta nebo lidí z jeho okolí. Lékař musí podstatnější měrou zakusit svou bezmoc ve vedení léčby, aby došlo k výměně figury a pozadí a nahlédl dění v rodině pacienta jako podstatný moment ve vývoji onemocnění. Pacient si pak nese nálepku "casus socialis", lékař si vyžádá intervence sociální pracovníce nebo klinického psychologa, jejichž možnosti účinného zásahu bývají také omezené.

Nikdo z lékařů tedy jistě nepopírá, že chronická nemoc je součástí rodinného dění, většina z nich je dokonce ochotna uznat, že je to nosné téma pro seriózní vědecké bádání. Nicméně si souhlasně myslí, že vědění v této oblasti je nevyvinuté a v zásadě nemůže konkurovat s jejich tradovaným věděním, které se zakládá na klinických zkušenostech a má podobu velkého instrumentáře schémat a scénářů sdílených v podobě příběhů. Nejvíce lékaři ovšem podceňují možnosti intervencí. Nepřipouští si, že by mohly být integrální součástí péče o chronicky nemocného a jeho rodinu, která by se zakládala na týmové spolupráci s klinickým psychologem nebo sociologem. Jejich intervence považují za důležité jen jako paliativní appendix své léčby.

Popisovaná skepse je hluboce zakořeněna v dnes již tradičním biomedicínském pojetí choroby. Překonána může být jenom tehdy, jestliže společenské vědy budou schopny nabídnout konceptualizaci nemoci jako součásti individuálního života a rodinného dění. Lékařům se bude tato konceptualizace jevit jako smysluplná teprve tehdy, až zahrne též klinicky ověřitelný výklad zpětnovazebného působení rodinného dění a individuálního zvládnutí nemoci na dynamiku choroby.

V sociologii soupeří dva základní přístupy k nemoci a zdraví: strukturálně funkcionalistický a symbolicko-interakcionistický. První z nich, zjednodušeně

¹) V textu se držím anglického rozlišení mezi "disease" a "illness", které u nás bývá překládáno termíny "choroba" a "nemoc".

řečeno, je doktoro-centrický, druhý spíše paciento-centrický. Žádný z nich však nebere příliš v potaz rodinu. Toto konstatování není v mých očích ovšem principiální výtkou vůči těmto přístupům. Chápu potřebu určitého zjednodušení situace, při němž vyniknou modelované sociologické souvislosti. Ostatně ve svých úvahách, které do značné míry pomíjejí roli lékaře, ze symbolicko-interakcionistického přístupu také vycházím.

[Conrad 1987] ve svém přehledu o výzkumech zkušenosti nemocných pojmenovává tři směry sociologického zkoumání vztahu chronického onemocnění a rodinného života: výzkum dopadů chronického onemocnění na rodinný život, výzkum poskytování péče nemocnému rodinou a nakonec výzkum percepce pacienta rodinou a rodiny pacienta. Všechny uváděné směry bádání mají co dělat s naším tématem, kterému neschází ani tak důležitější empirické poznatky jako určitý konceptuální rámec, do něhož by se daly jednotlivé poznatky zasazovat.

Můj pokus o vytvoření konceptuálního rámce zvoleného tématu staví na kompatibilních popisech chronického onemocnění a rodinného dění, které právě umožňují zahrnutí chronického onemocnění do života rodiny. Pro naše úvahy má klíčový význam postulát symbolických interakcionistů [např. Fabrega 1974], že choroba a sociální chování, které ji doprovází, spolu "nesouvisí ani logicky, ani příčinně nějakým determinovaným způsobem". K tomuto závěru symboličtí interakcionisté dospěli, když sledovali, jak nemocný definuje a ohodnocuje odchylky od stavu zdraví v interakci s druhými, jaké zdroje spolu s nimi mobilizuje, aby se s touto odchylkou nějak vyroval. V tomto pojetí "zrodu" nemocného se klade důraz na emergentní a interakční povahu příznaků (symboličtí interakcionisté rozlišují mezi viditelnými a taktilními projevy onemocnění, znaky nemoci, a příznaky chápány jako pociťované projevy onemocnění) a na interpretativní, hodnotící a konstruktivní povahu pacientovy odpovědi spoluurčovanou situačními kontexty jeho každodenního života.

Nemoc je v této teorii nazírána jako kombinace fyzické reality, sociálního hodnocení a odpovědi, jako taková je sociální skutečností. Příznaky se stávají sociálními fakty ve smyslu Thomasově, jestliže [Alonzo 1984: 501]:

- a) upoutávají pozornost svou intenzitou přesahující práh nesnesitelné nepohody (vnitřní míru tvoří naše tělesná očekávání jako analogon Garfinkelových očekávání v pozadí [Garfinkel 1967: 37], anebo se ohlásí vizuálními či taktilními projevy,
- b) jedinec zakouší omezení své výkonnosti,
- c) citlivost jedince se zvýší zdravotním vzděláváním nebo screeningovým programem,
- d) odborník nebo laik jednotlivce upozorní na příznaky,
- e) jedinec provádí činnosti, které zvyšují pravděpodobnost výskytu příznaků.

Chronická onemocnění mají ovšem svébytné vlastnosti. Vyšší citlivost vůči projevům onemocnění vyvolávají i potenciální okamžité zisky a anticipační úzkosti. Hrozba okamžitých ztrát a anticipační úzkost ovšem může působit i opačným směrem, může v rámci popírání práh citlivosti snižovat. Většina uváděných činitelů

nepůsobí výhradně jen na nemocného, ale zasahuje i jemu blízké osoby a jejich prostřednictvím vstupují do jeho světa. Nejružnější formy manipulace a sugesce mohou sekundárně zvyšovat citlivost postiženého.

U chronických onemocnění podstatně důležitější roli sehrávají situace každodenního života i vztahy mezi nemocným a jemu blízkými osobami. Abych tuto tézi blíže objasnil, budu pracovat s "ideálním typem" chronického onemocnění, který v sobě zahrnuje podstatné rysy různých nemocí. Vyloučil jsem z úvah tzv. život ohrožující nemoci (např. AIDS nebo maligní nádorová onemocnění)², protože zde nepříznivý vývoj onemocnění poměrně rychle končí smrtí.

Chronická onemocnění představují třídu nemocí, kde naděje na spontánní uzdravení je pro určitou skupinu pacientů malá a kde lékařská věda nemůže nabídnout účinnou léčbu odstraňující příčiny choroby. Dostupná je zpravidla značná paleta relativně účinných léčebných postupů zaměřených na předcházení obtíží onemocnění jakož i na jejich zvládnutí v akutním stavu. Léčba kromě medikamentózní terapie zpravidla zahrnuje i řadu doporučení a zákazů, které se týkají fyzického života, zaměstnání, životního stylu. Pacient a jeho rodina si musí tento léčebný režim osvojit a přizpůsobit se mu. [Alonzo 1984: 505], ale též [Corbin a Strauss 1987: 250] a další autoři považují vůbec přizpůsobení (akomodaci či adjustaci) za základní módus zvládnutí (coping) chronické nemoci. Akcentují aktivní roli pacienta a rozlišují dvě úrovně přizpůsobení: akomodaci na "řízení" (management) nemoci a biografickou akomodaci. V druhém případě mají [Corbin a Strauss 1987: 250] na mysli akce a opatření, které zabezpečují, že životopis nemocného má ucelený tvar a význam ve vztahu k fázím a nespojitostem, které nemoc vtiskává životu pacienta. Jeho život se nevyčerpává jenom tím, že je nemocný. Jen v určitých úsecích života totiž onemocnění vstupuje do popředí a zastíňuje ostatní stránky jeho pobývání ve světě.

Dlouhodobost chronického onemocnění a jeho nevy léčitelnost způsobuje, že na "řízení" nemoci a ostatní péče se musí podílet vedle profesionálů, lékařů, sester a rehabilitačních pracovníků i sám pacient a jeho rodina. Jejich úloha coby laiků se podstatně mění podle role, kterou pacient v rodině zaujímá. Jiná je, jedná-li se o dítě, matku nebo otce.

U chronických onemocnění s ohledem na jejich dlouhodobost můžeme zpravidla smysluplně rozlišovat tři odlišné časové vrstvy či dimenze:

a) čas průběhu onemocnění

(Většina problematických chronických onemocnění má svou trajektorii, kterou charakterizují změny zasahující identitu nemocného i formy jeho závislosti na odborných i laických pečovateli ch).

b) čas střídání krizí onemocnění (kumulací obtíží nebo relapsů) s obdobími remisí

²) Ohrožení života a vysoká intenzita utrpení vynášejí do popředí v prožitcích existenciálních pocity. Protože se toto tvrzení netýká jenom pacienta, ale i jemu blízkých osob, musíme ohrožení života a utrpení chápat jako svébytný formotvorný činitel v sociální světe pacienta.

(Chronické onemocnění je zpravidla poznamenáno častými exacerbacemi a relapsy, které mohou a nemusí být předvídatelné, mohou a nemusí představovat změnu v trajektorii onemocnění).

c) čas každodenního zvládání projevů a obtíží onemocnění

(Chronické onemocnění má permanentní ráz, i když nemocný právě nepociťuje žádné obtíže. Musí monitorovat projevy onemocnění, dodržovat každodenní preventivní léčebná opatření, vyhýbá se hrozivým situacím a kompenzuje nevýhody spojené s onemocněním).

V rodinném dění snadno můžeme identifikovat obdobné navrstvení časových dimenzí:

a) čas provázání individuálních životních běhů členů rodiny s rodinným během,

b) čas střídání "normálního" stavu rodiny s krizemi

(Tyto krize mohou přivodit přechod k jiné podobě "normálního" stavu anebo také nemusí).

c) čas každodenního rodinného dění

(Zabezpečování chodu domácnosti, řešení aktuálních problémů rodiny a jejich členů, urovnávání střetů zájmů a uspokojování individuálních okamžitých potřeb).

Tato strukturální podobnost nám umožňuje pojmenovávat souvislosti mezi chronickou nemocí a rodinným děním. Každodenní zvládání projevů a obtíží nemoci představuje agendu v každodenním rodinném dění. Relapsy onemocnění a období kumulace obtíží, spoluutvářejí povahu rodinných krizí a konečně průběh onemocnění formuje individuální životní dráhy členů rodiny i celý rodinný běh. Jak se tato integrace chronického onemocnění do rodinného dění prosazuje, za jakých okolností lze hovořit o bon- anebo maladaptaci, která přispívá k patogenezi či salutogenezi choroby, jsou otázky jimž věnujeme následující úvahy.

Čas každodenního dění jako svébytná sociální realita je konstruována v rámci kontaktů tváří v tvář, které zahrnují fyzickou interakci i verbální komunikaci (vyjednávání a sdílení životopisných vyprávění). Metody, které lidé užívají při konstruování této reality nejpřesvědčivěji popisuje [Garfinkel 1967: 37]. Výsledkem sedimentu rodinných zkušeností je apriorní znalost faktů rodinného života, která představuje svébytný portrét rodinného společenství. Tento portrét má charakter sebesplňující předpovědi, která se uskutečňuje pomocí motivované ochoty respektovat očekávání v pozadí sdílená členy rodiny. Jen tak se jeví rodinné dění jako přirozené, samozřejmé i morálně kodifikované. Pochybování o "daných" definicích situací a jejich významech je zpravidla sankcionováno. Zvláštní status mají situace definované jako problém, protože u nich je třeba vyjednávat o cestách řešení a dostupných zdrojích. Očekávání v pozadí ovšem přesně nevymezují, co lidé "zde a nyní" dělají. Spíše představují nevyslovené předběžné dohody na rodinných principech koordinace postupů. V určitých situacích je možné prostřednictvím vyjednávání zahrnout do úvah i další podmínky, které ve světle praktických okolností přicházejí v potaz. Jednání tedy spočívá v tvořivém převedení přítomných okolností pod pravidla předběžně uznávaných závazků, která

jsou internalizována jako očekávání v pozadí. Tato transformace ovšem často bývá, jak už jsme naznačili předmětem rodinného vyjednávání. Chronická nemoc svým dlouhodobým průběhem vyvolává sedimentaci zkušeností, a proto se v rodině formují specifická, nemoci se týkající očekávání v pozadí.

Chronické onemocnění ovlivňuje život svých obětí stále, i v tom čase, kdy nemocný nemá akutní obtíže. Tento stav představuje alespoň co do množství času nejcharakterističtější situaci chronicky nemocného, a proto právě jí budeme nejdříve věnovat pozornost. Začneme tím, že se tělesné pocity a znaky přeznačují na akutní obtíže onemocnění. Uplatňují se zde již dříve popsané principy - přesáhnutí prahu snesitelné nepohody, zakoušení omezeného výkonu, zvýšená citlivost vyvolaná situací či intervencí zvnějšku. U mnohých chronických nemocí zrod příznaků nemoci představuje proces. První projevy ohlašující, že se něco děje, se většinou příliš neliší od projevů jiných méně významných onemocnění anebo tělesných pocitů provázejících změnu nálad a únavu. Sledování vzniku příznaků a jejich laického "diferenciálně diagnostického" posouzení se účastní i členové pacientovi rodiny. Vyjednávají se o tom, zda se jedná o projevy pacientova chronického onemocnění nebo něčeho jiného a jestliže ano, zda se jedná o projevy, z nichž se mohou vyvinout obtíže anebo ne. V této situaci se střetávají pohledu zevnitř a zvenku a v obou případech mohou být deviované. Sklon přehánět první projevy může být posilován stejným sklonem anebo naráží na sklon je podceňovat. Tyto deviace mohou mít často základ v neschopnosti diferencovat mezi příznaky. Uvědomíme-li si, že první projevy a příznaky mohou být simulovány a že jsou snadno sugescí ovlivnitelné, musí nám být zřejmé, že tato zpravidla ne zcela uvědomovaná "hra" vzájemných vlivů mezi pacienty a členy rodiny může značně přispívat k rozvoji příznaků onemocnění.

Uvažovat musíme, jak jsem již dříve konstatoval, i situační bilanci okamžitých zisků a ztrát, která působí na takové uznání příznaku za akutní obtíže. Ač to zní na první pohled paradoxně, často okamžité zisky mohou převážit nad ztrátami. Toto tvrzení se netýká jenom nemocného, který tak nejčastěji získává "omluvenku" pro jím zanedbané závazky. Získávají a ztrácejí i osoby blízké nemocnému. Z mikropohledu tyto zisky (v literatuře bývají označovány jako druhotné) i ztráty mají velmi roztočivou podobu a často se mohou úzce vázat na osobní charakteristiky jednajících (úzkost, sklon k hysterii, dominantnost apod.) a konstelace rodinných vztahů (upoutávání anebo odvádění pozornosti, stavění se do příznivého světla, potrestání apod.). Jedná se tu o jevy, které jsou nápadné např. u astmatu, ale určitě mohou být zobecněny pro většinu jiných chronických onemocnění.

První projevy onemocnění, jsou-li jako takové rozpoznány, musí být také ohodnoceny podle toho, jakou je jim třeba věnovat pozornost. To je jistě otázka posouditelná jen "zevnitř" samotným nemocným. O to zapeklitějším předmětem sporu se mohou stát v rodině a to tím spíše, že první a často praktickou strategií pacienta je snaha udržet projevy ve stavu, kdy si zaslouží jen postranní pozornost. [Alonzo 1984: 502] v souvislosti s každodenními nemocemi nazývá tuto strategii sebeovládáním (containment). Tato strategie staví ovšem nemocného, jestliže se projevy stupňují, do další rozhodovací situace, od kdy je nutné věnovat projevům již

pozornost a změnit povahu své angažovanosti v přítomném dění. I takovéto sebeovládání bývá zpravidla vyjednáváno s blízkými osobami, aby nemocný získal sociální oporu a dílčí úlevy.

Předmětem sedimentace zkušeností je i rodinné chápání hrozivých situací, tj. situací, které zvyšují pravděpodobnost výskytu obtíží. Také zde mohou vznikat výrazné odlišnosti mezi pacientem a ostatními členy rodiny. Přitom ani jedna strana nemusí zachovávat rozumnou míru; buď okruh hrozivých situací zužují anebo jej naopak neoprávněně rozšiřují. Důvody pro to mohou být již zakotveny v rodinných rolích. Při sestavování seznamu hrozivých situací nehrají roli jen schopnosti bilancovat dřívější zkušenosti, osobnostní rysy členů rodiny a jejich vztahové konstelace, ale též názory lékaře a laické i odborné "teorie" načerpané z nejrůznějších zdrojů informací. Jedná se tu zpravidla o velmi komplexní jev, který výrazně ovlivňuje podíl nemocného na rodinném i mimorodinném dění. Chronická onemocnění, u nichž se do seznamu snadno dostávají "stressové" situace, např. chronická migréna, astma a další představují charakteristickou skupinu, protože zde integrace s rodinným děním bývá velmi silná. Rodina zde vystupuje jako zdroj zátěží i jako prostředí, které podstatnou měrou zvládání zátěží umožňuje.

Některé z hrozivých situací v seznamu mohou být nevyhnutelnou součástí rodinného dění, jiným by se rodina mohla vyhnout, kdyby toho byla schopna. Ještě jiným se rodina systematicky vyhýbá, ale někteří její členové, často včetně pacienta, se mohou cítit trvale ochuzeni. Např. jistě nadprůměrné procento rodin astmatiků touží mít psa, snad právě proto, že je to nemožné. Nejčastěji je ovšem na pacientovi, aby se doma i mimo domov hrozivým situacím vyhýbal. Od snahy ke schopnosti bývá ovšem ještě daleko. Probírání prohřešků, které mohou, ale také nemusí, být příkře penalizovány akutními obtížemi, se pak stává důležitou součástí každodenního rodinného dění.

Chronické onemocnění mívá za následek částečnou ztrátu či snížení určitých schopností. Nemocný proto bývá z některých rodinných i mimorodinných akcí vyloučen. I zde ovšem hraje překvapivě velkou roli to, jak sám nemocný hodnotí své schopnosti, jak je hodnotí rodinní příslušníci a jaké představy mají o jeho schopnostech lékaři, vrstevníci a kolegové. Přeceňování schopností anebo naopak jejich podceňování průběh nemoci zhoršuje. V prvním případě se pacient dostává do příliš náročných situací, v nichž může snadno selhávat, v druhém případě je naopak zbytečně vylučován z některých aktivit a zvyšuje se jeho sociální izolace. Taková sociální izolace nemocného v rodině i mimo ni je do určité míry přirozenou s ohledem na jeho handicap. Většinou sekundárně způsobuje i zvýšenou sociální izolaci celé rodiny, proto velmi záleží na tom, jak je tento sociální handicap nesen nemocným a jeho rodinou a co rodina dělá, aby jej zmenšovala.

Jinou formou sociálního handicapu je stigmatizace chronickou chorobou. Mezi ztrátou schopností a stigmatem je úzká souvislost. Je dána tím, že stigma [Goffman 1963] vytváří předsudky o schopnostech poznamenaných a naopak prokazatelná nemocí způsobená neschopnost bývá často generalizována a předsudečně spojena s nějakými osobnostními rysy. Proto je jen přirozené, že stigma se wpisuje do rodinného dění velmi podobným způsobem jako ztráta

schopnosti, i když nebývá zpravidla založeno na vzájemné percepci členů rodiny (nemocný nebývá poznamenán v očích svých blízkých osob). O to obtížnější je pro něj nést důsledky předsudků cizích osob, které nemají skutečný základ v nemoci.

Každodenní agendou rodinného dění je i provádění preventivní léčby. Ta kromě braní léků může zahrnovat i složitější úkony, jako např. rehabilitační cvičení, dietu apod. Tato preventivní opatření pacienta často více trápí než samotná nemoc, která je třeba již delší dobu zklidněná. Preventivní terapie podle nároku na čas, prostor a spolupráci s ostatními rodinnými příslušníky více či méně zasahuje do každodenního rodinného dění. Často rodinní příslušníci bdí nad pacientem, aby dodržoval preventivní léčebný režim a tato snaha kontrolovat nemocného může být trvalým zdrojem střetů. Úlevy a úpravy léčby jsou zpravidla také vyjednávány v rodině. Situace může být i opačná. Nemocný nemůže počítat v této věci s oporou rodiny. Úkony, které provádí, mohou být předmětem úsměšků. Rodinná dramata a akce vytvářejí překážky k tomu, aby zvládl jakýkoli režim v jeho léčbě. Již na úrovni preventivní léčby se tedy otevírá dilema ochoty respektovat lékařská doporučení (compliance) a seberegulace [Conrad 1987: 13], o němž budeme hovořit v souvislosti s léčbou akutních obtíží.

Každodenní rodinné dění je chronickou nemocí zároveň naplňováno a zároveň zevně svíráno. Mnohé se nesmí a nebo nejde. Snadno se pak zapomíná, že mnohé jde a také se smí. Rodiny, které dokáží tímto příznivým směrem orientovat své snahy, zpravidla také dokáží s nemocí úspěšně bojovat. Naopak rodiny, které jsou chyceny do "pasti" omezení, které nemoc staví životu, a které nedokáží nemoc v každodenním životě opouzdřit - kolem nemoci se rozehrávají "manévry a střety", které mají již jen částečně co společného se zvládáním nemoci - tyto rodiny se s nemocí "zaplétají". Hovořím o tomto problému právě zde, protože již v úrovni každodennosti, kdy ještě ani vlastně není třeba řešit akutní obtíže nemoci, je položen základ tohoto "zapletení" a právě proto se stává pro rodinu i nemocného neproniknutelným.

Spolu s uznáním projevů onemocnění za akutní obtíže, chronicky nemocný začíná být skutečným nemocným. Léčí se nebo je léčen, a to zpravidla nejprve doma. Postupy léčby se liší dosti podstatně podle diagnóz jednotlivých nemocí. Nicméně v rodině jsou již osvojené, a proto rodinné dění přechází na jiný režim, který respektuje nároky na péči o nemocného. Často přitom dochází k dočasným posunům rolí při zabezpečování chodu domácnosti. Rodina spolu s nemocným vyhodnocují efekt léčby. Rodinná percepce situace, rodinné zdroje a společně vyvinuté rutinní postupy zvládání obtíží chronického onemocnění pak velkou měrou spoluurčují, při jakém stavu pacienta je vyhledána odborná pomoc.

Vysoký stupeň závislosti chronicky nemocného na odborně poskytované péči bývá často způsoben selháváním rodiny při domácí léčbě akutních nemocí. Tento jev bývá často vysvětlován právě neochotou nemocného a jeho rodiny dodržovat lékařova doporučení. Takové vysvětlení má jistě své racionální jádro neboť tomu nasvědčují rozbory jednání pacienta a rodiny při vzniku obtíží. Modernější postupy [Conrad 1987: 13] ovšem dospívají k pohledu, který více respektuje úlohu pacienta a jeho rodiny při regulaci léčby. Dotvoření a přizpůsobení lékařských doporučení rodinné situaci, jehož součástí je i experimentování (systém pokus - omyl), je zde

nazíráno jako důležitý nástroj získání kontroly nad nemocí. Tuto práci nemůže udělat nikdo jiný než pacient sám a jeho rodina. Modifikace doporučení a vlastní objevy efektivních postupů mohou být pro pacienta příznivé i nepříznivé, ale jsou v každém případě přirozenou součástí zvládání nemoci. Bez nich by pravděpodobně žádná chronická nemoc ani nemohla být lékařem úspěšně léčena. Riziko svévolného upravování navrhnutého léčebného režimu pod vlivem neodborných doporučení a přesvědčení může lékař snižovat jedině tím, že doopravdy respektuje aktivní podíl nemocného a jeho rodiny na formování léčebného režimu. Především s nimi ale musí opravdově komunikovat.

Čas rodinných krizí a relapsů onemocnění

Při popisu rodinného zvládání exacerbací chronického onemocnění jsme již využili Hillova, [Hill 1949] McCubbinova a Pattersonova [McCubbin, Patterson 1983: 26] modelu rodinné krize. Zde o povaze postupů zvládání krize rozhodují: zdroj obtíží, jeho rodinná percepce a rodinné zdroje. U exacerbací onemocnění ovšem v pravém smyslu nemůžeme hovořit o krizích, protože navozují dočasnou změnu rodinného režimu, který je již z dřívějška osvojen a je rutinně prováděn. Skutečné krize představují takové úseky rodinného dění, kdy se řeší problémy, které rodina není schopna zvládat za pomoci dříve vyvinutého repertoáru rutinních postupů. Buď dochází k její dezorganizaci anebo se rodina mění. Tyto krize mohou být i skryté očím vnějšího pozorovatele, ale v každém případě sehrávají důležitou roli ve vývoji rodiny, neboť představují zdroj jejích proměn v odpovědi na vnitřní či vnější podněty. Krize nicméně představují zkoušky rodinné soudržnosti a schopnosti se pružně měnit. Proto znamenají rizikové etapy v společném životě rodiny.

Chronická nemoc se na nespojitém procesu proměn rodiny téměř vždy významně podílí. Velké krize onemocnění představují krize rodiny. Dále snadno můžeme pozorovat spékání (pile up) krizí, o němž hovoří McCubbin a Patterson [McCubbin, Patterson 1983: 26]. V našem případě se jedná o jevy současného výskytu krize onemocnění s jinými krizemi rodiny, které se pak navzájem umocňují co do svého účinku na rodinné dění a chorobu. Relativně známý jev z psychosomatické literatury je substituce rodinné krize krizí nemoci, která je pak svérázným řešením původních problémů. "Rychlý" sled krizí chronického onemocnění může sám o sobě podstatně vyčerpat rodinné zdroje. Může způsobit dezorganizaci rodiny, izolovat ji od světa. Tím ji učiní zranitelnější pro jiné krize. Z praxe známe případy, kdy vyřešení krize onemocnění představovalo spouštěč například manželské krize. Jindy chronická nemoc vytváří pseudokonstanty rodinných vztahů, které zužují manévrovací prostor rodiny při řešení krizí.

Nedá se ovšem jednoznačně říci, že chronická nemoc na této úrovni působí jen nepříznivě. Krize onemocnění se mohou pro rodinu stát příležitostí pro osvojení příznivé rodinné filozofie a určitých komunikačních zásad, které naopak zdroje rodiny obohacují a zvyšují její schopnost zvládat obtíže a krize. Nicméně je třeba konstatovat, že moderní rodiny 20. století nejsou příliš odolné vůči krizím a nemohou snadno se dezorganizují a rozpadají. Chronicky nemocný pak ztrácí své

chtěli být a možnostmi, které skutečně mají. Vzniká nebezpečí, že jejich biografie (chápaná jako symbolická konstrukce nad jejich životními příběhy) ztratí svůj určitý směr a cíl (telos) a tím i svůj tvar. Životopisy chronicky nemocných a často i jejich rodinných podporovatelů musí být proto opakovaně rekonstruovány⁵. Jejich výchozí životní paradigmata i to, co bývá nazýváno "rodinnou filozofií" se musí vyvíjet, aby se obnovil směr a cíl jejich životů. Do jaké míry zde nemocný a jeho rodina uspějí, určuje zásadně obsah jejich společného života pro futuro. Ztrácí-li někdo z rodiny povědomí o smyslu a cíli svého života, je tím zasažena rodina jako celek. Dostává se jakoby do stínu, je izolována od životodárných paprsků naděje. Abych však svůj referát nekončil tak pesimisticky, narativní porozumění životním ztrátám [Ricoeur 1984; Kabele 1989], je-li umocňováno opravdovým zájmem blízkých osob, je velmi mocný nástroj pro obnovování lidskému snažení nezbytných úběžníků. V lidovém podání i klinické praxi se tato skutečnost jeví jako léčivý účinek času. Právě chápání chronického onemocnění jako součásti rodinného dění však ukazuje, že na tento blahodárný vliv času se jako odborníci můžeme bez špatného svědomí "spoléhat" jen za určitých okolností: jestliže jsme pacienta a jeho rodinu získali pro společné hledání a osvojování postupů, které posilují přirozené hojivé procesy, probíhající v rodině chronicky nemocného pacienta spontánně.

Literatura

- Alan, J. a kol. 1989. "Východiska a perspektivy rodinné politiky." *Informační týdeník FÚTI* 43: 3-36.
- Alonzo, A. A. 1984. "An illness behavior paradigm: a conceptual exploration of a situational-adaptation perspective." *Social Science Medicine* 19: 499-510.
- Conrad, P. 1987. "The experience of illness: recent and new directions." *Research in the Sociology of Health Care* 6: 1-31.
- Corbin, J., A. L. Strauss 1987. "Accompaniments of chronic illness: changes in body, self, biography and biographical time." *Research in the Sociology of Health Care* 6: 249-281.
- Elder, G. H. 1977. "Family history and the life course." *Journal of Family History* 2: 279-304.
- Elder, G. H. 1987. "Families and lives: some developments in life-course studies." *Journal of Family History* 12: 179-199.
- Fabrega, J. H. 1974. *Disease and social behavior: an interdisciplinary perspective*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Garfinkel, H. 1967. *Studies in ethnomethodology*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Goffman, E. 1963. *The stigma*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Hareven, T. 1986. "Historical changes in the family and the life course: implications for child development." *Human development* 29: 1971-1980.
- Hill, R. 1949. *Family under stress*. New York: Harper.
- Kabele, J. 1989. "Konstruování sociální reality a životopisné vyprávění." In *Bulletin VÚSRP*, Vol. 5: 3-23. Praha: VÚSRP.
- McCubbin, H. I., J. M. Patterson 1983. "The family stress process: the double ABCX model of family adjustment and adaptation." In *Advances and development in family stress theory and research*, ed. by H. McCubbin, M. Sussman, J. Patterson. New York: Haworth.

⁵) Toto hledání tvaru a cíle se uskutečňuje nejčastěji převypravováním životních příběhů ve společenství blízkých osob [Williams 1984].

Ricouer, P. 1984. *Time and Narrative*. Chicago: Chicago University Press.

Rogers, R. H. 1973. *Family interaction and transaction: the developmental approach*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.

Williams, G. 1984. "The geneses of chronic illness: narrative reconstruction." *Sociology of Health and Illness* 6: 175-200.

Summary

Chronic illness become a major social problem thanks to the busy pace of civilization changes and only partial success of a biomedical approach to care and treatment. The patient and his/her family play a crucial strategic role in his/her care which is centered on the prevention of and the coping with acute exacerbations (etiological treatment is not available) because there are only the practical guarantees of the length and consistence of care. The patient and his/her family have to adjust their lives to chronic illness. They must be able to manage the illness and coordinate their life courses to integrate the illness into them, but not to make it their leitmotiv.

Medical skepticism about research results and therapeutic techniques of clinical psychologists and sociologists forms a barrier to interdisciplinary communication and shared care. This skepticism is partly legitimated by the absence of an acceptable concept of illness with a complicated course and treatment, which would fulfil these two conditions:

- a) it shows chronic illness as part of individual life, family dynamics and community,
- b) it describes the feedback impacts of individual life and family events on the illness dynamics.

The proposed concept of chronic illness is based on the differentiation of three time dimensions:

Time	Illness dynamics	Family dynamics
Everyday	Illness management, coping with acute disorders	Household and management of everyday problems
Sequences	Relapses and remissions of crises	Family crises
Biographical	Illness trajectory	Coordination of life courses + family history

Everyday illness management and coping is both the agenda of family dynamics (preventive care, coping with acute disorders) and the field for negotiations (the recognition of risks, illness symptom monitoring, the evaluation of abilities and achievement). It forms, because of its long duration the sedimentation of specialized experience and illness-relevant background expectations, which can worsen disease (wrong procedures, unwillingness to cooperate with the doctor, dependence on superstitions and false hopes etc.).

Repetated remissions and periods of exacerbations interweaves significantly with the sequence of family crises. We can differentiate between "pile-ups" of crises and their substitutions - a family crisis is solved by the illness of one family member or, conversely, the end of an illness triggers a family crisis.

The illness trajectory is a regular part of the life course not only of the patient but also other members of his/her family. It makes their repertoire of choices during normative and accidental life events narrower and reminiscent of past centuries. However, their referent group is the "healthy" consumer-oriented family of the 20th century.

Zasedání Výzkumného výboru pro sociální stratifikaci ISA v Praze

Ve dnech 18. - 22. 6. 1991 se v Praze konalo zasedání Výzkumného výboru pro sociální stratifikaci ISA (dále jen výbor). Přípravy a organizace zasedání se ujal Sociologický ústav ČSAV a Ústav sociálně politických věd FSV UK. Praha se stala kandidátem na jedno z pravidelných zasedání tohoto prestižního výboru již v roce 1987 - tehdy s cílem pomoci československé sociologii oživit zdušený výzkum sociální stratifikace. Od té doby se však mnohé změnilo, přičemž to, že pražské zasedání se počtem účastníků zařadilo mezi dvě největší zasedání tohoto výboru od jeho založení (registrovalo se 85 účastníků, z toho 82 ze zahraničí), potvrdilo nejen mezinárodní atraktivitu Prahy, ale i význam připsovaný výzkumu současných sociálních změn v zemích střední a východní Evropy.

Hlavním tématem pražského zasedání byly *Nerovnosti v historické a komparativní perspektivě*. K volbě tohoto tématu vedly dva důvody. Výbor se v posledním desetiletí výrazně orientoval na komparativní studia nerovností a sociální mobility a některé z rozsáhlých projektů již dospěly do stádia syntézy a zobecnění výsledků (např. CASMIN). Pořadatelé chtěli poskytnout dostatek prostoru právě pro diskusi k těmto projektům. Současně nastalo období, kdy do mezinárodních komparativních projektů mohou bez překážek vstupovat téměř všechny východoevropské země. Jedním z cílů zasedání tedy bylo stimulovat jak komparace uvnitř bývalého východního bloku, tak zapojování zemí z tohoto bloku do širších srovnání. Jejich smyslem je alespoň ex post identifikovat hlavní rysy sociální stratifikace, jež po sobě zanechaly totalitní režimy, a zachytit základní tendence ve vývoji stratifikačních systémů těchto zemí během tzv. "post-komunistické transformace".

Úvodní zasedání *Třídní struktura a sociální hierarchie jako alternativní konceptuální kontexty pro studium sociální mobility* bylo reakcí na zřetelný růst napětí mezi protago-

nisty projektu CASMIN (Comparative Analysis of Mobility in Industrial Nations), kteří ve svých analýzách položili důraz na mobilitní vzorce typické spíše pro třídní seskupení (R. Erikson a J. Goldthorpe) a reprezentanty výzkumu kladoucími důraz na vertikální a "hierarchii" sociálních pozic (R. M. Hauser a M. Hout). Zatímco první dospěli aplikací topologických a asymetrických statistických modelů k závěru, že mobilitní režimy industriálních zemí se od sebe navzájem neliší a že jsou téměř nehybné, druzí v důsledku aplikace jiných klasifikací (jdoucích do většího detailu) hierarchických a symetrických modelů našli určitou signifikantní varianci, a to jak mezi zeměmi, tak v čase. Tento spor byl zahájen již na madridském zasedání výboru a byl všeobecně chápán jako metodologický spor, resp. jako metodologická kritika postupu aplikovaného v projektu CASMIN. Tento spor však obnažil hlubší problém, tj. zda ve výzkumu sociální stratifikace existuje "prostor" pro analýzu tříd a třídních nerovností, a to bez ohledu na to, jak je definujeme. Zdá se, že tradice stratifikačního výzkumu opírající se spíše o statusové a prestižní hierarchie nezapustila v Evropě tak silné kořeny jako v Americe a že zde vyrostla poněkud odlišná "škola" stratifikačního výzkumu, opírající se o koncept tříd, mezi kterými (pokud jde o mobilitní šance) nemusí nutně dominovat pouze vztahy vertikálního uspořádání, nýbrž celá řada dalších forem, které nemusí nutně s hierarchií splývat (Erikson a Goldthorpe zavádějí do analýzy vedle hierarchie takové faktory mezigenerační kontinuity jako "dědičnost", "sektor" a "afinitu", které se pro různé třídy liší).

V zájmu uvolnění rostoucího napětí a samozřejmě i vzhledem k aktuálnosti tématu pro stratifikační výzkum v Československu, byla uspořádána panelová diskuse mezi protagonisty uvedeného sporu. Debata sice často dosahovala bodu varu, ale citlivé vedení K. U. Mayerem (Německo) a ochota diskutujících nalézt východisko přispěly k tomu,

že hroty sporu se otupily a že zavládl pocit, že "třídní" a "hierarchický" přístup k analýze sociální mobility mají společný cíl: identifikovat hlavní zdroje přetrvávajících nerovností v moderních industriálních společnostech. Nakonec se ukázalo, že jakožto alternativní přístupy se nevylučují, ale doplňují. (V Sociologickém časopise se k této diskusi zřejmě ještě vrátíme.)

Zvláštní zasedání bylo věnováno otázkám postkomunistické transformace ve východní Evropě. Toto téma bylo předznamenáno již úvodními referáty obou organizátorů (P. Machonin a P. Matějů), a vracely se k němu i příspěvky v jiných tematických zasedáních (zejména sekce "Vzdělání a vzdělanostní nerovnosti", sekce "Ekonomické nerovnosti" a sekce "Percepce nerovností a subjektivní dimenze sociální stratifikace"). Toto téma považujeme pro naši sociologii za nejvíce aktuální a proto se soustředíme na příspěvky, které se jím zabývaly.

Problémy sociální struktury a mobility zemí tzv. reálného socialismu "sovětského typu" byly v průběhu 80. let pojednávány se zvyšující se intenzitou především na základě komparativních analýz, v nichž se postupně začínaly objevovat některé východoevropské země: od poloviny 70. let Polsko, Maďarsko (v rámci projektu CASMIN), v druhé polovině 80. let i Československo. Protože se jednalo o komparativní analýzy tzv. industriálních zemí, byly na připojené východoevropské země aplikovány stejné nebo podobné klasifikace sociálních tříd nebo vrstev. Na vysvětlení zjištěných pravidelností či deviací byly uplatňovány podobné nebo téměř shodné výkladové hypotézy a mlčky byla přijímána i hlavní teoretická východiska (teorie dosahování sociálně ekonomického statusu, meritokratické pojetí sociální stratifikace).

S hlavními myšlenkami příspěvku P. Machonina (Československo) se čtenáři Sociologického časopisu mohli seznámit v čísle 3. Machonin formuloval tezi o nezbytnosti nově propracovat teoretické koncepty i metodologii stratifikačně mobilitního výzkumu, přiměřeně k odlišným podmínkách zemí procházejících postkomunistickou transformací a se zvláštním zřetelem ke

kombinaci sociologického a historického přístupu. Rozvedl svůj koncept totalitárně byrokratické a současně antimeritokratické společnosti a opíraje se o vlastní analýzu vývoje 1957-1969 a o srovnání dat ze šetření 1967 a 1984 (které provedl M. Tuček), vysvětlil svoji představu dlouhodobě zkorelovaného, avšak v důležitých kratších obdobích i disparátního vývoje k demokratizaci a meritokratizaci společnosti. Podpořil společné snahy "západních" i "východních" sociologů o rozvíjení teorie a metodologie výzkumu sociálních struktur a mobility, se zřetelem k velké kulturní a sociální transformaci soudobého světa.

M. Titma (Estonsko) a N. Tuma (USA) se při kladení některých méně tradičních otázek stratifikačního výzkumu pokusili o komparaci USA a SSSR. Dospěli mj. k závěru, že jednotkou stratifikačního uspořádání jsou v sovětské společnosti spíše rodiny než individua, že strata (či spíše třídy) jsou zde manifestní bází sociální organizace, že však jsou jim třídní identifikace vnucovány zvenčí, přičemž teprve nyní probíhá postupná vnitřní aktivizace sociálních aktérů, včetně sociálních tříd. Zatímco v Sovětském svazu jsou hlavním politickým principem oddělováním strata (třídy?) rozdíly ve vlastnictví, v USA spíše profese atd. Spornost některých z těchto závěrů poukazuje na věcné obtíže, s ním se setkává dnes poměrně častá snaha uplatňovat neomarxistická třídní schémata bez bližšího zdůvodnění na společnosti sovětského typu.

Zvláště cenné postřehy přinesla série vystoupení odvolávajících se na komparativní výzkum postojů k sociální rovnosti a nerovnosti, uskutečněný v roce 1987 v rámci mezinárodního komparativního projektu ISSP (za jehož člena byl od příštího roku přijat i Sociologický ústav ČSAV). M. Braun (Německo) a T. Kolosi (Maďarsko) objevili v těchto datech u maďarského podsouboru výraznou odchylku od ostatních zemí, totiž mimořádně silnou tendenci uznávat legitimitu sociální nerovnosti, spojovanou ovšem se středně silnou tendencí podporovat intervenci státu ke zmírňování nerovnosti. Vysvětlení hledají především v tom, že Maďarsko se začíná postupně vymaňovat z podmínek rovnostářského systému, jehož

negativní rysy si lidé zřetelně uvědomují. Podobně jako P. Róbert (Maďarsko) docházejí k závěru, že Maďaři se v hodnocení významu askriptivních faktorů umísťují někde uprostřed mezi Itálií (země s pravděpodobně s nejsilnější tendencí k askripci) a Anglosasy (nejvíce výkonově orientovanými).

Zasloužený ohlas vzbudil příspěvek M. Hallera (Rakousko), B. Macha (Polsko) a H. Zwicka (Švýcarsko), kteří se v analýze a interpretaci výsledků z ISSP soustředili na otázku, do jaké míry se jednotlivé země reprezentující různé politické a ekonomické systémy liší v percepci nerovností. Meritorně nejdůležitější je jejich zjištění, že v zásadě existují tři typy jedinců: "egalitáři" (trvající na rovnosti), "antiegalitáři" (kladoucí důraz na pozitivní význam nerovností) a "meritokraticky orientované" (pouze ty nerovnosti, jejichž legitimita spočívá v "zásluze"). Analýza zastoupení jednotlivých typů pak autorům umožnila interpretovat rozdíly mezi zeměmi. Značnou převahou antiegalitarismu (liberalismu) se vyznačují USA, poněkud menší Austrálie. Převahu meritokratismu vykazují Německo, Švýcarsko a Holandsko. Silná převaha egalitarismu je příznačná pro Rakousko a Itálii. Relativní rovnováha egalitarismu a antiegalitarismu při menšinovém zastoupení meritokratů je typická pro Anglii, Maďarsko a Polsko. Pro všechny tři případy dávají autoři v podstatě shodné vysvětlení: jde o (různé pokročilou) přechodnou fázi od více či méně výrazného etatistického socialismu k tržní ekonomice, vyznačující se polarizací postojů. Autoři nicméně uznávají, že "národní" faktor, ačkoli se zdá být silnější než "třídní příslušnost", je svého druhu černou skříňkou, jejíž vnitřní struktura je obtížně dešifrovatelná, mj. pro malý počet srovnávaných zemí. Důležité je, že sami hledají jeho vysvětlení především mimo běžné sociologicko-statistické postupy, a to aplikací typologií a historizujících interpretací.

Empiricky podloženou skepsi k výsledkům metodologicky sice velmi sofistikovaných, ale sociologicky poměrně chudých komparací mobilitních vzorců mezi Východem a Západem vyjádřil ve svém příspěvku P. Matějů. Poukázal na fakt, že za

poslední 2 - 3 roky nebylo snad ani jedno zasedání výboru, na kterém by nebylo v některém z metodologicky laděných příspěvků konstatováno, že Československo se svým mobilitním režimem vymyká evropskému standardu a spolu se Švédskem (!) tvoří jakýsi "socialistický cluster", zatímco Polsko a Maďarsko mají k tomuto "clusteru" poněkud dále. Dále ukázal, že identické (nebo téměř identické) vzorce sociální fluidity mohou být "generovány" naprosto odlišnými procesy a typy životních drah. Na otázku, zda relativně vysoká fluidita v Československu má stejné zdroje jako v západních zemích, dal kategoricky zápornou odpověď, kterou dokumentoval analýzou toho, co sám nazývá "životními strategiemi". Základní chybu vidí v neoprávněném přijetí předpokladu o univerzalismu jako principu dosahování cílů v zemích, které mají v anamnéze státní socialismus. Užívané modely dosahování sociálního statusu by měly být rozšířeny, tak aby zachytily různé životní strategie a "kapitály" v nich zhodnocované (sociální, kulturní a politický).

V sekci *Vzdělání a vzdělanostní nerovnosti* byly mimo jiné prezentovány souhrnné výsledky komparativního projektu analýz vývoje vzdělanostních nerovností ve 14 zemích, který byl zahájen v roce 1989 H. P. Blossfeldem (Německo) a Y. Shavitem (Izrael), kteří se rovněž ujali přípravy knihy z tohoto projektu. První verze statí pro publikaci byly prezentovány již v Madridu a do pražského zasedání se podařilo projekt fakticky ukončit. Pokud jde o východoevropské země, projektu se zúčastnilo Československo (P. Matějů), Maďarsko (S. Szelenyi) a Polsko (B. Heyns a I. Bialecki). Analýzy z těchto tří zemí mj. potvrdily dřívější empiricky podložená podezření, že státní socialismus nepřinesl výraznější změnu v reprodukci relativních vzdělanostních nerovností, tj. že vliv sociálního původu na relativní šance úspěchu v hlavních vzdělanostních přechodech (základní škola --> střední škola --> vysoká škola) se zde neredukoval do té míry, aby bylo možné mluvit o nějakém signifikantním vlivu státního socialismu na vzdělanostní nerovnosti.

Pokusem o zásadně odlišný přístup než je ten, který ve svém příspěvku kritizoval Matějů, byl příspěvek přihlášený I. Bernikem (Slovinsko), který se však v důsledku politické krize ve Slovinsku nakonec nemohl zasedání zúčastnit. Bernik se ve svém příspěvku věnuje úloze "marginálních intelektuálů" (tj. skupiny, z níž se vyvinulo disidentské hnutí) v transformaci státně socialistických společností. Teoreticky a metodologicky je studie důležitá proto, že v Praze představovala jediný systematický pokus o pokračování linie teorie "nové třídy". Bernik si je přitom plně vědom hlavní metodologické slabiny této linie, tj. absence empirického zakotvení. Upozorňuje na postupné překonávání významu někdejší optimistické vize I. Szelenyiho o možnosti "technokratizace" nové třídy (kterou jsme pro naše tehdejší, mnohem příznivější podmínky reformy 60. let formulovali obecněji jako možnost "kulturokratizace"). Dělí cesty transformace k demokratické společnosti v zásadě podle stupně odporu staré "nové třídy" na reformní (Maďarsko, Slovinsko, částečně Polsko) a revoluční (všechny ostatní), o SSSR však nepojednává. Zamýšlí se nad úlohou marginálních intelektuálů a končí povzdechem nad "veterány" boje za demokracii, kteří jsou téměř zapomenuti, přičemž plodů jejich úsilí užívají většinou političtí parvenuové.

Příspěvek O. Škaratana (SSSR) se jmenoval *Socialismus nebo etakratismus*. Jeho autor tvrdí, že v SSSR, střední a východní Evropě, v některých asijských zemích a na Kubě se vytvořily společnosti, které nemají nic společného ani se socialismem, ani s kapitalismem. Inspirován myšlenkami Marxe o asijském výrobním způsobu a analýzami kastovních systémů charakterizuje je jako etakratické. Domnívá se, že jde o politicky utvářenou sociální stratifikaci, která je ekonomicky, kulturně a humánně dysfunkční. Uvnitř SSSR rozlišuje tři typy její zralosti: středoasijský; slovanský, moldavský a azerbajdžánský; pobaltský a kavkazský. Cesty překonání tohoto rigidního systému vidí v politickém a ekonomickém utváření střední třídy v boji proti autoritárním skupinám a lumpenizovaným masám. Její zárodek vidí v inteligenci,

nových družstevníků, nezávislých rolníků a podnikatelích, politicky v žádoucí koalici politických sil od sociálních demokratů k liberálům. Důležitým doplněním Škaratanova velkorysého, ač sociologicky ještě ne příliš precizního a málo empiricky doloženého schématu, bylo vyprávění L. Gaft (SSSR) o zkoumání korporací a nových družstevníků, jež nejspíše ze všeho nejvíce vyjádřilo rozpaky čestných lidí z oficiálních sociologických institucí nad tím, čím nahradit "třídně sociální" výzkumy podle Stalinova schématu, aniž by to příliš bolelo.

K tematice ekonomických nerovností přispěli K. Zagórski (Polsko-Austrálie) a H. Domanski (Polsko), kteří testovali hypotézy týkající se lidského kapitálu a segmentace trhu práce na datech ISSP za USA, Austrálii, Maďarsko a Polsko. Vzdělání a pracovní zkušenost mají větší vliv na příjem v podmínkách tržní ekonomiky než ve společnostech s centrálně plánovaným hospodářstvím. Soukromý a veřejný sektor mají opačné pozice v obou systémech: zatímco ve státním socialismu je preferován soukromý sektor, v tržním systému sektor veřejný. J. Večerník na základě příjmových šetření československých a zahraničních dokumentoval proces prohlubování antimeritokratické příjmové diferenciace v období normalizace a - v důsledku toho - specifické postavení ČSFR v mezinárodním srovnání. Pokud jde o další vývoj, upozornil na protikladné tendence a obtížnost prosazování výkonové diferenciace oproti setrvačným a nivelizačním tendencím vyvolaným mzdovou regulací a nesouladem nabídky a poptávky na trhu práce.

Referát H. J. Dirvena, J. Lammerse a W. C. Ulteeho (Holandsko) byl věnován souvislostem vzdělanostní a příjmové homogamie manželských párů, a to v porovnání 7 zemí (včetně Československa a Maďarska). Podobnost výdělků může být jen zčásti připsána podobnosti vzdělání a vzdělání partnera má jen malý efekt pro vlastní příjem. V tomto příspěvku byla po prvé pro stratifikační účely využita data Luxembourg Income Study (LIS) jakožto mezinárodní databáze národních příjmových šetření, sloužící zatím spíše analýzám z oblasti ekonomie a sociální politiky. Jed-

nání byl přítomen i zakladatel LISu Lee Rainwater (USA), který se zaměřil na základní otázky zjišťování chudoby a způsoby řešení pomocí "sociální mzdy". Komparativní analýza týkající se rozsahu chudoby a složení ohrožených domácností byla rovněž založena na datech LISu. Další kontakty mezi stratifikačními komparativními projekty a LISem nejsou vyloučeny.

Mnohokrát byl v debatách připomenut stratifikační výzkum provedený v roce 1967 kolektivem vedeným Pavlem Machoninem. V uznání zásluh o sociologii a stratifikační výzkum byl P. Machonin jmenován čestným

prezidentem Výboru sociální stratifikace (po K. Svalastogovi a N. Rogoffové). Lze jen doufat, že starých tradic a nových kontaktů bude patřičně využito a že československý výzkum sociální struktury zaujme odpovídající místo ve světové sociologii. První příležitostí bude interpretace empirického výzkumu, který proběhne již tento podzim. Měly by jím být zachyceny nejen celkové kontury stratifikace, ale také nedávné a probíhající změny. Potom se můžeme k inspiracím z pražského zasedání znovu vrátit.

Pavel Machonin, Petr Matějů, Jiří Večerník

První evropská sociologická konference 1992

V době od 26. do 29. srpna 1992 se bude ve Vídni konat 1. Evropská sociologická konference na téma *Sociologické pohledy na měnění se Evropou. Paradoxy socioekonomické, politické a kulturní transformace*. Program konference je rozdělen do čtyř sekcí. Každá sekce bude mít plenární zasedání a kromě toho bude rozdělena do několika paralelně zasedajících pracovních skupin. Za přípravu programu jednotlivých sekcí odpovídají dvojice sociologů z různých evropských zemí, včetně tří sociologů z ČSFR:

Sekce I: Ekonomická integrace a kulturní identita Evropy

I/1 Ekonomická integrace a kulturní identita (Gyorgy Lengyel a Richard Munch)

I/2 Evropa a globální světová ekonomika (Elie Cohen a Volker Bornschier)

I/3 Náboženství-sekularizace-změna hodnot (Danielle Hervieu-Leger a Ole Rils)

I/4 Problémy životního prostředí (Manuel Castells a Marina Fischer-Kowalski)

I/5 Restrukturace evropské periferie (Bernd Hamm)

I/6 Evropa a ti ostatní (Elisabeth Ozdalgá)

Sekce II: Vznikající evropská společnost

II/1 Feminismus a občanství v Evropě (Christina Antonopoulou a Elina Haavio-Manila)

II/2 Mění se rodinné struktury a nové formy soužití (Ivo Možný a Rosemarie Nave-Herz)

II/3 Migrační procesy v Evropě - vznik nových menšin (Rudolf Andorka a Ayse Oncu)

II/4 Vztahy mezi pohlavími a trh práce (Maca Jogan a Michelle Stanworth)

II/5 Třídní struktura a stratifikace (Robert L. Miller a Petr Matějů)

II/6 Role komunikace při vytváření evropské kultury (Mike Featherstone a Tomasz Goban-Klas)

Sekce III: Politická transformace Evropy

III/1 Plánování a živelnost v procesu evropské transformace (Wladyslaw Kwasniewicz a Mario Toscano)

III/2 Politické reformy ve východní Evropě (Edmund Wnuk-Lipinski a Balint Balla)

III/3 Post-totalitní tendence (Ilter Turan a Jan Bunčák)

III/4 Průmysl a práce: reformace na západě - rekonstrukce na východě (Sabine Erbes-Seguin a Gianprimo Cella)

III/5 Evropský sociální stát: ústup nebo rozvoj? (Abram de Swaan a Georg Vobruba)

III/6 Regionální, etnické a národní identity (Nicolas P. Petropoulos a Goran Therborn)

Sekce IV: Vývojové trendy sociologie v Evropě a v jednotlivých zemích (pouze plenární zasedání).

Konference bude příležitostí k setkání evropských sociologů a k diskusi o sociologických aspektech změn, které probíhají ve východní i západní části našeho kontinentu. Její konání ve Vídni otevírá současně reálnou

možnost účasti sociologů z Čech, Moravy a Slovenska.

Zájemci, kteří by chtěli na konferenci vystoupit nebo předložit příspěvek, pošlou přihlášku a abstrakt svého příspěvku, spolu se stručnou charakteristikou svého odborného zájmu a posledních publikací, vídeňskému sekretariátu konference do 30. listopadu 1991. Formuláře a přihlášky abstraktů s pokyny je možné získat na sekretariátu Masarykovy české sociologické společnosti, Husova 4, 110 00 Praha 1.

Plné znění příspěvku je třeba zaslat sekretariátu konference ve Vídni do 31. března 1992. Vedoucí jednotlivých sekcí vyberou z přihlášených referátů ty, které budou během jednání přímo předneseny, a další referáty, které budou rovněž uvedeny v programu, přednášet se však nebudou. Tyto referáty budou shrnuty v úvodním

vystoupení a bude je možné rozdat účastníkům.

Konference lze využít k organizaci a schůzkám ad hoc výzkumných skupin zabývajících se různými evropskými problémy. Zájemci o organizování těchto schůzek nebo o účast na nich mají uvést svůj zájem na formuláři svého abstraktu.

Vídeňský sekretariát konference má adresu European Conference of Sociology, c/o Institut für Soziologie, Neutorgasse 12/9, A-1013 Wien.

Přihlášky k účasti na konferenci budou k dispozici koncem r. 1991 na sekretariátu Masarykovy české sociologické společnosti. Jednacím jazykem konference je angličtina. Konferenční poplatek činí 1400 rakouských šilinků a jeho zaplacení je podmínkou přijetí referátu.

Michal Illner

Knihovna Střediska pro ekologická a sociální studia

Recenzované publikace byly získány s laskavou podporou Rockefeller Brothers Fund

Krise měst a krize jednoho města

V mnoha městech západoevropských zemí kulminoval v osmdesátých letech proces projevující se mnoha nepříznivými jevy; nejnapadnější z nich byl prudký pokles počtu obyvatelstva, způsobený vystěhováním mladších lidí do okolí měst a na venkov, a hospodářský úpadek vedoucí ke značné nezaměstnanosti; snížení příjmů městské správy a životní úroveň části obyvatel vedlo k rozmanitým jevům degradace hmotné struktury města.

Koncem 80. let vyšly v témže roce dvě knihy, které reagují na daný fenomén na dvojí, značně odlišné úrovni obecnosti. Jedna z nich se zabývá krizí západoněmeckých měst vůbec (s aspirací na ještě širší geografickou relevanci), druhá analyzuje výsledky jednoho z nejvýznamnějších pokusů o řešení problémů spojených s těžkou krizí postihující část britského Glasgowu. Obě knihy - záběrem a způsobem zpracování sice krajně odlišné, svými závěry však v mnohém shodné - si nepochybně zaslouží pozornosti i u nás, kde přestavba měst včetně jejich sociálních aspektů představuje trvale aktuální problém vysoké sociální, sociálně politické, leckdy i politické závažnosti.

H. Häussermann, W. Siebel:
Neue Urbanität.

Frankfurt a. M., Suhrkamp 1987, 250 s.

Sličná knížka profesorů sociologie města v Brémách a Oldenburgu se zabývá krizí západoněmeckých velkoměst a úkoly politiky na tuto krizi adekvátním způsobem reagující. Krize se projevuje dvojím způsobem: (1) stagnaci až regresí většiny velkých měst, za současného hospodářského rozkvětu několika málo měst ostatních, a (2) uvnitř každého města rostoucím podílem chudého obyvatelstva, stavebním úpadkem chudinských čtvrtí, při stoupajícím blahobytu ve vy-

braných částech městského centra. Krize tudíž postihuje jednak strukturu osídlení (systém měst), jednak vnitřní strukturu města. V obou případech dochází k prohlubující se polarizaci, při níž oproti větší části postižených měst a jejich území stojí menší část, které tento vývoj prospívá. V obou případech jde, jak autoři prohlašují rovnou v předmluvě, o prostorové projevy společenské nerovnosti, které překrývají někdejší protiklad města a venkova.

Pokud jde o sídelně strukturální pozadí procesu vylidňování měst, autoři si všímají zejména suburbanizace a deglomerace. V současné deglomerační fázi vývoje už populačně ztrácí netoliko velkoměsta, ale i jejich aglomerace; růst zaznamenávají spíše města malá a střední.

Pokles počtu pracovních příležitostí, jehož prostorový vzorec je obdobný jako u rozložení obyvatelstva, se týká především průmyslu. V prvé řadě je odrazem diferencovaného vývoje jednotlivých odvětví, ale i změn v organizaci výroby. Pokud jde o první z obou mechanismů - "deindustrializaci" - jsou mezi nejvíce postiženými města a regiony s koncentrací důlního, metalurgického a loďařského průmyslu. Změny v organizaci výroby postihují prakticky všechna průmyslová města. Racionalizační a intenzifikační opatření vedou při nezměněné poptávce k poklesu počtu pracovních míst, k decentralizaci a periferizaci jejich prostorového rozložení, zvláště ve sféře finální výroby.

Mezi několik málo šťastných měst, která představují onen rozvíjející se pól v systému měst, patří velkoměsta soustřeďující řídící složky organizace průmyslu a hospodářství, a města, která se stávají stanovištěm nejnovější vlny industrializace opírající se o mikroelektroniku, biotechnologii a genovou technologii. Pro obě rozvíjející se kategorie měst je rozhodujícím stanovištním faktorem přítom-

nost výzkumné základny a komunikační kontakty na mezinárodní úrovni.

S výjimkou několika málo průmyslově krajně monofunkčních sídel nehrozí sice naprostý hospodářský úpadek a populační zánik žádnému z měst, většina však musí počítat s ustálením své velikosti a ekonomického fungování na značně nižší úrovni, než jaké dosáhla. Důsledky, které tento pokles v různých oblastech městského života vyvolává, vyžadují radikální změnu v politice řízení rozvoje měst; tato je tématem druhé části knihy.

Autoři především podrobují kritice politiku, kterou sledují městské správy prakticky ve všech městech postižených hospodářskou a demografickou regresí - tj. snahu za každou cenu obnovit předchozí tempo jejich růstu. Kritika se opírá hlavně o dva argumenty: (1) hospodářský úpadek měst je vyvolán nadmístními, celospolečenskými procesy přeměny výrobní základny - nelze jej proto prostředky, které má městská správa k dispozici, nijak podstatně ovlivnit; (2) politiku obnovení ztraceného růstu za každou cenu (tj. podpora potenciálních investorů s pomocí prostředků odňatých jiným sférám, zejména sociální) sledují všechna města, přičemž kýženého cíle, tj. přilákání nového podniku, obvykle dosáhne jen několika málo z nich, přičemž nejčastěji to bývají ta, která regresí netrpí. Chudnoucí města se tudíž při této strategii jen ještě dále ruínují vzájemným konkurenčním bojem, jehož ojedinělé úspěchy nikdy nemohou vyvážit vynaložené náklady.

Ve speciální kapitole se autoři ještě zamýšlejí nad tím, jaké důsledky by mohl mít pro jednotlivá města a sídelní strukturu rozvoj moderních komunikačních prostředků (videotext, teletext, telefax aj.). Vcelku se zdá, že na mikroúrovni budou tyto prostředky spíše posilovat dosavadní decentralizační trend. U řady pracovních činností odpadne nutnost přímého prostorového kontaktu lidí na pracovišti; bude je možno provádět doma. Pro výrobní i správní organizace se tím naskytne možnost zcela nebo zčásti je "rozpustit" do domácích pracovišť. Ve městech lze proto očekávat další vylidňování do okolí. Na regionální a celostátní úrovni bude zavádění nejmodernějších komunikačních pros-

tředků rovněž posilovat dosavadní polarizaci: aspoň zpočátku si je budou moci vzhledem k investiční náročnosti dovolit jen ojedinělá, a to bohatá, hospodářsky prosperující města.

Města postižená hospodářskou regresí tudíž od technického pokroku žádnou spásu očekávat nemohou, a totéž podle autorů platí i o rozvoji terciéru, o němž se někdy mylně soudí, že by mohl vyrovnat úbytek pracovních příležitostí v sekundárním sektoru. Okolo poloviny pracovních příležitostí v terciéru slouží totiž bezprostředně potřebám sekundéru; regrese průmyslu tudíž s sebou nutně nese i pokles části pracovních příležitostí v terciéru. Přírůstek v jiných částech zdaleka nestačí na vyrovnání ztrát.

Městská politika orientovaná na obnovu hospodářského růstu za každou cenu je proto podle autorů kontraproduktivní, neracionální, nerealistická - a navíc zhoubná svými sociálními důsledky (omezování investic do sociální péče a bydlení, údržby města atp.).

Pro upadající města mají však autoři dvojí útěchu. Předně: regrese nemusí znamenat stálý sestup - na určité úrovni, ač nižší, než dříve, lze dosáhnout jisté stability vyplývající z toho, že (1) i ve městech s převládající regresí existují podniky, které se rozvíjejí; (2) něco málo z rozvoje nejmodernějších průmyslových odvětví, soustředěného do vybraných velkoměst, zbude i na města ostatní; (3) hospodářsky upadající města si zachovávají své centrální funkce pro zázemí.

Druhá a hlavní útěcha, jejímuž rozvedení je věnováno několik závěrečných kapitol knihy, spočívá v tom, že regrese v hospodářství může na druhé straně znamenat přínos pro jiné oblasti městského života: poskytuje příležitost k dosažení jeho nové, vyšší kvality. Ještě za hospodářského rozkvětu šedesátých let se přece už začalo pochybovat o prospěšnosti stálého růstu měst a diskutovalo se o nulovém růstu jako cíli rozvojové politiky. Proč tedy nevyužít okolnosti, kdy se růst zastavil z vnějších příčin, k tomu, aby se i přestavba města a jeho fungování utvářelo ohleduplněji, kulturněji. Podmínkou toho, aby se z nouze hospodářského úpadku stala ctnost nového, lepšího života, je to, aby se regrese vynucená stala regresí řízenou. K tomu je ovšem nutná zásadně nová, alternativní

městská politika.

Od dosavadní, růstové politiky se alternativní politika liší tím, že se řídí především potřebou sociální spravedlnosti. Městské plánování by mělo být především plánováním sociálním, jehož rozsah, obsah a hloubka by měly být daleko větší než sociální péče tradiční povahy. V ekonomické oblasti se má klást hlavní důraz na zabezpečení pracovních příležitostí - ovšem spíše cestou podpory pracovních sil, než subvencováním soukromých podniků. Jde o to, aby se u lidí - především u nezaměstnané mládeže a dlouhodobě nezaměstnaných vůbec, udržely či získaly respektive zvýšily pracovní schopnosti, pocit užitečnosti a životního smyslu, osobní identity, který se opírá především o práci vykonávanou ve zvolené profesi. K tomu by měla směřovat jak přímá organizační opatření městské správy, tak i subvence, které se poskytují soukromému sektoru. Jelikož od fungování volného trhu nelze očekávat vytvoření dostatečného počtu a adekvátní skladby pracovních příležitostí, měly by obce v rámci alternativní politiky vytvářet i "druhý" pracovní trh - různé formy pracovních příležitostí pro nezaměstnané, zabezpečující činnosti, o které "první" pracovní trh obvykle nemá dostatečný zájem (veřejně prospěšné činnosti při údržbě městské infrastruktury, péči o životní prostředí atp.).

V samostatné obsáhlé kapitole se autoři ještě zabývají otázkou, zda by bylo možné krizi měst a masovou nezaměstnanost řešit způsobem, který navrhuji některá alternativní levicová hnutí, tj. přechodem od "formální" ekonomie kapitalistického trhu a výroby k "neformální" ekonomii svépomocných bezplatných činností v domácnosti, samozásobitelství atp. Autoři sice veskrze kladně hodnotí zlidšťující rysy svépomocné práce, uznávají přínos "stínových" ekonomických aktivit ke společenskému bohatství a předkládají také celou řadu konkrétních návrhů, jak by se mohly rozmanité svépomocné činnosti uplatnit při přestavbě města, údržbě, atp., odmítají však představu, že by neformální ekonomie mohla plnohodnotným způsobem nahradit fungování formální ekonomie. Jedinou schůdnou alternativou pro města postižená hospodářským úpadkem je strategie "duální": současné fungování obou ekonomik při co

nejrozsáhlejší podpoře neformálních aktivit.

Přes primární význam sociálních cílů se jimi alternativní městská politika nevyčerpává; dost práce zbývá i pro řízení procesu postupného omezování stavební činnosti, kapacit infrastrukturních zařízení atp. I zde by mělo být cílem zajistit určitou nezbytnou standardní úroveň kvality městského prostředí, zabránit vzniku škod, které by městu definitivně znemožnily znovuzískání atraktivity pro progresivnější odvětví výroby.

Za situace, kdy ve městech postižených hospodářským a demografickým regresem se příjmy městské správy soustavně snižují, by se ovšem všechna opatření alternativní městské politiky v sociální, ekonomické a urbanistické sféře, vesměs nákladná, nedala uskutečnit bez vydatné pomoci zvenčí, ze strany státu - čili rozsáhlým přerozdělováním, které by muselo být podstatně větší, než všechna přerozdělení uskutečňovaná v rámci dosavadní sociální politiky a regionální politiky. Otázku, zda by k takovému přerozdělení bylo dost peněz, autoři explicitně nekladou. Lze soudit, že by na ni odpověděli kladně, což naznačuje jejich základní sociálně filozofická téze, podle níž k chudnutí většiny měst a "stále větší menšiny" společnosti dochází v důsledku či na pozadí "jobless growth" - hospodářského růstu při klesající zaměstnanosti; za situace, kdy společenské bohatství vzrůstá, ale jeho plodů se dostává pouze "dvěma třetinám" společnosti. Za této situace podle autorů sociální spravedlnost vyžaduje, aby se "mechanismy distribuce výrazněji odpojily od systému zaměstnání", což platí jak pro strukturu sociální, tak pro rozdělení mezi regiony a města.

Autoři si ovšem nedělají nejmenší iluze o realizovatelnosti jejich konceptu alternativní hospodářské politiky měst. Sociální vrstvy regresí nejvíce postižené nepředstavují pro politické strany příliš významný voličský potenciál, a proti politice směřující k omezení rozvoje průmyslu a k podpoře svépomocné výroby by se postavily i vlivné odbory.

Neodrazení faktem pramalé naděje na realizaci jimi proponované alternativní městské politiky snují autoři nicméně obraz cíle, k němuž by tato politika měla směřovat a který je vyjádřen i titulem knihy - nové urbanity. Vycházejí z kritiky současného stavu

západoněmecké městské kultury způsobené-
ho tím, že se kultura začíná "vyplácet". Na
atraktivitě města pro moderní podniky se na
jednom z prvních míst podílí nabídka příleži-
tostí pro kulturní využití a estetická kvalita
prostředí. Kulturní politika sledovaná měst-
skou správou slouží cílům pošetilé snahy o
znovuzískání hospodářského růstu, je nástro-
jem prostorové a sociální diskriminace mezi
městy a uvnitř měst. V souladu s touto
funkcí je i obsah městské kultury: je zreduko-
ván na pouhé estetické, na zkrášlování města
a pobavení. Pojem urbanity, vyjadřující kdysi
specifické rysy politického života (přímá
demokracie), ekonomické činnosti (volná
směna na trhu) a mezilidských vztahů (dia-
lektika soukromého a veřejného), je dnes
obsahově zredukován na pouhé duševní roz-
položení a hédonistický životní styl městské-
ho "flaneura". Pro města trpící hospodářským
úpadkem je ovšem "image" kypícího rozmař-
lého života spíše ironickým výsměchem než
rozumným cílem městské kulturní politiky.

A přece právě v těchto městech jsou
přítomny předpoklady pro vznik nové urban-
ity vracející městu některé z jeho ztracených
kvalit (politické sebeurčení, aktivní občan-
ství) a rozvíjející i nové životní vzory (huma-
nizace práce, sociální spravedlnost). K "ima-
ge" nové urbanity ovšem patří spíše úprava
blokových dvorů než nákladná modernizace
opery, zřizování cyklistických stezek spíše než
výstavba dálničních přípojek.

Načrtávající obrysy "nového obrazu
městského života" nevyhnuli se autoři ani
problematice "ekologické městské kultury".

I zde je východiskem tvrdá kritika sou-
časného stavu: bezohledného drancování
zdrojů při dosavadním způsobu průmyslové
výroby a z ní odvozených sídelních forem i
způsobu života. Autoři nicméně nepřijímají
radikální koncepcie "zeleného města" a vystu-
pují proti "ekologickému autoritářství" ve
jménu "přírody". Cestu k nápravě proto neví-
dí v nějakém návratu k přírodě, nýbrž v de-
mokratizaci městské správy, která by domác-
nostem umožnila uvolnit se z jejich závislosti
na energeticky nadměrně náročných technic-
kých prostředcích (omezení dopravy přibliž-
ným bydlíšť, pracovišť a občanského vybave-
ní; rozšíření svépomocných prací v domác-
nosti namísto nákupu stále nových přístrojů

atp.).

Na druhé straně však autoři varují před
tím, aby se v demokratizaci městské správy
shledával nějaký všelék na městské neduhy,
zejména pokud se tato demokratizace ome-
zuje na decentralizaci správy, soustředění
městského života do čtvrti a sousedství - s je-
ho přehledností, bezprostředností sociálních
vztahů, identifikací s lokální komunitou.
Výhrady autorů se netýkají jen zřejmě ome-
zené účinnosti decentralizační politiky (míst-
ně omezenými stavebními, urbanistickými a
ekologickými opatřeními nelze vyřešit
základní problémy podmíněné celoměstsky a
nadměstsky), nýbrž směřují i proti kulturní-
mu obsahu této politiky podpory sousedských
komunit. V tomto konceptu městského živo-
ta totiž zanikají důležité emancipační rysy
městské kultury - anonymita jako uvolnění
z těsné sociální kontroly a zábran individuál-
ního rozvoje, jako šance k osvojení rozmani-
tých rolí a alternativ identity.

Nová urbanita v pojetí autorů znamená
totiž překonání každé jednostrannosti - jak
onoho pokřiveného způsobu života, k němuž
se dospělo dosavadním živelným vývojem
měst, tak i různých radikálních nápravných
vizí orientovaných na ekologicky a ekonomic-
ky soběstačné samosprávné lokální jednotky
uvnitř města.

Ve svých shrnujících charakteristikách
má nová urbanita ponechat městu jeho vnitř-
ní ambivalenci, která je jeho konstitutivním
znakem a kdykoli je potlačována, ohrožuje to
samotné jádro městské kultury. Město má
tudíž umožňovat lepší uspokojování potřeb,
ale zároveň vychovávat k sebekontrolce při
výrobě i spotřebě; má umožňovat fungování
ekonomie s její dělbou práce a specializací
jako nezbytnou podmínkou ekonomického a
inovačního potenciálu, zároveň ale i podpo-
rovat rozvoj svépomocných neformálně pra-
covních činností v domácnosti i pro veřej-
nost; má být zároveň domovem i "strojem na
bydlení", samosprávou i administrativou,
rodinným domkem i hotelem.

Správná a realistická městská politika si
tyto vnitřní rozpory musí uvědomovat a
"unést je". Autoři ovšem uznávají, že nová
městská kultura, nová urbanita je hodně
vzdálený ideál, pro jehož uskutečnění existu-
jící stav a nejbližší perspektivy nevyhlízejí

nijak příznivě. Hlavní technologické změny nejbližší budoucnosti hrozí přinést další újmy na kulturním obsahu městského života - redukci i té dnešní omezené, inscenované urbanity ve prospěch radikální privatizace, domestikace lidských aktivit - "odprostorování" a "odveřejnění" města. Pro alternativní, "nerůstovou" městskou politiku řízené regrese, která by mohla vývoj k dosažení nové urbanity podporovat, chybí dostatečně silné politické zázemí. Podmínkou nové urbanity je koneckonců přeměna společnosti v opravdově demokratickou, spravedlivě rozdělující dosažené společenské bohatství - o dosažitelnosti tohoto cíle v dohledné perspektivě si však autoři nedělají iluze.

Kniha evidentně koncipovaná jako polemická, a zaujímající bojovné stanovisko k desítkám zásadních i dílčích problémů, nemůže nevyvolávat četné výhrady; omezenost prostoru nutí zmínit se jen o některých. Od první do poslední stránky je kniha obžalobou kapitalistické průmyslové výroby a ekonomiky pro její zhoubné sociální, ekologické a kulturní důsledky v západních městech. Opatření, která se v knize doporučují pro omezení těchto důsledků, jsou sice závislá na existenci rozsáhlého redistribuovatelného bohatství fungováním kapitalistické ekonomiky nashromážděného, to však u autorů není důvodem k nějaké pokloně její výkonnosti, nýbrž odrazem nepříjemné okolnosti, že kýžená společnost nové urbanity je v nedohlednu. Od knihy, která si dala tolik práce s demaskováním zhoubných následků živelného fungování kapitalistické ekonomiky pro města, by však bylo možno žádat, aby naznačila aspoň rámcově, jak si autoři představují správnou "formální" ekonomiku, která by při stejné produktivitě a množství vytvořeného společenského bohatství byla prosta uvedených následků a tvořila základnu oné nové městské urbanity. O tom však v knize chybí jakákoli zmínka.

Výhrady vyvolává také jednostranný důraz knihy na protiklady, extrémy, krajní póly: v sídelní struktuře na několik šťastných měst německého "jihu" oproti městům postiženým nejhlubší depresí; ve městech na bohatství a lesk centra oproti bídě chudinských čtvrtí, na úzkou smetánku "yuppies" oproti "stále rostoucí menšině" nezaměstna-

ných atp. Knihu to sice činí čtivější - o extrémech lze obvykle říci zajímavější věci než o tom, co se nachází v oné fádní zóně mezi nimi - nicméně takový způsob pohledu stěží adekvátně odráží stav, v němž právě jevy mezi póly jsou daleko nejčtetnější.

Tyto a další možné výhrady proti evidentní jednostrannosti a zaujatosti autorů, související s jejich nezakrývanou levicovou stranickostí, by neměly zastínit podnětnost mnoha originálních pohledů a poznatků, které kniha obsahuje. Platí to například o analýze vývoje sídelní struktury západního Německa, důsledků technologického vývoje i různých doporučení týkajících se nástrojů městské politiky za hospodářské regrese.

Nejde však jen o tyto "díličí přednosti". Stížnosti západních kolegů na situaci v tamějších městech vyvolávají někdy u nás - vzhledem k povědomí o stavu, v jakém se nacházejí města naše - váhavé pokyvyvání s postranní myšlenkou "vaše starosti a Rothschildovy miliony..." Tu pak knížky tohoto typu, určené k "podněcování k neklidu" ve vlastním prostředí, jako před lety kniha Mitscherlichova, mohou i u nás s užitek připomenout záporné jevy, oběti a újmy, které i dobře fungující ekonomika ve městech vyvolává. Nelze také autorům příliš zazlívat, jestliže poukazují na enklávy chudoby, kterým bez záměrné intervence hrozí trvalá sebereprodukce - i když možno mít výhrady k tomu, prezentuje-li se to jako centrální problém západoněmeckých měst. Tato města jsou zřejmě v relativně příznivé situaci, kdy politická bezprizornost části obyvatelstva postiženého chronickou nezaměstnaností, a malý počet jeho revoltující části způsobují, že většině obyvatel může existence problému a jeho závažnost unikat. Odtud výmluvnost knihy, na tento problém upozorňující; méně přesvědčivěji působí představy a návrhy k jeho prevenci. Doporučovaná "alternativní městská politika", sugerující postiženým městům jejich hospodářský úpadek téměř jako ctnost, sotva může být přijatelnou alternativou - při vši užitečnosti toho či onoho nápravného opatření - v zemích, kde "postižená" města už pro jejich velký počet, a pro omezenost celospolečenského bohatství, s žádnou rozsáhlejší "redistribucí" počítat nemohou.

**Regenerating the Inner City:
Glasgow's Experience,**
ed. by D. Donnison, A. Middleton.

Routledge & Kegan Paul, London 1987.
322 s.

V roce 1976 začala v Glasgowě jedna z nejrozsáhlejších evropských přestavbových akcí - regenerace jeho východní části, prováděná jako "projekt GEAR" (Glasgow Eastern Area Renewal). Zhodnocení výsledků dosažených po pěti letech realizace dlouhodobějšího projektu předkládá tento sborník. Téma knihy vyvolává pozornost daleko přesahující národní rámec akce i vzhledem k typu města, v němž se uskutečňuje: jde o bohužel častý typ velkoměsta postiženého hlubokým úpadkem obsolentní ekonomické základny a jeho následky.

V úvodní části zaujme především přehled vývoje politiky, jakou vůči městům a jejich problémům zaujímal britská vláda v posledních 20 letech. Zatímco do r. 1968 se pozornost soustřeďovala na rozsáhlé plošné asanace s demolicí starých činžáků a jejich náhradou hromadnými sídlišti v rámci sociální bytové výstavby, v posledních 20 letech se strategie přestavby měst obrací především k řešení ekonomických a sociálních problémů ve vnitřních čtvrtích měst, nejvíce jimi trpících. Z poznání, že sociální a ekologické symptomy devastace mají hlubší příčinu v narušení ekonomické základny měst, se odvodila nutnost komplexního přístupu k přestavbě, s důrazem na obnovu ekonomického fungování starých čtvrtí. Tato strategie, zahrnutá v r. 1977 za labouristické vlády do "Bílé knihy o vnitroměstské politice", byla v r. 1979 po nástupu konzervativců rámcově sice převzata, změnily se však organizační přístupy a hierarchie nástrojů k její implementaci. Podstatně byla omezena ingerence místních správ (v souvislosti s celkovou politikou zaměřenou proti přílišné samostatnosti "rozchazovačských" - rozuměj: převážně labouristických - radnic a organizace přestaveb byla svěřována centrálně řízeným agencím. V hierarchii cílů dostávaly sociální cíle přestavby menší podporu a odkazovaly se spíše do sféry dobrovolné a svépomocné

pěče. Akce v oblasti bydlení a životního prostředí byly usměrněny k funkční podřízenosti cílům ekonomickým: zvýšit atraktivitu vnitřních čtvrtí pro soukromé podnikatele. Obdobně se postupovalo i ve vlastní ekonomické oblasti: nejrůznější finanční úlevy a stimuly (osvobození od daní z pozemků a nemovitostí; financování stavební přípravy pro soukromé investice, výhodné půjčky atp.).

I když se dosáhlo některých nesporných zlepšení (funkcionalizace a úprava zpustlých ploch a objektů), v poměru k vynaloženým (což znamená i: jiným, například sociálním cílům odtátným) prostředkům je výsledek této ekonomické strategie skrovný. Počet soukromých podniků přilákaných do vnitřních čtvrtí měst, a pracovních míst jimi nabízených je malý; stanovištní výhody centrální polohy zůstávají zřejmě pro soukromé podnikatele příliš nízké. U části podniků, které se zde přece jen usadily, nešlo o podniky nové, nýbrž přestěhované z jiné části města nebo regionu; zdejší přírůstek pracovních příležitostí je tudíž vykoupen úbytkem jinde.

Nedaří se také dosahovat sociálně ekonomického cíle, tj. snížení nezaměstnanosti mezi obyvateli postižených vnitřních oblastí měst. Nabízená pracovní místa jsou většinou kvalifikačně náročná, takže jim místní nezaměstnaní nemohou vyhovět; obsazují je proto pracovníci už výdělečně činní, často pouze dojíždějící z jiných částí města. Lidé, kteří by to potřebovali nejvíce, tj. místní dlouhodobě nezaměstnaní, tudíž ani z toho skrovného ekonomického oživení moc nemají.

Připočte-li se k tomu skutečnost, že jiná opatření státní politiky mají pro postižená města a jejich vnitřní části dopady evidentně negativní (omezení státních podpor pro sociální bytovou výstavbu, omezení subvencí pro zastaralá odvětví), vyznívá zhodnocení státní politiky ve sféře regenerace měst značně kriticky. Jestliže se v konkrétním regeneračním programu, jako je glasgowský GEAR, přece jen zlepšení dosáhlo, stalo se tak do značné míry díky "vyvzdorování" různých místních úprav strohě centrální strategie a svépomocnému úsilí obyvatel samotných.

Tyto obecné závěry jsou v dalších kapitolách dokumentovány materiálem získaným průzkumy v oblasti GEAR. Prvořadým eko-

nomickým cílem zde bylo vytvoření nových pracovních příležitostí, aby se snížil počet nezaměstnaných. Kuriózní výchozí situace ovšem spočívalo v tom, že počet pracovních míst byl zde dvaapůlkrát vyšší než počet ekonomicky činných osob. Problém tudíž nespočíval v nízkém počtu pracovních příležitostí, nýbrž v nízké kvalitaci místního nezaměstnaného obyvatelstva. Nově vzniklá pracovní místa byla jen ze dvou třetin obsazena nezaměstnanými a šlo většinou o nezaměstnané krátkodobě, kteří nepředstavují vážnější sociální problém.

Studie proto doporučuje: (1) podporu soukromého podnikání individualizovat tak, aby vznikala pracovní místa obsaditelná dlouhodobě nezaměstnanými; (2) podporovat získávání kvalifikace; (3) rozšířit spektrum ekonomických subjektů subvencovaných za účelem vytváření pracovních příležitostí. Namísto dosavadní podpory adresované jednostranně soukromým podnikatelům by měla městská správa vytvářet sama vlastní pracovní příležitosti s různou organizační bází, nabízející zejména služby, o které nemá soukromé podnikání valný zájem. Toto doporučení je arci ve zjevném rozporu s ekonomickou strategií regenerace měst, jakou sleduje konzervativní vláda.

Problematickou bydlení se zabývají tři kapitoly (veřejný bytový sektor, soukromý sektor, a rehabilitace starého obytného fondu). Do bydlení směřovala celá polovina všech výdajů zahrnutých v projektu GEAR. Ze tří čtvrtin jde o byty komunální - zčásti sídlištní výstavba z meziválečné doby. Kvalita bydlení zde není tak špatná, přes potíže s nedostatečnou údržbou - problémem je spíše nevhodná velikostní skladba bytů, která brání v intenzivnějším uskutečňování sociálně strukturálních cílů přestavby, tj. přistěhování mladších, ekonomicky aktivních domácností.

Rehabilitace a modernizace staršího bytového fondu se uskutečňuje s veřejnou podporou v lokalitách, kde se více než 50 % bytů nachází v "technicky substandardním" stavu. Subvence poskytovaná majitelům domů zde může krýt až 90 % nákladů; pokud se majitelé přesto zdráhají rehabilitaci provést, může město domy vyvlastnit. Organizace rehabilitačních akcí je svěřena speciálně

zřízeným korporacím pod dohledem vládní agence; ve vedení korporace zasedají i obyvatelé příslušné lokality. Obyvatelé se účastní přípravy projektu, který zohledňuje jejich preference. Během rekonstrukce jsou dočasné umístění ve volných bytech co nejblíže původnímu bydlišti. Pokud si to přejí, mohou se do původního bytu po modernizaci vrátit - byt se jim znovu pronajme za "slušné" nájemné, anebo se jim přednostně přidělí komunální byt uvolněný jinde.

Výsledky rehabilitačních akcí hodnotí studie velmi kladně; zlepšila se jak obytná kvalita bytů, tak i okolního prostředí (dvory atp.), což přispělo k posílení identifikace obyvatel s místem bydliště. Třeba ovšem podotknout, že substandardních bylo v přestavbovém území pouze 8 % bytů.

Velmi kladně jsou v knize hodnoceny také akce směřující k úpravě veřejných prostranství, zlepšení jejich úklidu, zřizování parků atp. Zdůrazňuje se přitom významnost těchto změn pro celkové zlepšení kvality života obyvatel, z nichž mnozí jsou v důsledku nehybnosti vynucené zdravotním stavem nebo chudobou odkázáni na stálý pobyt v místě bydliště. Účast ve svépomocných akcích také posílila sociální kohezi a identifikaci obyvatel s vlastní lokalitou.

Pokud jde o vlastní organizaci přestavby, za úspěch a specifikum projektu GEAR se pokládá to, že namísto dosud - a jinde - převládajícího fragmentárního přístupu k řešení jednotlivých problémů podle jejich byrokraticky definované příslušnosti k tomu či onomu resortu státní správy (ekonomie, doprava, bydlení, životní prostředí, školství, sociální péče atp.) se zde podařilo uplatnit celostní přístup k lokalitě ("area"), zohledňující vzájemnou místní provázanost a specifčnost problémů a cest k jejich řešení. Vzhledem k důležitosti kvalifikace pro posílení pracovního uplatnění místního obyvatelstva se kriticky posuzuje dosavadní, příliš tradiční organizace vzdělávací činnosti, a samostatná kapitola je věnována modelu nové výchovné strategie, zahrnujícímu podstatně vyšší podíl vzdělávání dospělých, přiblížení zdrojů vzdělávacích aktivit k místu bydliště a jejich koordinaci a organizační sjednocení do "místních vzdělávacích středisek".

V závěrečné kapitole podává profesor

V závěrečné kapitole podává profesor Donnison nejen shrnutí výsledků dosavadní fáze glasgowského přestavbového programu, ale i hlubší pohled na širší souvislosti problematiky. Jako hlavní poučení zdůrazňuje nemožnost, aby se města postižená podobně jako Glasgow dostala z mizérie pouze sama, vlastním úsilím, protože základní příčiny jsou nadmístní, globální povahy. Jde o následky živelného fungování svobodného podnikání, v němž v důsledku strukturálních změn kdy si prosperující průmyslová odvětví upadají. Následky dopadají nejtěživěji na města, kde jsou tato odvětví nejvíce koncentrována. Pro nová, progresivní odvětví jsou tato města málo přitažlivá, kapitál směřuje jinde. Města soustavně chudnou, ztrácejí mladší kvalifikované obyvatelstvo, dochází k vysoké nezaměstnanosti, úpadku hmotné struktury a devastaci životního prostředí, a to i v období celkové hospodářské konjunktury, za "jobless growth" - růstu při stagnaci počtu pracovních míst. Podle autora je nesprávná představa, že z dané situace není jiného východiska než volné podnikání nebo revoluce. Schůdnou třetí cestu vidí ve skandinávském modelu (omezení vývozu kapitálu, vyšší zdanění příjmů, sociální politika atp.). Uskutečnění takového modelu ovšem předpokládá existenci silné občanské sociální solidarity, politicky podpořené - ta však v Anglii na rozdíl od Švédska chybí. Sociální povědomí se teprve začíná rodit, a to zdola, v obcích, podnicích a odborech, jak se to příznivě projevilo například právě v Glasgowě při realizaci programu GEAR.

Cílem regenerační politiky musí být především zbavit obyvatele upadajících městských čtvrtí jejich bezmoci. Jde hlavně o získání kvalifikace; podle ní se mají vytvářet pracovní příležitosti ve formální ekonomice i mimo ni. Pokud tímto směrem nezareaguje soukromý kapitál, mají městské správy zakládat nevýdělečné podniky pro uplatnění nezaměstnaných. Pro odstranění dlouhodobé nezaměstnanosti jsou ovšem nevyhnutelné změny na celostátní, ba mezinárodní úrovni. V zájmu posílení vlastní svépomocné aktivity obyvatel postižených čtvrtí doporučuje autor rozšířit účast obyvatel na rozhodovacích procesech při přípravě a průběhu regenerace -

například při rozhodování o rozpočtu, správě komunálního bytového fondu atp.

Všechna opatření na místní bázi jsou ovšem finančně náročná a bez vysokých státních subvencí se neobejdou. V tomto ohledu se ovšem současná vláda nevyznamenala: když se programu GEAR dostalo mimořádné finanční výpomoci od mezinárodního podpůrného fondu, reagovalo na to příslušné ministerstvo hbitě tím, že o příslušnou částku snížilo státní subvence.

I když kniha pojednává o regeneračním projektu ne zcela typickém pro britskou, neřku-li naši přestavbu upadajících částí měst, je kniha v mnohém poučná právě pro odlišnosti koncepčních přístupů i realizačních postupů. Aktuální je například důraz na pracovní uplatnění obyvatel přímo v místě bydliště vzhledem k jejich mnohostranné vázanosti na lokalitu. Údiv a obdiv vzbuzuje množství obsahovou náplní a organizačními formami nesmírně diferencovaných akcí, uskutečněných během několika málo let fungování programu. Tato diferencovanost ovšem zčásti souvisí i s roztržitostí finančních zdrojů na jejich krytí, ve srovnání s našimi dosavadními poměry zcela nezvyklou (nejrůznější trvalější i krátkodobé, účelem a cílovou populací tu širší, tu úzce vymezené subvence, úlevy a granty nejrůznější místní, regionální, státní až mezinárodní proveniencí, úředního, poloúředního, veřejného i soukromého charakteru). Na jejich šikovné iniciaci, zjištění a získání ze strany organizátorů přestavby zřejmě její úspěšnost do značné míry také závisí. Té rozmanitosti je ovšem i na tamější poměry někdy trochu moc, soudě podle občasných postesknutí, že by se finanční zdroje měly sdružovat do společného přestavbového fondu.

Nedostatkem studie - vedle značné nepřehledné kompozice jednotlivých kapitol i celku, s četnými opakováními - je přeplnění údaji o kdekterém druhořadém detailu organizační a kompetenční mašinérie přestavby a nevyjasněná reprezentativnost nálezů z různých dílčích průzkumů. Empirismus dříve je téměř stoprocentní; o nějaké zařazení výsledků do kontextu teoretických konceptů sociologie města se autoři nepokoušejí.

Podobně jako krize západoněmeckých měst v práci Häussermannové a Siebelové, i

krize Glasgowu je zde nazírána ze zřetelně levicových politických pozic (byť s mnohem menší bojovností a bez filozofické rozevřatosti autorů německých, spíše s britskou zdrženlivostí). Těžko odpovědět na jinak zajímavou otázku, jde-li o náhodu, nebo o důsledek preferenční přitažlivosti problematiky sociálních neduhů pro autory levicového zaměření, anebo o projev možného vyššího zastoupení těchto názorů v mezinárodní sociologické komunitě. Ze zaměření autorů obou knih vyplývá, že koneckonců hlavním viníkem svízeli západoevropských měst shledávají živelný vývoj a fungování ekonomických mechanismů, a že koneckonců základním předpokladem úspěchu léčby na místní úrovni je za daného stavu výrazné přerozdělení společenských zdrojů. Pro posouzení, do jaké míry má

tento způsob pohledu určité opodstatnění aspoň v tematickém a lokálním rámci dané problematiky, by bylo zapotřebí nálezy, jejich interpretaci a z toho odvozená doporučení v obou recenzovaných knihách obsažená, konfrontovat s literaturou, která by k téže problematice přistupovala z názorových pozic protikladných; stanovisko neutrální se vzhledem k sociálněpolitické zápalnosti tématu vyskytne asi zřídka. V obou knihách však lze nalézt také dostatek dokladů o tom, že mnoho užitečného pro odstranění svízeli postihujících měst lze udělat dobře iniciovanou a organizovanou prací "zdola", při vši nepřízni činitelů podmíněných kontextem problému.

Lubomír Kotačka

Počátky naší sociální politiky

Sociální politika v počátcích samostatného československého státu je neznámou kapitolu našich dějin. Není tomu náhodou - sociální politika byla vždy předmětem ideologické konfrontace a připomínat skutečnost, že předválečné Československo představovalo raný pokus o sociální stát, nebylo z ideologických důvodů vhodné. Vždyť také v padesátých letech vymizel samotný pojem sociální politika jako překonaná kategorie, jelikož vědecká politika komunistické strany měla být již sama ze své podstaty politikou sociální.

Sociálně politické úvahy a koncepce se u nás rozvíjejí od sklonku minulého století. Není patrně třeba připomínat jméno Masarykovo, vzpomeňme ale také například průkopnickou práci Englišovu, legislativní úsilí L. Wintera či empirický výzkum O. Machotky. Od počátků republiky se rozvíjí také institucionální báze, především Sociální ústav československé republiky, jenž byl zřízen "za účelem studia otázek sociálně-politických a sociálně-hospodářských, dále pro šíření správného názírání na tyto otázky ve veřejnosti a jako poradní orgán ministerstva sociální péče". Tato instituce se podílela na organizaci velkého mezinárodního kongresu o sociální politice, jenž se konal v Praze roku 1924.

Přinášíme několik úryvků z vystoupení delegátů tohoto sjezdu. Podle novinových ohlasů se sjezdu účastnilo 1100 - 1300 účastníků z 28 států, 14 oficiálních vládních delegací, 4 ministři práce, bývalí ministři a přední evropští odborníci a vědci.

Jan Hartl

Mezinárodní sjezd sociální politiky v Praze 2. - 4. října 1924

Těsnopisecká zpráva podaná mezinárodní sjezdovou kanceláří,
publikace Sociálního ústavu č. 18., Praha 1925.

Motto:

"Profesor Masaryk kdysi řekl, že demokracie není věcí přirozenou, nýbrž že se namáhavě tvoří. Sociální politika není rovněž věcí přirozenou. Tvoří se namáhavě společnou vůlí všech lidí, ovládaných duchem svobody." (s. 135)

Albert Thomas, ředitel Mezinárodního úřadu práce (Ženeva), předseda sjezdu

Republika Československá ve svém výtečném díle na uskutečnění sociálního řádu podala právě jednu z nejkrásnějších monumentálních staveb sociálního pojištění, jaké dosud známe. Nestydím se jako Francouz doznati, a Vy nebudete pociťovati hanbu jako Němci nebo Rakušané, ať Vaše sociální pojištění je sebe krásnějším, doznati, že od nynějška vzorem je tu československý zákon o sociálním pojištění. (s. 65)

profesor Edouard Fuster, Paříž

V území naší republiky, podobně jako v jiných moderních státech, od let osmdesátých vzniklo, stále sílí a nabývá větší obsažnosti, nové právo, právo sociální, poskytující pracujícimu lidu ochranu a nová práva v zaměstnání... Osmihodinový pracovní den a 48hodinový pracovní týden byl u nás uzákoněn již v roce 1918, rok před usnesením mezinárodní washingtonské konvence, kterou jsme rovněž, jakožto první z průmyslových států ratifikovali... Otázku odpovědnosti a úlev dělníka v závodě řešili jsme u nás zákonným ustanovením o závodních výborech a v hornictví docela zákonem o podílu horníků na zisku... Náš stát je si vědom svých povinností vůči nezaměstnaným...

Od let osmdesátých bylo u nás vybudováno úrazové a nemocenské pojištění. Poslednímu podléhají v Československu všechny osoby za mzdu pracující ve všech oborech práce a lidského podnikání. A právě v minulých dnech v této síni naší sněmovny Národního shromáždění přijat byl zákon o sociálním pojištění, kterým se zavádí další pojištění invalidní, starobní, vdovské a sirotčí pro všechny osoby v námezdním poměru zaměstnané. Zákonem tímto bude zajištěno 2 1/2 milionu pojištěnců. Současně se pracuje na zákonu o sociálním pojištění malých živnostníků, řemeslníků, domkářů a maloročníků, který má vejíti v platnost současně se zákonem o sociálním pojištění dělnickém. Pojištění samostatných existencí bude obepínati dalších 1 1/2 milionu členů.

Vejitím v účinnost uvedených dvou zákonů s připočtením horníků, zaměstnanců státních a jiných veřejných korporací a podniků, o něž je již postaráno dřívějšími zákony, dostoupí počet pojištěnců v republice zajištěných proti stáří a invaliditě 4 1/2 milionu osob. (s. 34 - 35)

Gustav Habrman, ministr sociální péče, Praha

Když r. 1882 rozdělena byla podle národností staroslavná pražská universita, nebylo českého národohospodáře, filosofa nebo sociologa, který by nebyl zároveň býval theoretickým politikem sociálním. První český pěstitel národohospodářské vědy na Karlově universitě, Albín Bráf, vydal jako svůj habilitační spis obsáhlé "Studie o dělnických poměrech severočeských", jednu z prvních monografií sociálněpolitické deskriptivy... Všechna t. zv. národohospodářská škola Bráfova vedle otázek ryze theoretických věnuje problémům sociálním a sociálněpolitickým v zájmu věcném i národním nepřetržitou pozornost.

A jako to před sto lety byli vedle národohospodářů a snad i před nimi filozofové Bolzano, Klácel, Augustin Smetana, tak i dnes v té ideové přípravě pro pokrokovou sociální politiku v českém národě jest na jednom z nejpřednějších míst jmenovati naše české filosofy a sociology, především T. G. Masaryka.

... Masaryk byl vždy pro účinné ochranné zákonodárství dělnické,... byl pro úplné a řádné vybudování sociálního pojištění, pro bytovou reformu a sociální hygienu, pro výkup latifundií a rozdělení jich v menší samostatná hospodářství. Byl pro reformy zásadní a pronikavé, pro organický vývoj a postupnou přestavbu, ale nikoliv pro změny překotné a nepromyšlené, byl proti všelikému vykořisťování a

panství třídnímu, byl však také proti všemohoucnosti státu a duchovnímu a hospodářskému komunismu. (s. 52 - 53)

profesor dr. Josef Gruber, bývalý ministr sociální péče, předseda Sociálního ústavu v Praze

Pan předseda přípravného výboru ve svém úvodním proslovu pravil, že to považuje za šťastné znamení, že sjezd koná se v Československé republice, ježto náš stát na poli sociálním dospěl hodně daleko.

Jsem dost skromným, abych věděl, že v této chvále sociálního zákonodárství naší republiky je určitá dávka zdvořilosti a že nutno tu určitou část slevit, nejsem však dosti skromným, abych veřejně neprohlásil, že od revoluce sociální zákonodárství v Československé republice učinilo značné pokroky. Nechci tvrditi, že tyto pokroky mají svůj důvod ve skutečnosti, že jádro československého obyvatelstva je ovládáno myšlenkami pokročilejšími a inspirováno vyvinutějším smyslem pro sociální spravedlnost, než tomu je v jiných zemích. Mohu však konstatovati zcela prostě, že důležité pokroky, získané na poli sociálního zákonodárství, jsou věcí zcela přirozenou a že spočívají u nás na solidním základě.

Nesmí se zapomínati, že republika Československá jako stát, který nově vstoupil do politického života, jest a musí býti mnohem přístupnější reformám sociálním, nežli státy starého zřízení a spočívající na dávných základech. V novém státě, jako je náš, celá struktura sociální je dosud v kvasu a novoty nalézají zde tudíž půdu mnohem příznivější, nežli jinde...

My všichni jsme si vědomi toho, že sociální reformy mají býti připravovány objektivně situací hospodářskou a ideově v širokých vrstvách lidu. Jsme si rovněž vědomi, že tyto reformy musí býti podporovány vůlí a silou, zejména vůlí a silou mas dělnických a že musí být zajištěny cílevědomou bdělostí zaměstnaneckých organizací... Víme však také, že je třeba, aby různé etapy sociální reformy byly upevněny parlamentní demokracií, aby tak vytvořen byl pevný základ pro etapy další. (s. 91 - 93)

dr. Lev Winter, bývalý první čsl. ministr sociální péče, Praha

Společenská skutečnost nezaměstnanosti jest obyejně uváděna jako důkaz, jak nesnesitelný, jak protismyslný a neudržitelný je dnešní společenský řád. Ale nynější stav nezaměstnanosti podává další důkaz neudržitelnosti tradiční sociální politiky proti nezaměstnanosti... Myslím, že základní příčinou nezaměstnanosti ve všech zemích jest nesnáze se zajištěním prodeje zboží... Nemůžeme přijmout lepší politiky proti nezaměstnanosti, než osvoboditi mezinárodní obchod od umělých překážek... Kupovati a prodávati jsou toliko dvě slova, která označují dvě stránky spolupráce mezi lidmi a mezi národy. Tato spolupráce prováděná, jak jsem popsal, zdá se mi býti jedinou zbraní proti národní a mezinárodní nezaměstnanosti. Mám za to, že to představuje nový směr sociální politiky. Není to už ten starý směr, směr, který se zabýval sociálním zlem, když už tu bylo, je to směr proti sociálnímu zlu v jeho zárodku. (s. 212 - 213)

profesor dr. Josef Macek, Praha

SOCIOLOGICAL

CONTENTS

Introduction	543
ARTICLES:	
G. Esping-Andersen: The three political economies of the welfare state	545
J. Hartl: Old and new issues of welfare policy	568
J. Večerník: Introduction into study of poverty in Czechoslovakia	577
Z. Miková: Household, economics and reform	603
N. Barr: Income support during the transition	631
FROM SOCIOLOGICAL SURVEYS:	
L. Kubička, L. Csémy, J. Kožený: The social context of alcoholic beverage consumption in Prague women	637
J. Kabele: Chronic illness as a part of family dynamics	653
NEWS AND INFORMATION:	
Meeting of ISA Research committee for social stratification in Prague	666
First European conference of sociology 1992	670
REVIEWS:	
H. Häusermann, W. Siebel: Neue Urbanität (L. Kotačka)	672
D. Donnison, A. Middleton (eds.): Regenerating the Inner City: Glasgow's Experience (L. Kotačka)	677
DOCUMENTS:	
Beginning of our social policy	

REVIEW

5

SOCIOLOGICKY

OBSAH

Úvodem	543
STATI:	
G. Esping-Andersen: Tři politické ekonomie sociálního státu	545
J. Hartl: Stará a nová témata sociální politiky	568
J. Večerník: Úvod do studia chudoby v Československu	577
Z. Miková: Domácnost, ekonomika a reforma	603
N. Barr: Sociální příjmy v období přechodu	631
ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ:	
L. Kubička, L. Csémy, J. Kožený: Sociální kontext konzumu alkoholických nápojů u pražských žen	637
J. Kabele: Chronická nemoc jako součást rodinného dění	653
ZPRÁVY A INFORMACE:	
Zasedání Výzkumného výboru pro sociální stratifikaci ISA v Praze (P. Matějů, P. Machonin, J. Večerník)	666
První evropská sociologická konference 1992 (M. Illner)	670
RECENZE:	
H. Hausermann, W. Siebel: Neue Urbanität (L. Kotačka)	672
D. Gennison, A. Middleton (eds.): Regenerating the Inner City: Glasgow's Experience (L. Kotačka)	677
DOCUMENTY:	
Právo na naši sociální politiky	681

ČSOPIS

5